

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE
SAMLINGER

BORNHOLMSKE *SAMLINGER*

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

II. RÆKKE - 13. BIND

RØNNE 1979
HAKON HOLM OFFSET

ISBN 87-87042-13-4

I kommission hos William Dams Boghandel A/S, Rønne

INDHOLD

Finn Hansen

Bornholmske skove - som levested for den nyindvandrede fugleart, sortspætten 9

Hansaage Bøggild

Det skrøbelige forlig 31

Ebbe Gert Rasmussen

P. G. Vejde: Ett småländskt soldatöde - Esbjörn Perssons äventyr på Bornholm 1658 43

Bodil Tornehave

Da bornholmeruret blev til 65

Sven Fritz

Oblatæskerne i Nexø og Ibsker 81

H. E. Skaarup

Den bornholmske milice's indsats i samfundsnyttige opgaver i perioden 1815-1836 91

Bent Bergsøe

Det dejlige vrage 115

Henrik Vensild

Nyt fra Bornholms Museum 1978-79 145

Bornholms Centralbibliotek

Litteratur om Bornholm 1976-78 151

Olaf Hansen

Bornholms historiske Samfund 1978-79 167

Pris på ældre publikationer 174

Forfatterens adresser 175

FORORD

Hermed har vi fornøjelsen at fremlægge samlingernes II. række 13. bind for medlemmerne af Bornholms historiske Samfund.

Som det vil bemærkes er omfanget af nærværende bind noget mindre end de foregående års udsendelser. Til trods herfor håber vi, at alle vil modtage bindet positivt og at dette også i fremtiden vil blive et givtigt hjælpemiddel for dem, som på forskellig vis søger at forøge deres viden om bornholmske forhold i fortiden.

Redaktionen ønsker på dette sted at rette en hjertelig tak til alle, der har bidraget til at muliggøre denne udsendelse. Naturligvis gælder dette i første række de enkelte forfattere, som hermed vederlagsfrit delagtiggør et større publikum i deres system med Bornholms fortid.

En særlig tak skal også rettes til ministeriet for kulturelle anliggender, Bornholms Amtskommune og A/S Hasle Bank for pekuniær velvilje til denne udgivelse.

Rønne, den 1. september 1979.

Ebbe Gert Rasmussen
red. af Bornholmske Samlinger

BORNHOLMSKE SKOVE
- som levested for den nyindvandrede
fugleart, sortspætten

Af Finn Hansen

1. Indledning.

Midt i december 1966 kunne den bornholmske befolkning i en større artikel i et af de bornholmske dagblade¹ læse, at en fredet fugl var begyndt at hugge huller i sommerhuse. Det var sortspætten, der var tale om, og den var på det tidspunkt en helt ny ynglefugl på øen.²

I et forsøg på at forklare, hvorfor sortspætter fandt på at forøve hærværk på sommerhuse i Vestre Sømark og Paradisbakkerne og siden da også andre steder på Bornholm, påbegyndte jeg i 1972 nogle biologiske undersøgelser af fuglen på øen.

En del af de indsamlede resultater blev anvendt i en specialerapport ved Københavns Universitet. I forbindelse med den og til forklaring af, hvorfor sortspætten først indvandrede til øen i begyndelsen af 1960'erne, var det vigtigt at kende noget til de bornholmske skoves størrelse og træartsmæssige sammensætning i tiden frem til i dag.

Desværre forelå der i litteraturen ikke nogen samlet beskrivelse af de bornholmske skoves udvikling, og jeg var nødt til selv at sammenstille en sådan ud fra tilgængelig litteratur på bibliotekerne.

Jeg har med denne beskrivelse ikke søgt at foretage nogen dybere analyse af de bornholmske skove, men blot samlet tal og oplysninger fra allerede offentliggjorte artikler til belysning af de livsbetingelser, sortspætten ville have kunnet få på øen inden den kom hertil i starten af 1960'erne.

Redaktionen af Bornholmske Samlinger takkes for den venlighed, der er vist, ved at acceptere det foreliggende til offentliggørelse.

2. Skovene i forhistorisk tid frem til 1700-tallet.

I »gamle dage«, det vil sige i tiden fra ca. 8000 til 5000 f. Kr. i den såkaldte »Fyrretid« var Bornholm dækket af birke- og fyrreskove.³ I løbet af Fyrretiden var el, elm, eg, lind og ask indvandret til øen, og fra ca. 5000 f. Kr. begyndte disse træarter at gøre skovfyrren rangen stridig som førende skovtræ

på Bornholm. Skovfyr forsvandt næsten fuldstændigt og manglede eller spillede kun en underordnet rolle i eftertidens bornholmske skove.

Fyrretiden afløstes af »Ege-Elmetiden« (5000-3000 f. Kr.) med eg, elm, lind og ask som de vigtigste skovtræer på øen. Det var i slutningen af Ege-Elmetiden, de første bondekulturer er blevet påvist på Bornholm.⁴ Siden (fra ca. 3000 f. Kr.) har de bornholmske skove derfor foruden af klimaet også for en større eller mindre del været påvirket af menneskets virksomhed.

Den efterfølgende periode »Ege-Asketiden« (3000-400 f. Kr.) var karakteristisk i, at klimaet blev mere fastlandspræget med varme somre og kølige vintre samt mindre nedbør. Menneskets indflydelse på vegetationen var endnu ikke synderlig stor, men de første tegn på lynghede kom samtidigt med bondekulturen. Skovrydning i sammenhæng med kreaturerne græsning i skovene havde givet lyngen visse chancer i at trives, men nogen større udbredelse fik den ikke dengang. Avnbøg og bøg viste sig for første gang i de bornholmske skove i denne periode.

Fra ca. 400 f. Kr. til ca. 1300 e. Kr. var bøgen det fremherskende træ i Danmarks skove (»Bøgetiden«). Dette gjaldt bare ikke for Bornholm, hvor eg forblev det førende skovtræ.

Med Bøgetiden var den varme periode forbi, og klimaet blev generelt mere nedbørsrigt. Dette fik indflydelse på vegetationen, men langt vigtigere blev det forhold, at menneskene nu havde udviklet jernredskaber og for alvor magtede at fælde skovens træer i større mængde. Frem til år 1300 var den centrale del af Bornholm skovklædt, og skoven bestod først og fremmest af eg, men både avnbøg og bøg var der også. I visse perioder var skovområder blevet opdyrket, men bebyggelsen var ikke varig, og rydningerne groede igen til med skov.

Efter ca. 1300 e. Kr. har skoven ikke mere været i stand til at brede sig over de forladte marker, og lyngheden bredte sig. Det var græssende husdyr og især får, der forhindrede ny opvækst af skov.

Pollenundersøgelser⁵ har vist, at lynghede og birkekrat var den almindeligste vegetationstype i det centrale Bornholm i tiden mellem 1300 og 1800-tallet. I den tid herskede den udstrakte lynghede »Højlyngen« på Midtbornholm.

Noget naturligt plantesamfund har det ikke været, men husdyrene græssede der og holdt den sparsomme trævækst nede. Menneskene rev lyng til brændsel og fældede træer samt opdyrkede lodder af Højlyngen, ihvertfald for en tid. Mangelen på gødning har uden tvivl bevirket, at disse lodder hurtigt blev udpint.

Med denne gennemgang af de bornholmske skoves udseende i forhistorisk tid, en gennemgang, der hovedsagelig er bygget på de pollenundersøgelser, der er foretaget af Valdemar Mikkelsen i nogle bornholmske moser og i Østersøen, og som han har beskrevet flere steder i litteraturen,⁶ er man nået frem til midten af 1700-tallet, hvorfra der foreligger skriftlige beretninger om de bornholmske skoves størrelser og sammensætning.

3. Skovene i nyere tid.

Thurah⁷ skrev, at der på øen endnu var en del skove, men af langt mindre betydning end før i tiden. De bedste skove forekom på Nordbornholm, hvor der i Olsker og Rø sogne var birketræer i »en temmelig mængde«. Foruden birk fandtes elm, ask, benved, eg, enebær, asp, tjørn, slåen, rose, hassel, hyld, lind, løn, pil og avnbøg. Af »oldenbøg« fandtes kun eet eneste træ, og det stod i Melsted. Allesammen er skovtræerne (undtagen enebær) løvtræer, og forbavsende er det at konstatere, at der kun fandtes et almindeligt bøgetræ på hele øen.

I årene 1793-1800 blev Bornholm opmålt under ledelse af Videnskaberne Selskabs Bestyrelse, og det samlede skovareal blev opgjort til 4094 tønder land (2258 ha), svarende til en skovprocent på 3,9.⁸ Skovkortet side 12 er aftegnet efter Videnskaberne Selskabs kort fra 1805 over netop denne opmåling, og det viser, at skovene dengang var knyttet til Nord- og Øst-Bornholm samt åløbene.

Thaarup⁹ skrev i 1810 om de bornholmske skove udenfor Almindingen bl.a. »Nu er øens skove i det hele ej betydelige og spredte i utallige små ufredede skovlunde, der forskønner øen og gør den til så at sige en stor »engelsk have«. De største nogenlunde sammenhængende strækninger, ligger i Rø og Østerlarsker sogne, i hvilket sidste sandenmandens beretning sætter Risenskov til at være omtrent 24 tønder land fordelt mellem 29 ejere, men mest med engbund begroet med krat og underskov og Leensgårds og Kobbegårds skovene ansatte til 80 tønder land fordelt på 19 ejere, om hvilke skove samme anmærkning gælder, at den største del er underskov adskilt ved engbund. Disse eksempler, hvoraf flere kunne anføres på øens vigtigste skoves størrelse og beskaffenhed, viser, at de i sig selv kun er til at sætte i klasse med hvad i Danmark ville kaldes skovlunde«.

En unægtelig sigende beskrivelse af øens private skove i starten af 1800-tallet.

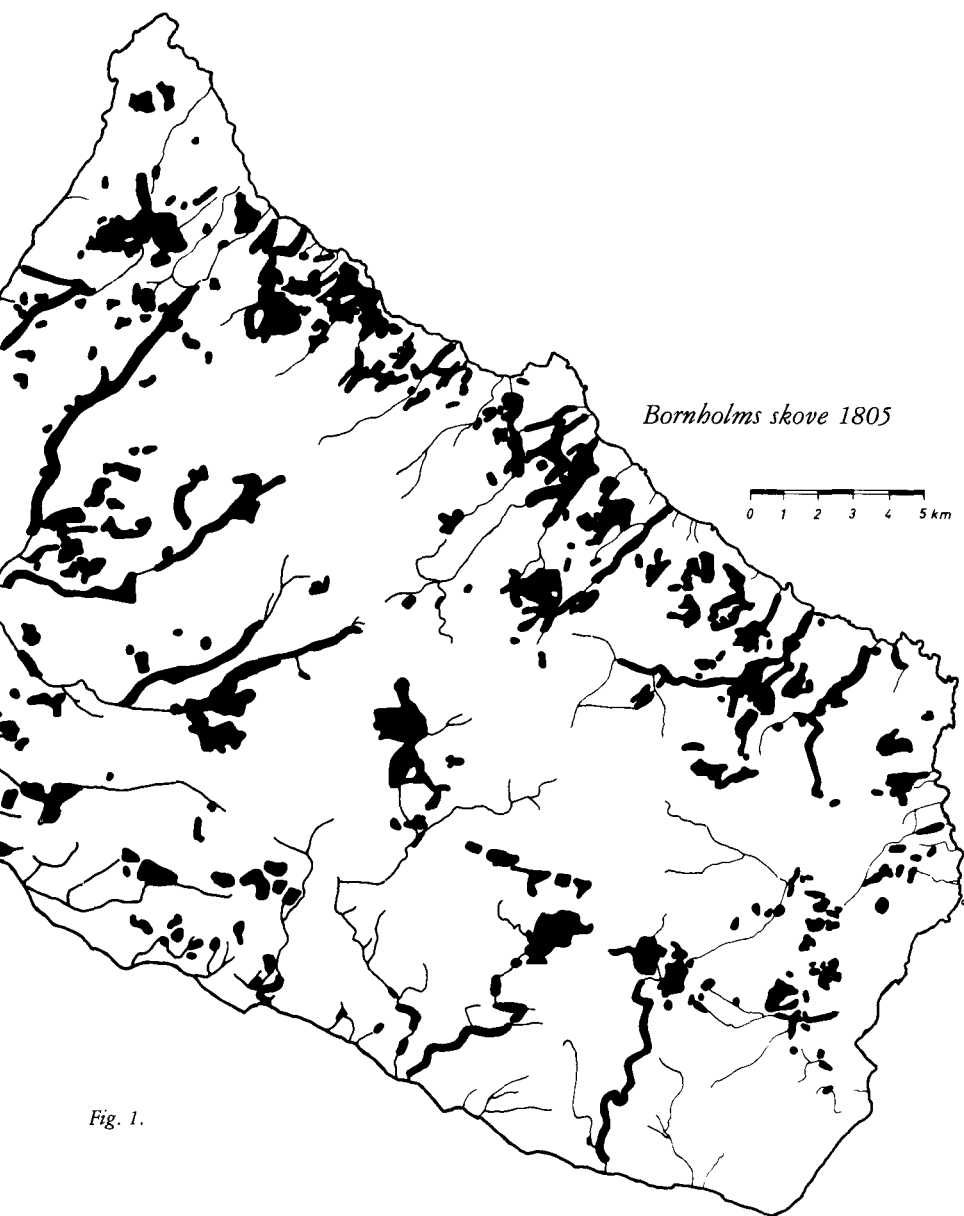

Fig. 1.

- aftegnet efter Videnskabernes Selskabs kort fra 1805.

4. Skovenes tilplantning.

4,1. Almindingen.

Året 1800 blev et vendepunkt for de bornholmske skove i al almindelighed. Det år blev Hans Rømer ansat som »Holzförster« i Almindingen, og hans første store opgave gik ud på at få denne skov hegned ind, så de løstgående kreaturer kunne holdes udenfor de nytplantede trækulturer.

I 1788 var Almindingen blevet opmålt til ca. 600 ha, og af disse var kun de 165 ha dækket med skov og krat, hovedsagelig eg og avnbøg.¹⁰

I 1809 var Almindingen så blevet indhegnet med et stort stengærde og dækkede på det tidspunkt 1387 tønder land (765 ha).

I årene 1803-1805 blev der sået rødgran og lærk i Rømers planteskoler, og det var første gang i nyere tid eller nogensinde, at disse nåletræer havde vokset i bornholmsk jord. Det er i år altså 177 år siden, at rødgranen blev ført til Bornholm for første gang.

Adskillige beretninger foreligger om, hvordan Rømer havde kvaler med at få tilplantet Almindingen,¹¹ men i året 1827 var hele området på nær 10-15 tønder land tilplantet, og det med både rødgran, ædelgran, lærk, skovfyr og birk. Bøgetræet blev udplantet i Almindingen for første gang i 1832, og endnu i dag er der træer tilbage fra denne pionerbestand.

Men, det var ikke det første sted dette i det øvrige land så almindelige skovtræ, blev udplantet på Bornholm. Allerede i 1811 var »otte potter

Fig. 2. Gamle egetræer ved Christianshøj fra det oprindelige »gamle Almindingen«.

bøgeolden« blevet udsået i »løkken ved Sejersgård«, den nuværende Sejersgårds have ved Rønne, og også nogle af disse pionertræer kan ses den dag i dag her.

4.2. Sandflugtsskoven fra Rønne til Hasle.

Sandflugten var visse steder på Bornholm ligesom andre steder i landet en alvorlig trussel mod agerbrugsarealerne, og i året 1820 blev der påbegyndt en skovtilplantning af sandflugtsarealet mellem Rønne og Hasle.^{12, 13} Også om denne tilplantning foreligger flere skriftlige beretninger, men egentlige opgivelser om hvor meget, der er blevet plantet og af hvilke træer, kommer ikke rigtigt frem i omtalen. I 1836 nævntes det, at arealet dækkede 950 tønder land (534 ha), hvilket svarer nogenlunde til det areal, det har i dag, og hvad angår beplantningens art, nævntes der i 1837,¹⁴ at »kun nåletræer kan trives på Sandflugten. En mængde birke- og elletræer plantet igennem en halv menneskealder står så usselt, at der slet ingen sammenligning kan gøres mellem disse og nåletræer, der alle steder står ypperligt. Ved åløbene gror dog birk og el godt«. Disse »nåletræer« må hovedsagelig have været skovfyr. Senere tilplantninger af bøg i Blykobbe Plantage trives mærkværdigvis ganske udmærket i dette flyvesandsområde, og i en beretning fra 1918 lød det, at de da 30-40 år gamle bøgetræer havde slanke stammer og en smuk bark.¹⁵

Foruden Sandflugten mellem Rønne og Hasle forekom der sandflugt to andre steder på Bornholm i begyndelsen af 1800-tallet. Det ene var på Hammerknuden, hvor den ikke voldte nævneværdig skade, og det andet var på øens sydkyst.

4.3. Strandmarken, Balka-Dueodde-Boderne

I alt var der fra Balka i øst til Boderne i vest et sandflugtsområde på cirka 2100 tønder land (1158 ha),¹⁶ men nogen egentlig plan over tilplantningen af dette stykke jord med skov kom der ikke ud af de forhandlinger, der i første halvdel af 1800-tallet førtes med den lokale befolkning i området. Allerede i 1829 var der forsøgt en mindre udsåning af skovfyr forskellige steder på fugtige partier i området, men nogen egentlig tilplantning blev først foretaget omkring 1860.¹⁷ Hvor meget af sandflugtsarealet, der dengang blev tilplantet, vides ikke. I dag omfatter området ca. 750 hektar skov, hovedsagelig af skovfyr med blandede bevoksninger af birk og rødgran.

4,4. Rø Plantage, Vestre og Østre Indlæg i Almindingen

Bornholms Udmarker med Højlyngen havde fra umindelige tider ligget hen til fælles afbenyttelse for øens beboere til lyngrivning, tørveskæring og græsning for kreatuer. Dette fællesskab blev ved lov hævet i 1832, og i 1842 blev der ved en ny lov truffet bestemmelser om, at der af de fælles Udmarkers arealer, ca. 21000 tønder land, skulle 4300 tønder land indtages til skovplantning for kongelig regning og 16300 tønder land fordeles på samtlige øens landsogne.¹⁸

Af statens 4300 tønder land (2372 ha) blev noget over 1000 tønder land udlagt til skovopelskning omkring Lundehuset i Klemensker Sogn, det nuværende Rø Plantage, medens de resterende godt 3000 tønder land blev tillagt Almindingen som Vestre og Østre Indlæg, hvoraf sidstnævnte arealmæssigt blev det største. Hermed kom Almindingen til at omfatte et areal på op mod 4500 tønder land (2482 ha), hvilket svarer til dets areal på 2410 ha i dag.¹⁹

Rø Plantage blev indhegnet med et stengærde, og i 1865 begyndte man at tilså det 516 ha store areal, og tilsåningen var fuldendt i 1874.²⁰ Det var en frøblanding af skovfyr, rødgran og lærk, der anvendtes, og først senere er bøg, eg, ædelgran og andre løvtræer blevet udplantet i skoven.

Indlægene øst og vest for Almindingen må antages at være blevet indhegnet og tilplantet samtidigt med Rø Plantage, men egentlige litteraturangivelser om dette har det ikke været muligt at opdrive.

4,5. Kommuneplantagerne.

Af de 16300 tønder land udmark, der efter 1842-loven tilfaldt landkommunerne, blev de 4137 tønder land (2282 ha) efter en ny lov i 1866 udlagt til skovplantning.^{21, 22} Denne tilplantning (tilsåning) af landkommunernes skove påbegyndtes i den gamle »Højlyngen« i 1868 og har efter alt at dømme været århundredet ud.²³

Tilsåningen blev foretaget på samme måde som i Rø Plantage, blot blev der lagt større vægt på rødgranen.²⁴ Med denne tilsåning kom hovedparten af den gamle Højlyng under skovkultur, og i stedet for lynghede strakte skoven sig nu i et sammenhængende bælte fra Vestermarie Plantage i vest over Vestre Indlæg, Almindingen og Østre Indlæg ind i Åker, Pedersker, Østermarie, Bodilsker og Poulsker Plantager til Ibsker Husmandsplantage nogle få kilometer nordvest for Neksø. Foruden kommunernes plantager kom området også til at bestå af en stor del gårdsкове.

Derudover blev Blommelyng tilplantet med Nylars og Knudsker Plantager. Nyker Plantage blev lagt nord for Almindingen, og i forbindelse med denne videre mod nord anlagde man en del af Østerlars Plantage (Stausdal) samt Klemensker Plantage. Endnu en del af Østerlars Plantage blev lagt sydøst for Rø Plantage, og nord for denne placeredes Rutsker Plantage.

4,6. Købstadsplantager.

Foruden i landkommunerne blev der også i købstæderne foretaget skovtilplantning af de tidligere udmarker. Rønne købstad begyndte skovtilplantningen i 1845,²⁵ og ifølge Trap²⁶ skulle Rønne Plantage i 1856 bestå af 370 tønder land skov. Åkirkeby havde 120 tønder land skov (66 ha) og Neksø 10 tønder land (5,5 ha). Senere er der ved Svaneke (ca. 1880) blevet anlagt to skove: Sydskov på 14 ha og Nordskov på 22 ha.²⁷

4,7. Slotslyngen.

Dette skovområde sydøst for Hammershus blev i 1908 købt af staten og underlagt Bornholms Skovdistrikt. Arealet er på 148 ha og består for det meste af naturskov med eg, birk og avnbøg. Siden 1909 er der tilplantet arealer med skovfyr, rødgran og noget bøg.

5. Et tilbageblik til midten af 1800-tallet.

Kunne man i dag skrue tiden 120 år tilbage, ville man i 1860 finde Almindingen stor og frodig med rødgran-kulturer, der allerede var tjenlige til hugst.²⁸

Vestre og Østre Indlæg samt Rø Plantage var under etablering. Desuden ville man finde »Sandflugten« mellem Rønne og Hasle under skovkultur, og i sandflugtsområdet på Sydbornholm var der gang i skovtilplantningen i området fra Balka og sydover.

Trap beskrev i 1858 skovarealerne på følgende måde:²⁹ »Bornholms skovareal udgør 2-3000 tønder land foruden det til skovopelskning af staten indtagne og under beplantning værende hedeareal. Foruden Almindingen samt plantagerne på Vestkysten nord og syd for Rønne har Bornholm fornemlig dennes nordøstlige del en mængde småskove eller smålunde, der i høj grad forhøyer landets ynde«.

Ifølge Statistisk Tabelværk³⁰ »omfattede det areal, der i året 1861 indtoges af statsskovene og de i privat eje værende skove« i alt 10173 tønder land (5611 ha). Dette er en stigning fra år 1800 på 3353 ha, men i denne til-

vækst var også medregnet de arealer, der endnu var under kultivering. Skovprocenten er i disse godt 60 år steget fra 3,9 til 9,6.

Hvad angik statsskovene nævnte Lütken,³¹ at Bornholms Skovdistrikt (Almindingen, Blykobbe Plantage, Rø Plantage og Hundsemyre) efter den i årene 1860 og 1861 udarbejdede driftsplan i alt omfattede 6107,7 tønder land (3369 ha). Af dette areal var 2000,3 tønder land (1103 ha) bevokset, medens de resterende 4107,6 tønder land (2266 ha) var ubevokset. Af det bevoksede areal udgjorde bøg 135 tønder land (74 ha), eg og andet løvtræ 494 tønder land (272 ha) og nåletræerne 1371 tønder land (756 ha).

6. Bornholms skove i 1900-tallet.

I 1907 blev landets skovarealer opgjort,³² og på Bornholm var der det år et samlet areal på 17143 tønder land (9456 ha). Af dette areal var de 85,6 % bevokset, hvilket svarer til i alt 8099 ha. Sammenlignet med skovarealerne omkring år 1800 er det således steget fra 2258 ha til 9456 ha svarende til en forøgelse på over 300 %.

I årene omkring 1800 var der hverken bøg eller nåletræer i nogen bornholmsk skov. I 1907 var der 840 ha med bøg, hvoraf de ældste individer havde en alder på små 100 år, og 6232 ha nåletræer af forskellig art. Heraf var ikke mindre end 1100 ha ædelgran,³³ hvoraf nogle beplantninger havde en alder på 95 år.³⁴

Bøgetræ- og nåletræsarealerne udgjorde i alt 7072 ha af de bevoksede 8099 ha, hvilket svarer til ca. 87 %, og det er givet, at denne radikale ændring af det bornholmske landskab må have haft stor indflydelse på faunaen.

Fra 1907 indtil i dag er der foretaget skovoptællinger i 1923, 1951 og 1956.^{35, 36, 37} I tabel 1 ses udviklingen indenfor skovarealerne fra år 1800, og det må konstateres, at skovene arealmæssigt og bestandmæssigt ikke har ændret sig meget de sidste 60 år frem til 1965.

Det bevoksede areal er steget fra 8099 ha i 1907 til 10198 ha i 1965, en stigning på i alt 2099 ha, svarende til en forøgelse af skovarealet fra 1907 til 1965 med ca. 25 %. Fra år 1800 til 1965 har stigningen i det samlede skovareal været på i alt 400 %, eller sagt på en anden måde, der er fem gange så meget skov i 1965 i forhold til 1800.

Bøgearealet er fra 1907 til 1965 arealmæssigt og procentvis gået en smule tilbage, medens nåletræsarealet arealmæssigt på det nærmeste er uforandret, men procentvis gået tilbage med ca. 16 %. Det vil sige, at der fra 1907

til 1965 er foretaget en større procentvis og arealmæssig tilplantning af skovarealer med løvtræer eksklusiv bøg i forhold til nåletræer. Dette er vist i figur 3 og 4 samt tabel 2 og 3. Det vil yderligere betyde, at de nåleskovsarealer, der forekom på Bornholm i begyndelsen af dette århundrede er nogenlunde de samme som dem, vi i dag kan iagttage i øens skove. Blot er der i tidens løb sket omstruktureringer med hensyn til beplantningsform og aldersfordelinger.

Tabel 1: Bornholms skovareal 1800-1965.

År	Bevokset skovareal	Bevokset skovareal i % af Bornholms areal	Samlet skovareal	Samlet skovareal i % af Bornholms areal	Kilde
1800:			2258 ha	3,9 %	38
1815:			2895 ha	5,0 %	39
1861:			5611 ha	9,6 %	40
1881:	5726 ha	9,8 %	5902 ha	10,1 %	41
1888:	7099 ha				42
1896:	8191 ha				43
1907:	8091 ha	13,8 %	9456 ha	16,1 %	44
1923:	8959 ha				45
1951:	9745 ha	16,6 %	11303 ha	19,2 %	46
1965:	10198 ha	17,3 %	11304 ha	19,2 %	47

Tabel 2: Arealmæssig sammensætning af de bevoksede skovarealer

År	Nåletræer	Løvtræer excl. bøg	Bøg	Bevokset skovareal
1800:				(2258 ha)
1815:				(2895 ha)
1861:				(5611 ha)
1881:	3192 ha	2461 ha	73 ha	5726 ha
1888:	4701 ha	2100 ha	298 ha	7099 ha
1896:	5443 ha	2353 ha	395 ha	8191 ha
1907:	6232 ha	1028 ha	840 ha	8099 ha
1923:	5681 ha	2626 ha	652 ha	8959 ha
1951:	5623 ha	3623 ha	499 ha	9745 ha
1965:	6186 ha	3252 ha	760 ha	10198 ha

BORNHOLMSKE SKOVE

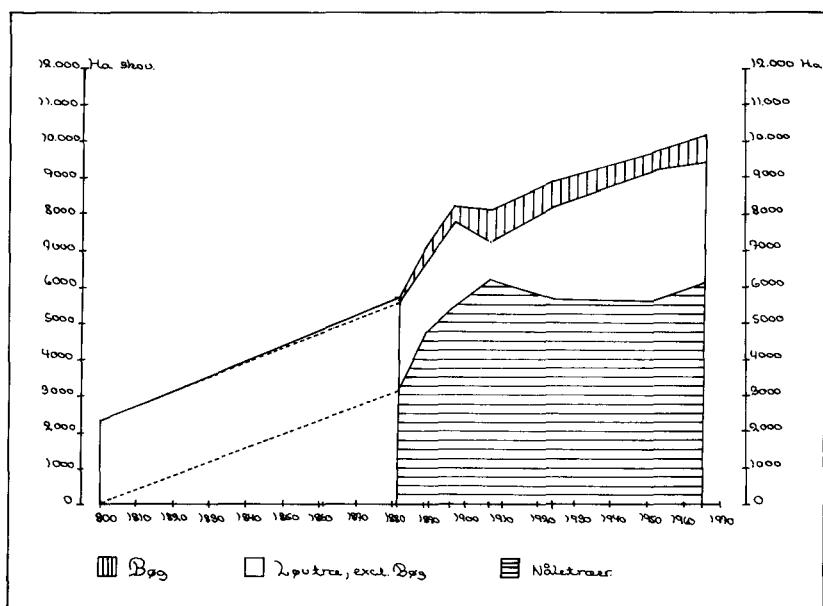

Fig. 3. Arealmæssig sammensætning af de bevoksede skovarealer (1800)-1881-1965.

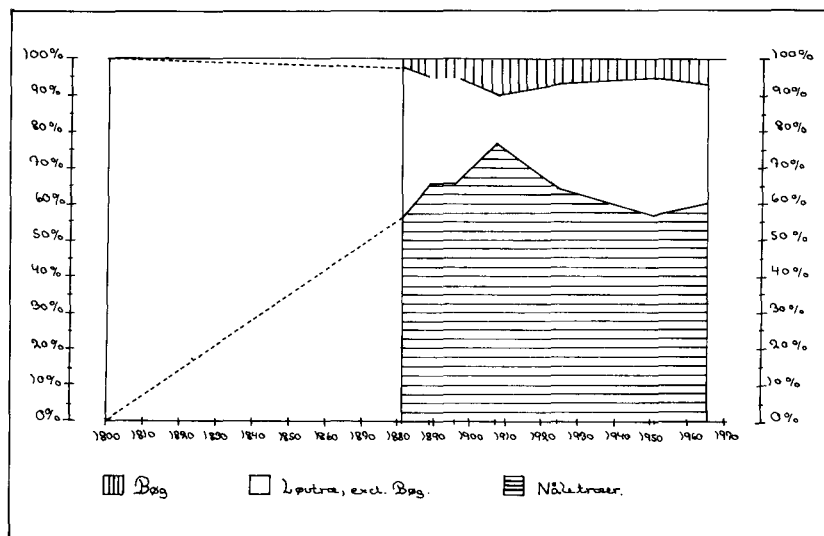

Fig. 4. Procentvis sammensætning af skovens bevoksede arealer (1800)-1881-1965.

Tabel 3: Procentvis sammensætning af de bevoksede skovarealer

År	Nåletræer	Løvtræer excl. bøg	Bøg	Bevokset skovareal
1800:				(2258 ha)
1815:				(2895 ha)
1861:				(5611 ha)
1881:	55,7 %	43,0 %	1,3 %	5726 ha
1888:	66,2 %	29,6 %	4,2 %	7099 ha
1896:	66,4 %	28,8 %	4,8 %	8191 ha
1907:	76,9 %	12,7 %	10,4 %	8099 ha
1923:	63,4 %	29,3 %	7,3 %	8959 ha
1951:	57,7 %	37,2 %	5,1 %	9745 ha
1965:	60,6 %	31,9 %	7,5 %	10198 ha

7. Ændringer i arealanvendelsen fra 1880 til 1965.

Forsøger man at sammenligne tal for arealanvendelsen på Bornholm år 1800⁴⁸ og 1965⁴⁹ støder man på visse vanskeligheder. Opmålingerne var ikke nøjagtige i 1800. I 1965 var øens samlede opmålte areal således i alt 621 hektar større end år 1800, og så meget er øen ikke vokset på disse 165 år!

År 1800 udgjorde Hede og Flyvesandsjord en stor del af landskabet, men i 1965-tabellen er disse to landskabselementer blevet slået sammen med »moser, diger, grøfter, hegn, læplantninger, privatveje, grusgrave, mergelgrave, småvandløb og militæranlæg«, og alt dette udgør i dag bare 5,8 % af Bornholms areal, medens Heden alene i 1800 udgjorde 19,4 % af arealet og flyvesandsjordene tilsvarende 2,0 %.

Agerlandet er arealmæssigt uforandret, medens skovarealet som nævnt er øget betydeligt fra 3,9 % i år 1800 til 18,7 % i 1965.

8. Beskadigelser af trækulturer i de bornholmske skove.

Efter at Bornholm i sidste århundrede havde forøget sit skovareal med over 300 %, var der sket store landskabsmæssige forandringer. På arealer, hvor der før i tiden bare havde været en lav lyngvegetation, stod der i slutningen af århundredet nogle steder en ung skov under opvækst, andre steder en hugstmoden skov og endnu andre steder nykulturer i et allerede afdrejet skovområde.

Den bornholmske fauna må i takt med skovtilvæksten være blevet beriget med indvandrede skovlevende dyr. Både dyr, der er tilknyttet nåletræerne som parasitter og dyr, der lever af den døde vedmasse (træstød og fældet træ) samt dyr, der slet og ret i deres livsytringer er afhængig af tilstedeværelsen af nåletræer, f.eks. den røde skovmyre, der benytter de nedfaldne nåle til at opbygge de omfattende tuer.

Træstød, der bliver tilbage efter fældningen, indeholder en masse organisk substans og hjemses af en del forskellige insektarter altafhængig af træarten. Ligesom skovarealet (især nåletræsarealet) i 1800-tallet steg i takt med tilplantningen, forøgedes eksistensmulighederne for de insketer, der lever i træstød, omtrent en »trægeneration« senere. Tres år er den gennemsnitlige omdriftstid angivet for rødgran,⁵⁰ så med et efterslæb på disse tres år kan de insekter, der lever i sådanne træstød, begynde at finde levemuligheder i Almindingen i sidste fjerdedel af 1800-tallet, medens de samme betingelser i kommuneplantagerne først opnåedes i 1930'rne.

Når først de vedlevende insekter har indfundet sig, er de igen fødeemne for andre dyr, af hvilke *sortspætten* hidtil har været den eneste i de bornholmske skove.

Normalt har skovvæsenet »driftsplaner« over skovene og efter disse har dyrelivet sig normalt at rette. Men, ikke altid går det som skovens folk gerne vil have, at det skal gøre. Mennesket er ikke herre over vejrliget, og flere gange i nyere tid er de bornholmske skove blevet hjemstøgt af voldsomme storme med de resultater, at større bevoksninger er blevet ødelagt ved at træerne enten er knækket over eller væltet over hinanden i et stort virvar. Chr. Gandil⁵¹ beskæftigede sig indgående med stormskaden på Bornholm i 1931 og konstaterede, at en stormkatastrofe af lignende omfang aldrig tidligere havde ramt de bornholmske skove. Til dokumentation for dette har han til sammenligning bragt nogle tal for »den faldne vedmasse« i Bornholms Statsskovdistrikt i tre tidligere storme:

1894:	2730 m ³
1902:	4140 m ³
1913:	6950 m ³
1931:	18020 m ³

Oppermann⁵² skrev i forbindelse med en redegørelse over en prøveflade i Rømers gamle ædelgraner i Almindingen, at storme efter 1872 (året for sidste opmåling) havde væltet og knækket mange træer, så der i 1901 kun stod nogle enkelte spredte stammer, af hvilke flere var knækkede.

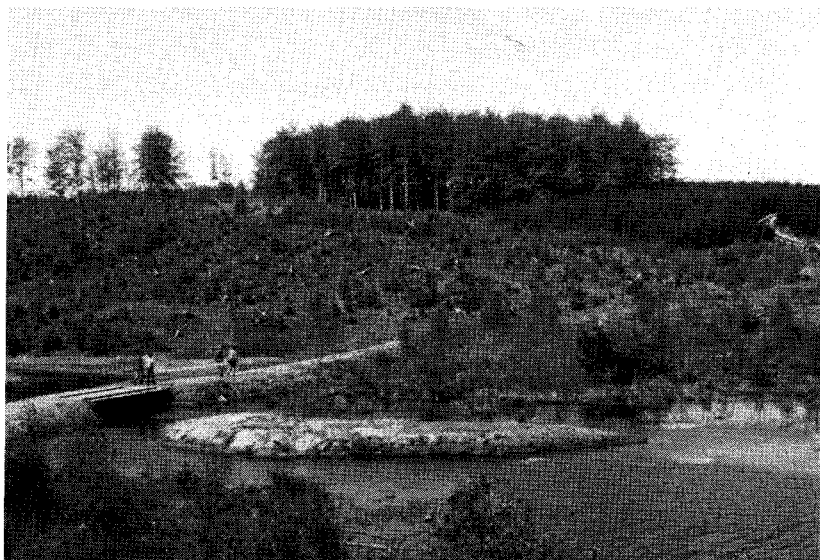

Fig. 5. Stormfældet ædelgransområde i Rø Plantage med opvækst af rødgran.

21. januar 1956 raserede den hidtil voldsomste storm en stor del af de bornholmske skovområder, og store arealer med især nåletræer blev lagt øde på bare et par timer. I Statsskovdistriktet faldt små 100.000 m³ vedmasse,⁵³ og det var mere end fem gange så meget som i 1931.

Den seneste meget voldsomme storm, der blandt andet gjorde et stærkt indhug i størsteparten af øens dengang gamle og snart hugstmodne ædelgran-kulturer, indtraf den 17. oktober 1967. Netop fordi stormen efterfulgte et flere dage langt og vedvarende regnskyl og det faktum, at bøgetræerne endnu ikke havde mistet løvet, gjorde at store partier med bøg ligeledes blev lagt øde i Almindingen. I alt faldt der 88.000 m³ vedmasse i Statsskovdistriktet.⁵³

Uanset hvor sørgelige sådanne stormkatastrofer kan siges at være for skovejerne, må det antages, uden at jeg har ført bevis herfor, at de store arealer med mere eller mindre dødt ved og træstød, der efter en storm ligger blottede ti-femten-tyve år frem i tiden, er fortrinlige levesteder for en hel masse forskellige trælevende insekter.

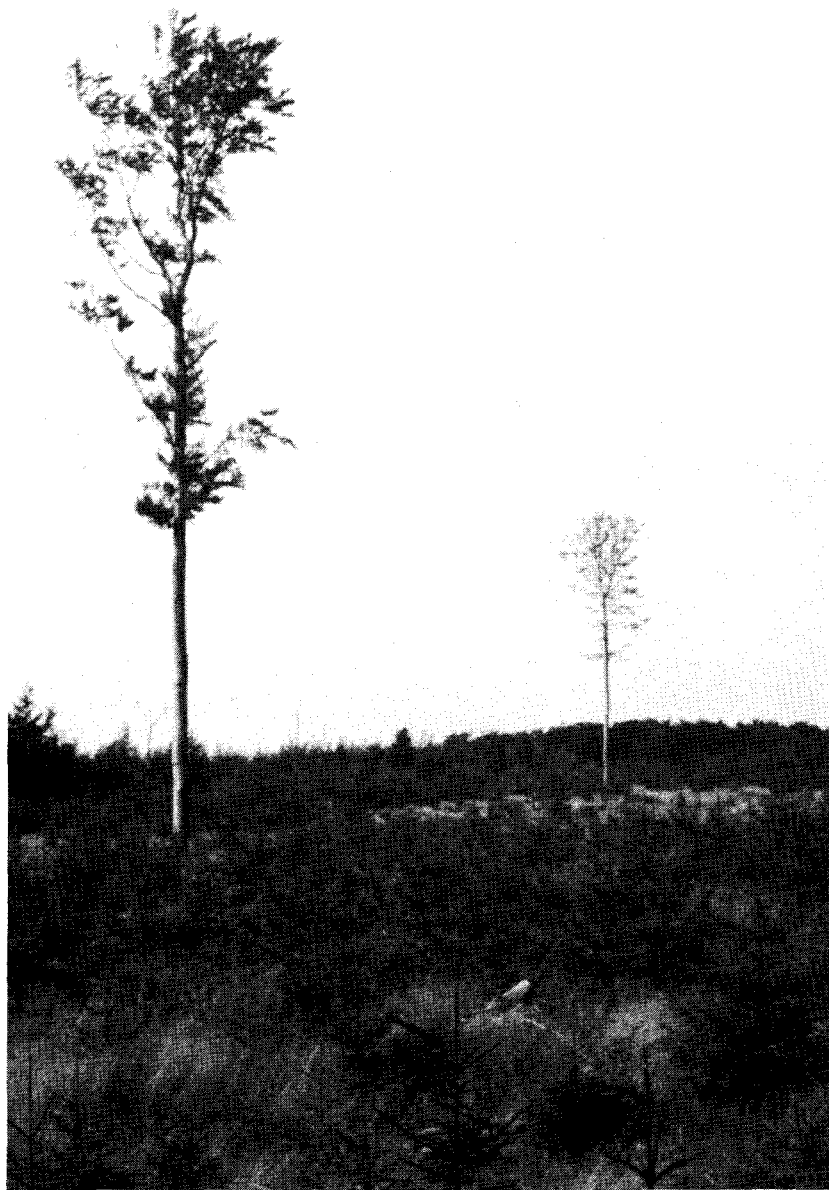

Fig. 7. Stormfældet bøgetræsområde i Almindingen med to tiloversblevne bøgestandere og opvækst af rødgran.

Fig. 6. Stormfældet rødgransområde i Pedersker Plantage med opvækst af rødgran.

Fig. 8. Fødesøgningsspor efter sortspætter i træstød i Bodilsker Plantage.

Sortspætten er det eneste dyr i den danske fauna, der aktivt efterstræber de insekter, der lever i sådanne træstød. Dette har man tydeligt kunnet få bevis for i mange af de områder, hvor store nåletræsarealer blev ødelagt under 1967-stormen, og hvor der nu i 1970'erne har været utallige blottede træstød samt en del værdiløse træstammer. Mange af disse kan ses fuldstændig opsplintrede og nedbrudte - et godt tegn på, at sortspætter har søgt føde i dem.

9. Bornholms skove i dag.

Desværre er den sidste skovtælling på Bornholm⁵⁴ foretaget før oktober-stormen i 1967, men i mangel af bedre vil jeg i det følgende benytte dens oplysninger i forbindelse med vurderingen af det bornholmske skovareal i dag.

I »Skove og Plantager«⁵⁵ opgives skovarealet til i alt at være 11304 hektar, hvoraf de 10198 var bevokset. I »Benyttelsen af Danmarks samlede areal 1965«⁵⁶ er skov- og plantagearealet angivet til at være 11012 ha, altså 292 ha mindre end førstnævnte kilde. Denne difference skyldes, at nogle skovejere ikke er bosiddende på Bornholm, og at deres skovejendom i sidstnævnte kilde bliver medregnet til det amt, de er hjemmehørende i.

I følge denne sidste kilde opgives skovprocenten for Bornholms Amt at være 18,7, den næsthøjeste i Danmark. Kun Skanderborg Amtsrådkreds har en højere skovprocent, nemlig 20,2.

Skovprocenten for øerne er angivet til 10,8 og den for Jylland til at være 11,0.

Det samlede danske skovareal var i 1965 472.450 hektar, og heraf udgjorde de bornholmske skoves 11.012 hektar bare 2,3 %.

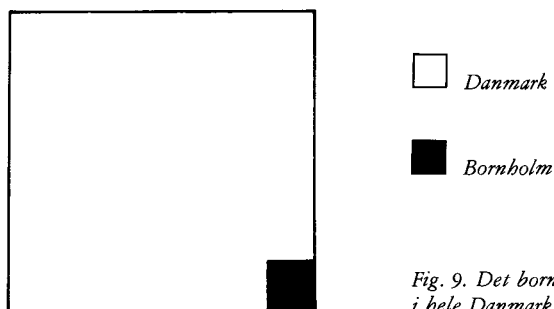

Fig. 9. Det bornholmske skovareals andel i hele Danmarks skovareal.

*Fig. 10. Bøgeskov i Almindingen
kort efter løvspring i maj måned.*

*Fig. 11. Bøgeskov i Almindingen
en vinterdag.*

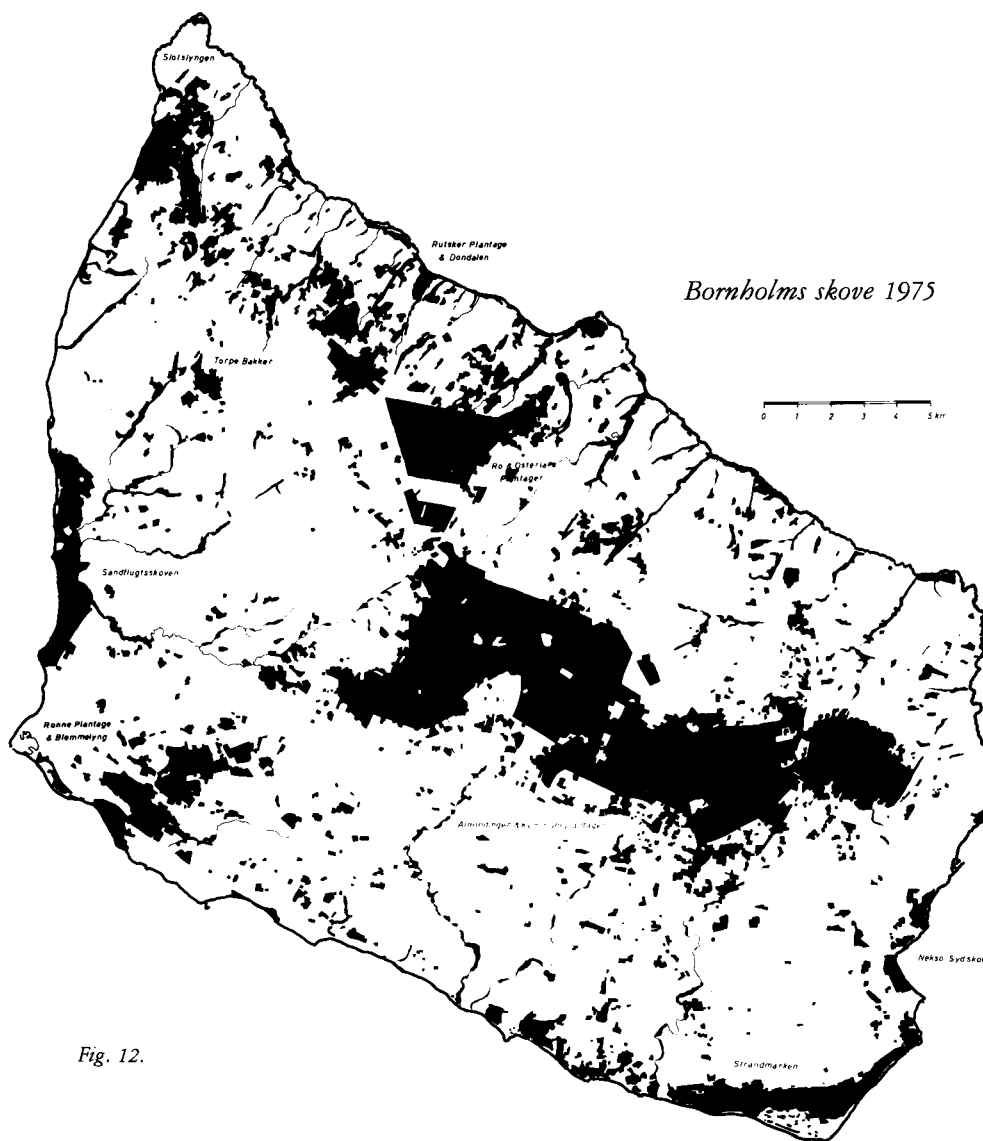

Fig. 12.

- aftegnet efter Atlasblade fra Geodætisk Institut 1963.

FINN HANSEN

NOTER

For yderligere specifikation henvises til litteraturlisten

1. Bornholms Tidende, december 1966.
2. Bornholms Fugle, 1973.
3. Mikkelsen, 1966:16.
4. Mikkelsen, 1966:19.
5. Mikkelsen, 1966:32.
6. Mikkelsen, 1954, 1957a, 1957b, 1966.
7. Thurah 1756:34.
8. Thaarup 1839:10 og 13.
9. Thaarup 1810:23.
10. Thaarup 1810:22.
11. Zahrtmann 1916.
12. Zahrtmann 1917.
13. Fuglsang 1949.
14. Fuglsang 1949:86.
15. Ellen Hansen 1953:58.
16. Fuglsang 1949:104-105.
17. Fuglsang 1949:112.
18. Kjøller 1966a:6-7.
19. Trap 1955:401.
20. Holten 1923:421.
21. Jørgensen 1901:293-302.
22. Kjøller 1966a:11.
23. Kjøller 1966a:32.
24. Holten 1923:428.
25. Viggo Hansen 1966:12.
26. Trap 1872.
27. Trap 1955:471.
28. Lütken 1870.
29. Trap 1858:501.
30. Statistisk Tabelværk 1865.
31. Lütken 1870:209-217.
32. Statistiske Meddelelser 1909.
33. Oppermann 1912.
34. Zahrtmann 1920.
35. Statistiske Meddelelser 1925.
36. Statistiske Meddelelser 1954.
37. Statistiske Meddelelser 1967.
38. Thaarup 1839.
39. Rawert 1819.
40. Statistisk Tabelværk 1865.
41. Statistisk Tabelværk 1884.
42. Statistisk Tabelværk 1898.
43. Statistisk Tabelværk 1898.
44. Statistiske Meddelelser 1909.
45. Statistiske Meddelelser 1925.
46. Statistiske Meddelelser 1954.
47. Statistiske Meddelelser 1967.
48. Thaarup 1839.
49. Statistiske Meddelelser 1967.
50. Henriksen 1969.
51. Gandil 1933:41-51.
52. Oppermann 1917.
53. Skovfoged Lykke Sørensen, Lindesbjerg-hus.
54. Statistiske Meddelelser 1967.
55. Statistiske Meddelelser 1967:10.
56. Statistiske Meddelelser 1967:4.

LITTERATUR

der er gennemgået i forbindelse med
beskrivelsen af »Bornholms skove ...«

- Bornholmernes Land. Rønne 1943-1944.
Bornholms Fugle. Herning 1973.
Bogen om Bornholm. Åbenrå 1957.
Bulmer, J.: »Højlyngen, Almindingen, Ud-
marksjorderne«. Side 101-110 i Born-
holmske Samlinger, 2. bind. Rønne 1907.
Bulmer, J.: »Hasle Landdistrikt. Sandflug-
ten«. Side 1-25 i Bornholmske Samlin-
ger, 11. bind. Rønne 1917.
Danmarks Natur. Bind 6: Skovene. Politiken
1969.
Danske Skovdistrikter. 1974. (Red. E. Tol-
strup).
Fuglsang, A.: »Sandflugten på Bornholm og
dens dæmpning«. Side 21-114 i Born-
holmske Samlinger, 32. bind. Rønne
1949.
Gandil, Chr.: »Stormskaden på Bornholm
1931-1932«. Side 41-51 i Dansk Skov-
forenings Tidsskrift, 18. Bind. 1933.
Hansen, Ellen: »De bornholmske Skove gen-
nem Tiderne«. Side 81-106 i Bornholm-
ske Samlinger, 31. bind. Rønne 1947.
Hansen, Ellen: »Historiske Optegnelser om
Trævæksten på Bornholm«. Side 135-159
i Bornholmske Samlinger, 32. bind. Røn-
ne 1949.
Hansen, Ellen: »Historiske Optegnelser om
Trævæksten på Bornholm«. Side 55-105 i
Bornholmske Samlinger, 33. bind, Røn-
ne 1953.
Hansen, Viggo: »År og Dag i Skoven«, Rønne
1966.
Hauch, L. A.: »Danmarks Trævækst, IV:
Møen, Sjælland og Bornholm«. Køben-
havn 1923.
Henriksen, H. A.: »Træernes Samfund« i
Danmarks Natur, bind 6: Skovene. Poli-
tiken 1969.
Holten, Just: »Lærk i forskellige egne af Dan-
mark«. Side 411-432 i Dansk Skovfore-
nings Tidsskrift, 8. bind, 1923.
Jensen, K. A.: »Landboforhold på Born-
holm«. Side 122 i »Bornholmernes Land,
2. Bind«. Rønne 1944.
Jørgensen, J. A.: »Udmarkssagens Historie«. Side 293-302 i Bornholms Historie, Bind II. Rønne 1901.
Kjøller, Frede: »Almindingen«. Side 363-376 i »Bogen om Bornholm«.
Kjøller, Frede: »Fra Lyngmark til plantage. Nogle træk fra Vestermarie Udmark«. I »Jul paa Bornholm«. Rønne 1963.
Kjøller, Frede: »Vester Marie Plantage gen-
nem 100 år«. Vestermarie Udmark 1966.
Kjøller, Frede: »Østerlars Plantage gennem 100 år«. Østerlars Udmark 1967.
Lorenzen, Poul: »100 årig Ædelgran på Bornholm ...«. Side 92-101 i Dansk Skovforenings Tidsskrift, 5. bind. 1920.
Lütken, Ch.: »Statistisk Beskrivelse af de Danske Statsskove«. København 1870.
Mikkelsen, Valdemar: »Studies on the sub-atlantic history of Bornholms Vegetation«. Danmarks Geologiske Undersøgelser, II. række, nr. 80. København 1954.
Mikkelsen, Valdemar: »Bøgen som et natur-
ligt skovtræ på Bornholm«. Side 11-18 i »Jul paa Bornholm«. Rønne 1955.
Mikkelsen, Valdemar: »Planteliv«. Side 53-72 i »Bogen om Bornholm«.
Mikkelsen, Valdemar: »Bidrag til Højlyngens Historie«. Side 69-72 i »Bornholms Naturhistoriske Forening«. Rønne 1957.
Mikkelsen, Valdemar: »Bornholms Natur, Beboere og Naturfredning gennem Tiderne«. Side 9-47 i Bornholmske Samlinger, II. række, 2. bind. Rønne 1966.
Olsen, Janus: »De bornholmske Udmarksjorder«. Side 82-132 i Bornholmske Samlinger, 13. bind. Rønne 1920.
Oppermann, A.: »Ædelgranens vækst på Bornholm«. Side 24-39 i »Det Forstlige Forsøgsvæsen IV«. 1912.

- Rawert og Garlieb: »Bornholm beskrevet på en Reise i Aaret 1815«. Kjøbenhavn 1819.
- Salchow, U.: »Militair-Beskrivelse over Øen Bornholm«. Rønne 1954.
- Schotte, Gunnar: »Sommarekursion til Skåne og Bornholm«. Side 385-411 i »Skogsvårdsforeningens Tidsskrift«. 1904.
- Statistiske Meddelelser, Rk. 4, Bd. 32, Hft. 3: »Skovbruget i Danmark på Grundlag af Arealopgørelsen 1907«. Kbh. 1909.
- Statistiske Meddelelser, Rk. 4, Bd. 74, Hft. 1: »Skovbruget i Danmark i 1923«. København 1925.
- Statistiske Meddelelser, 1967:10: »Skove og Plantager 1965«. København 1967.
- Statistiske Meddelelser, 1967:4: »Landbrugsstatistik 1966 - herunder gartneri og skovbrug«. København 1967.
- Statistisk Tabelværk, 3. Rk., 5. Bd.: »Tabel over Størrelsen af det besåede Areal 1861«. Kjøbenhavn 1865.
- Statistisk Tabelværk, 3. Rk., 11. Bd.: »Det besåede Areal og Udsæden 1866. Kjøbenhavn 1868.
- Statistisk Tabelværk, Rk. 3, 27. Bd.: »Oversigt over Størrelsen af det besåede Areal i Aaret 1871«. Kjøbenhavn 1874.
- Statistisk Tabelværk, 4. Rk., Litra C, Nr. 2: »Arealets Benyttelse og Størrelsen af Udsæden 1876«. Kjøbenhavn 1879.
- Statistisk Tabelværk, 4. Rk., Litra C, Nr. 4: »Arealets Benyttelse og Størrelsen af Udsæden 1881«. Kjøbenhavn 1884.
- Statistisk Tabelværk, 4. Rk., Litra C, Nr. 7: »Arealets Benyttelse og Størrelsen af Udsæden 1888«. Kjøbenhavn 1892.
- Statistisk Tabelværk, 5. Rk., Litra C, Nr. 1: »Arealets Benyttelse i Danmark 1896«. København 1898.
- Statistisk Tabelværk, 5. Rk., Litra C, Nr. 3: »Arealets Benyttelse i Danmark 1907«. København 1909.
- Thurah, Laurids de: »Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over den i Østersøen liggende under Det Kongelige Danske Herredømme Blomstrende navnkundige Øe, Bornholm«. Kjøbenhavn 1756.
- Thaarup, F.: »Kort Oversigt over Bornholms Amt«. Kjøbenhavn 1810.
- Thaarup, F.: »Bornholms Amt og Christiansø«. Kjøbenhavn 1839.
- Trap, J. P.: »Statistisk-topografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark«. Kjøbenhavn 1858.
- Trap, J. P.: ... 2. udgave. 1872.
- Trap, J. P.: »Kongeriget Danmark, 3. Udgave, Bind 3«. København 1899.
- Trap, J. P.: »Bornholms Amt«, Bind IV, 2. København 1955.
- Seier, A. F. V.: »Skovbrug og Jagt på Bornholm«. Side 145-162 i Bornholmernes Land, Bd. 2. Rønne 1944.
- Zahrtmann, M. K.: »Hans Rømer og Almindingen«. Side 49-151 i Bornholmske Samlinger, 10. Bind. Rønne 1916.
- Zahrtmann, M. K.: »Sandflugten på Bornholm og Peder Jespersen«. Side 26-106 i Bornholmske Samlinger, 11. Bind. Rønne 1917.
- Zahrtmann, M. K.: »100-årige Ædelgran på Bornholm«. Side 200 i Dansk Skovforenings Tidsskrift, 5. Bind. 1920.
- Zahrtmann, M. K.: »Borringholms Historie, II. Bind«, side 240-285: »To Skovfyrster«. Rønne 1935.

DET SKRØBELIGE FORLIG

Af Hansaage Bøggild

Blandt de mange stridigheder mellem ærkebisperne i Lund og kongerne om magten på Hammershus og i særdeleshed over hele Bornholm, bemærker man sig med særlig nysgerrighed Erik VI Menveds »besiddelsestagelse« i 1319 og de begivenheder, der gik forud tilbage til tiden omkring 1303. Det år blev der mellem kongen og ærkebisen indgået et forlig efter kvalfulde stridigheder og gensidige klager fra såvel kongen som ærkebispesædet som sådan (!) over ærkebisen til paven.

Men blev dette forlig gennemført?

Læsning af bornholmske historiebeskrivelser rejser spørgsmålet, om det ikke først skete mange år efter indgåelsen, og der yderligere var indtruffet adskillige alvorlige hændelser i forholdet mellem konge og ærkebisp.

I sit udmærkede arbejde til bevisførelse for, hvornår Rønne blev købstad, er Ebbe Gert Rasmussen¹ ikke uden grund glad for et dokument af 4. april 1303. Det fastslår, at kong Erik VI Menved som erstatning ved bilæggelse af striden mellem kongen og ærkebisen lover at overlade ærkesædet »vort gods, som vi har på øen Bornholm, kaldet Rønneherred«, så snart det er indløst fra Uffe Nielsøns arvinger.

Ebbe Gert Rasmussen undlader naturligt nok at komme ind på, om brevet fuldbyrdes eller ej. Det er klart ikke relevant for hans mål - og det indebærer desuden et indviklet skisma i sig selv! Han nærer dog tvivl om, hvorvidt forliget blev praktiseret.

Denne tvivl er velbegrundet.

Overholdt man da ikke de aftaler, der var indgået med selve Romerretten som grundlag?

Hvorfor blev Rønne i praksis ved at være underlagt kongen?

Hvorfor kunne ærkebispesædet ikke få dette herred ind under sig, således som det var tilfældet med det øvrige Bornholm?

Der blev afsagt domme, og forlig blev indgået herom, høje og hellige. Segl blev hængt under dokumenter til deres lovlige bekræftelse. Alligevel er sagen en mudret pøl med nye konge/ærkebiskekontroverser.

Så tidligt som 1277 var der bud efter Rønne og Rønneherredet. Erik V Glipping, »der blev slagen i Finderup«, havde givet Niels Uffesøn bekræftelse på det køb, han afsluttede med hertug Vitslav af Rügen om by og herred. Niels Uffesøn »var kommet lovlig til det formedelst skøder, som han havde af hertug Vitslav, og hertug Vitslav havde i lige måde fået det af riget med besked, at han måtte sælge det«.

Men kampen skærpedes under sønnen, kong Erik VI Menved, med ærkebisperne Jens Grand og Esger Juul som meget opslidende modstandere. Vi har - og det gjaldt også kongen - med nærmest konfliktsøgende viljer at gøre, og moralen har ikke været den kristne, der ellers ubønhørligt fordredes af kirken.

Biografierne over ærkebisperne røber, at disses motiver sagtens har været forskellige. Jacob Erlandssøn synes at have haft som ambition en styrkelse af ærkebispesædets høje myndighed ud fra en blind tro på retfærdighed gennem kirkens enevældighed. Jens Grands motiver har været mere indadrettede og primitive. Han har kæmpet for sin egen magtglorie og er ingenlunde veget tilbage for at betjene sig af alt, hvad en ligefrem sygelig fantasi evner at udtænke af spidsfindigheder. Men begge ærkebisper blev straffet af livet, de måtte forlade Danmark.

Esger Juul skildres smukkere, men man er heller ikke om ham i tvivl om, at han med alle midler ønsker at sikre sig kirkens krav opfyldt til det yderste. Frivilligt, eller under tvang, stillede både Lund Domkapitel og de danske bisper sig på kongens side mod selve ærkebispen.

Der er to bornholmske historikere, der ret bredt beskæftiger sig med 1303-forliget og begivenhederne derefter, først og fremmest Zahrtmann, men dog også Bulmer.² Den første nærmest refererende som et led i et større forløb, der ikke mindst bæres af en meget Bornholm-begejstret tone. Den anden mere selvstændigt og forsåvidt interessantere, tydeligt med øjet på klem for tilstedeværelsen af en problematik, men dog uden at tage helhjertet om den. Og det er reelt sådan, at den sande karakter i dette besynderlige historie-kapitel først blotlægges ved en gennemgang af dokumenterne,³ der meget præcist afdækker de anstrengte situationer og klart bekræfter nærværende artikels hensigt.

Bulmer hæfter sig ved de landsforviste kongemorderes (Erik V Glippings drab) benyttelse af Hammershus og ærkebispens omgang med dem samt de stridigheder og processer, der trives i 1290-erne med ærkebisp Jens Grand og Erik VI Menved som hovedpersoner. Deres betændte grundlag er yderli-

gere den kongelige fængsling af Jens Grand. Efter en pavelig dom som et af resultaterne heraf måtte kongen 1303 bl.a. afstå Herrestad Herred i Skåne og Vester Herred (Rønne).

Bulmer fremfører, at der vel var visse andre (Uffe Nielsøns arvinger), som påstod at have ret til det sidstnævnte herred. Han er i tvivl, men fastslår, at »det må dog formodes, at dette herred blev faktisk overdraget til ærkebispesædet i 1303. Bornholms tre andre herreder med Hammershus var ærkesædet allerede forud indehaver af«.

Her fremføres allerede en markant forskel i den historiske opfattelse af dokumenterne.

Jens Grand fulgtes af en fredelig ærkebisp, Isarn, men efter denne kom hurtigt den urolige Esger Juul, der var en af de ærkebisper, der direkte holdt forbindelse til de fredløse og deres tilhæng, men kongen og Esger kom dog hurtigt til en forståelse hinanden imellem, men Bulmer har vel ret, når han videre giver udtryk for, at ærkebispens rimeligvis ikke har overholdt overenskomsten. Han overser dog, at kongen heller ikke har været tilbageholdende. Alt udarter nu i svigagtige forhold af spidsfindigt tilsnit.

Det er karakteristisk, at man et øjeblik må forlade den nøgterne Bulmer og vende sig til den mere begejstrede Zahrtmann for at opleve lidt af den mulige stemning, der har behersket Bornholm, da sagen tager en voldsom vending, fordi kongen sender sin marsk Ludvig Albertsøn med væbnede mænd til Bornholm og lader dem indtage Hammershus. Zahrtmann udvikler, hvordan dette kongelige initiativ afæsker bornholmerne et brev til kongen med anmodning om bistand til bevarelse af øen under domkapitlet.

Bulmer gengiver dette brev,⁴ der opremser ærkebispens misgerninger: Udplyndringer, drab og andre retskrænkelser. Bornholmerne mener, at de ydmygt må anråbe fyrsten om hjælp og råd. De understreger, at de føler sig som indbyggere af dansk kongens rige, og man møder altså her for første gang en skriftlig tilkendegivelse af tilhørsforholdet, en forløber for det frihedsbrev, bornholmerne tre et halvt århundrede senere overrækker, da de skænker den danske konge landet Bornholm.

Zahrtmann skriver patetisk, men dog også en smule kritisk, om »borringholmernes røst«:

»Hvor lydt end riddernes våbenklang og klerkenes messesang klirre ind i den, de overdøve dog ikke bøndernes retfærdige harme over ærkebispens voldsfærd, deres afsky for at glide ind under svensk trældomsåg, deres danskbarne trofasthed mod riget og mod deres konge: Vi borringholmere

er danske og vil for evigt være dansk kongens mænd. Brevet viser, at de har givet sig et fællesting, det, der senere kaldtes landsting, til at fatte afgørelser og fastslå vedtægter i landets almene forhold og med sit eget signet«.

Om kong Erik Menved VI skriver han:

»I sine 33 kongear havde han fået bugt med sine og rigets uvætter, kongemorderne og ærkebisperne, og hævet kongemagten til en længe ukendt herlighed og pragt. Hans svage efterfølger, Christoffer den Anden, pantsatte alt, riget og til sidst næsten sig selv med. Da måtte folket, og ikke mindst borringholmerne, sande den gribende vådesang over Danmark, og da opfattedes kong Erik som et overmenneske og hædredes med navnet Menved, den kraftfulde skytsvætte«, der kan sidestilles med bornholmernes Bonavedde«.

Bulmer tillægger derimod ikke brevet stor betydning. Det skaffede heller ikke den ro eller sikkerhed for, at Bornholm blev bevaret under domkapitlet, som bornholmerne ifølge brevets indhold og tone håbede på.

Zahrtmann beskriver Jens Grand som en underfundig, der hadefuldt modvirkede den unge konge. Grand flygtede til Hammershus, hvor han sad i skjul og lunede sig en vinter, før han drog til paven med »hævndirrende klager«. Dermed fremkaldte han pavens dom med bøder og erstatningspligt til kongen og nye trakasserier. Paven mistede dog snart tålmodigheden og fandt det billigt at sætte sin kapellan Isarno di Morlana i ærkebispembedet i stedet. Med denne kloge franske herre kom kong Erik VI Menved på forligsfod. Isarno dels truede, dels forhandlede sig frem til en ordning, og kongen tilskødde ærkebispembedet de allerede nævnte herreder. Rønne herred regnedes som værdifuldt område for ærkebispemagten, der ved overtagelsen øgede sin magtposition på øen.

Men herredet var altså pantsat omkring 1270 til Vitslav, der havde vide-resolgt det til den i 1294 afdøde Uffe Nielsøn. Papirerne gik derefter i arv til sønnen Jens Uffesøn. Kongen evnede ikke at hjemløse pantet. Derfor »lå denne fremtid endnu lidt fjernt«, fastslår Zahrtmann, der hermed atter ad-

Fig. 1. Kong Erik VI Menved var mere end nogen anden et offer for stridighederne i 1300-tallets begyndelse, han skulle bævne drabet på sin fader, Erik V Glipping. Billedet her er en gengivelse fra Politikens Dansk Kunsthistorie af kongen og dronning Ingeborgs stærkt restaurerede gravplade i Ringsted Kirke. Ingeborg fødte kongen 14 børn. Af disse overlevede kun tre fødslen i nogle uger. Af sorg over det sidste barns død gik Ingeborg i kloster. Her døde hun sommeren 1319. Kongen fulgte hende i graven i november samme år. ▷

skiller sig klart fra Bulmer. Kongen afgiver i stedet foreløbigt Vermunde (Vemmenhøg) Herred ved Ystad.

Ærkebisop Esger Juul var blevet indsat 1310. Han kom hurtigt i et skarpt misforhold til kongen, men stormændene samledes i Helsingborg 1314, hvor de gav kongen ret. Forliget, der fulgte, brast dog 1317. Esger Juul lyser derefter kongen i band fra Hammershus, samler fredløse mænd bag sig, hyrer lejetropper og søger svensk hjælp.

Da skrev Erik VI Menved til paven, endda vedlagt et klageskrift fra domkapitlets kanniker. Esger Juul »plejer omgang med vor elskede faders drabsmænd, idet han giver svig og foragt for fortrolighed«. Paven kunne desuden læse, at Esger mod domkirkens vilje har givet dens borg og land i pant til fremmede, således at kapitlet udsættes for risiko for at miste Bornholm. Han har tillige lokket en ridder og tre væbnere til sig under foregivende af, at han fredeligt ville forhandle med dem, men da de kom, lod han dem dræbe!

Kong Erik VI Menved går bag Esgers ryg og slutter forlig med svenskerne. Ærkebispens må nu flygte til Tyskland, og kongen slår så til og sender Ludvig Albertsøn til Hammershus. Erik VI Menved lægger hermed sin kraftige arm om bornholmerne. Kapitelsherrerne overlader ham borg og land i et foreløbigt pant for de omkostninger, striden mellem Esger Juul har påført ham. Ludvig Albertsøn bliver nu »slottets kraftige styrer«. Esger Juul rører atter aggressivt på sig. Han har travlt med at udlodde sin hævn-gerrighed, som han først og fremmest retter mod høvedsmand Ludvig, der får den pavelige bandbulle lige i panden. Han har jo også indtaget Bornholm fra ærkebispens.

En ny konge bestiger tronen. Esger Juul har let ved at forlige sig med denne, hvorpå han atter har det meste af Bornholm i sin hånd - men Albertsøn bliver på slottet, som ærkebispens høvedsmand. Han løses også fra bandbullen, og ved et forlig i Roskilde lægges Rønne-herredet nu ind under ærkebispesædet. Man dømmer Uffe Nielsøn-arvingernes krav på det ugyldigt.

»Næppe faldt Esger Juuls fornyede herskab borringholmerne blidt; men heldigvis brast forliget hurtigt«. Til dette zahrtmannske lettelsens suk kan så føjes, at historien fik nye løb, der interessant ender med de begivenheder, der er en nutids eneste faste punkter i bestræbelserne på at finde ud af, hvor gammel Rønne er som købstad.

Først skal Ludvig Albertsøn ud af Hammershus, ifølge det nye forlig. Christoffer II lader sin marsk, Peder Vendelbo, Hammershus »indringe« en

påskeaften 1324, men først 16 måneder senere giver den dygtige Ludvig sig. Mindre end et år efter dør Esger Juul, Carl Eriksøn bliver hans efterfølger. Ludvig Albertsøn jager den lidet ordholdne Christoffer af riget. Den 7. juni 1326 indsættes barnekongen Valdemar af Sønderborg i stedet. En del af spillet med Hammershus gentager sig. Danehoffet træder sammen i Helsingborg året efter. Rønne-herredet kommer under ærkesædet. Der sker noget i moradset.

Første gang, dokumenterne begynder at meddele om hele striden er i 1302. Isarn evner med sine begavede initiativer at skabe samdrægtighed ved forhandlingsbordene. Der gives meddelelse om hans »mangfoldige forskellige processkridt« til tilfredsstillelse af ærkebisp Jens Grands krav, bl.a. al den ret, kongen havde på øen Bornholm. Dermed afsluttedes altså freden.⁵ Værdien af hr. Isarns evner står frem. Kong Erik VI Menved stadfæster nu med hoffets samtykke alle Lundekirkens privilegier og friheder. Kongen vedkender sig at måtte give erstatning for den lidte skade under Jens Grands fængsling. Kongen skal udrede 10.000 mark sølv, men tilskøder i stedet til erstatningens dækning Herrestad Herred i Skåne og Rønne Herred på Bornholm. Det sidste herred kan han stadig ikke råde over, og han sætter Vemmenhøg i stedet. Det aftales, at herredet skal falde tilbage til kongen, om arvingerne efter Uffe Nielsøn »frit måtte afstå og overlade nævnte gods til domkapitlet«.⁶

Det »mätte« de ikke, men samme dag⁷ pålægger kong Erik VI Menved ridderen Niels Holgersøn og kanniken Trued i Lund meget hurtigt at indføre ærkebisp Isarn i Rønne- og Herrestad-herrederne.

Skulle man have næret det håb, at man i brevene finder, hvad man ikke møder hos historikerne, den væsentlige bekræftelse på en effektivering af 1303-forliget i Nyborg, skuffes man trods alt. Brevene sætter meget på plads, men der registreres ingen forligs-fuldbyrdelse. Sådan må der, held i uheld, arbejdes med forudsætninger, der er ukendte. Det kan være en forklaring på, hvorfor ikke tidligere Bornholm-historikere har taget mere håndfast om dette drama, der er fascinerende, fordi 1303-forliget glider ganske i baggrunden - men altså alligevel slæber uundgåeligt med og fremkalder bryderier, som om intriger og deslige er disse middelalderdages eneste frydefulde øjeblikke i de velbyrdige herrers arbejdsdag.

Der lægges et solidt fundament til den tredje ærkebispestrid med Esger Juul, der ganske fejrer hr. Isarns arbejde af bordet, men de herrer kan dog mødes og slutte et nyt forlig.⁸

Fra Helsingborg hedder det, at sagen blev forelagt paven. »Kongen blev dømt til en gældsfor skrivning, kontrakter og forpligtelser og den hermed følgende skade. Omsider blev der sluttet forlig mellem dem, således at ærkebisen skulle skaffe ham fri ved kurien, og samme breve og forpligtelser skulle han give ham på egen bekostning. Han skulle give kongen 5.000 mark lødigt sølv, at betale i København inden ti år«.

Og videre skal ærkebisen »ikke udnævne nogen lensmand på Bornholm uden med kongens råd. Fornævnte høvedsmand skal aflægge troskabsed til Lunds sæde og kapitlet og love ikke at huse kongens fredløse. Han skal ikke holde nogen høvedsmand der, som er kongen mistænkelig«.

Men kulden lagde sig ud som spejltynd is mellem de to forarmede krøssusser. Og den bristede kun knasende. Ærkebisen prøver nu at få hjælp hos paven mod kongen.⁹ Han siger, kongen »føjer tab til tab og overgreb til overgreb«. Ærkebisen truer: Bandlysning!

»Den berømte fyrste hr. Erik« mobiliserer sine bisper, der afsender bønsskrivelser til paven - som forsvar for kongen og i medlidenhed med Lundekirken fra hvilken, der sandelig også udgår klager mod ærkebisen.¹⁰ Der skrives (hyklerisk) om kongen, der blot venskabeligt havde mindet ærkebisen om hans gæld. Desuagtet træffer Esger Juul forberedelser, der opfattes som indledning til fjendtligheder. Kongens fortalere beder »indtrængende, mere indtrængende, ja, på det mest indtrængende« om pavens appel. Der følger i række fire breve, der støtter kongen. I et af dem¹¹ klager Lundekapitlet over dets egen ærkebisp, bl.a. fordi han har afhændet Herrestad Herred, og at han til de herrer, der skulle kautionere for hans erstatning til kongen, har pantsat Lundekirkens »land Bornholm og den borg, som han har samme steds, uden vort samtykke«.

Tirsdag den 13. november 1319 dør kong Erik VI Menved 45 år gammel. Ensom og med en bundskrabt statskasse passerede han linien til den verden, selv Jens Grand og Esger Juul var uvidende om trods tidens garantier om det modsatte. Han efterlader sit land i uorden, men advarer på dødslejet mod valg af Christoffer som sin efterfølger. Det sker alligevel, det passer den atter mægtige hr. Ludvig særdeles godt.

Man mærker sig en passus i den nye konges håndfæstning: »Fremdeles skal han efter bedste evne frigøre ærkebispens gods, borgen og landet, og derefter tilbagegive det«.¹²

Og intet mindre må Christoffer II begive sig ind under et forlig med ærkebisen. Denne »bør frit have og besidde sin kirke i Lund med dens tillig-

gende Herrestadherred i Skåne og Rønneherred på Bornholm samt borgen Hammershus med landet samme steds». ¹³

Her er ingen tvivl. De to sidste kilder fastslår konsekvent domkapitlets og ærkebispens ret til perlen i Østersøen, men Zahrtmanns meddelelse om, at man dømmer Uffe Nielsøns krav på Rønne-herredet ugyldigt, er der ikke fuldt belæg for. Man gør status, er højtidelige og venlige, bryder broerne efter sig - men der er lang vej endnu.

Dagen efter ¹⁴ slutter Esger Juul på den danske kirkes vegne forlig med Christoffer II og den danske krone. De bornholmske besiddelser fastslås endnu en gang som tilliggender til Lund, men Ludvig Albertsøn skal af ærkebispens og Lundekapitlet »have erstatning for de udgifter og udlæg, som han har haft ved erhvervelsen og hævdelsen af borgen og landet Bornholm, således at han kan holdes skadesløs«.

Men Esger Juul får endnu ikke øen ihænde, han dør tilmed i januar 1325. I august ¹⁵ indgår Christoffer II og hans søn Erik VII forlig med Ludvig Albertsøn. Denne forpligter sig overfor kongen til at opgive øen, uden

at ærkebisen dog med det samme får den tilbage. Erstatningen og dens vilkår aftales, og Ludvig drager endelig af, men han får Christoffer drevet af landet, hvorefter barnekongen Valdemar III vælges 1326. Han må underskrive en håndfæstning,¹⁶ der præciserer, at han skal sørge for, at bispen og Lundekirken får deres.

Det er altsammen meget forvirrende, men i 1327¹⁷ begynder der at komme system i tilstanden. Dog er det selv for biser og andre skriftkloge nødvendigt at rekapitulere. Det sker under bevægede dage i Helsingborg i oktober. Man går tilbage til kong Erik VI Menved og alle hændelserne dengang og skriver nydeligt:

»Idet fornævnte hr. konge derfor overvejede den ulykkelige stilling i hvilken kongeriget Danmark befandt sig, gav han som betaling, skødede og overdrog til Lundekirken til evigt eje Herrestad Herred i Skåne og Rønne Herred på Bornholm med al ret for de nævnte 10.000 mark sølv til gavn og befrielse for alle i riget, for at interdiktet derved lettere kunne hæves«.

Men Rønne-herredet var stadig et skisma, og da de var kommet til Helsingborg, stod Uffe-sønnen, hr. Jens, frem og hævdede, at Rønne »uretmæssigt og ved en uretfærdig dom« var blevet ham fradømt. Dertil svarede ærkebisp Karl, at herredet med rette tilhørte hans kirke i Lund som betaling for de 10.000 mark.

Nu må sagen have en ende, fandt Helsingborg-mødet. Og »de bedste og kyndigste mænd« udtog 12 kyndige, der skulle undersøge den sande sammenhæng »og med deres ed afgøre sagen eller striden«. De trak sig tilbage fra hoffet og vendte tilbage og meddelte, at det var, som Jens Uffesøn havde sagt.

Derpå fuldbyrdedes overdragelsen af herrederne, men den 24. oktober 1327¹⁸ solgte Jens Uffesøn Rønne købstad og Rønne Herred til ærkebisen af Lund for 1.000 mark ny skånsk mønt.

Endelig var striden endt, og hvad historikerne angår, må det konstateres og konkluderes, at ikke blot har Bulmer og Zahrtmann hver deres opfattelse af overdragelsen af Rønne Herred til ærkebisen, men hele perioden er også kendetegnet af en hån mod by og herred. Der er ingen klarhed over tilhørsforholdet, og land og mennesker er reelt brikker i et ydmygende spil med konge og ærkebisp som deltagere.

Her vandt kirken. Efter 178 års adskillelse hvilede Bornholm nu under én landsherre, men hvilken landsherre? Ærkebisen i Lund, landets pavelige kirkefyrste, der kunne udskrive skatter, og han gjorde det. Men han kunne

ikke udstede eksempelvis købstadsrettigheder - eller optræde selvrådigt som før. Han måtte følge kapitelsherrerne hjemme i Lund. Derimod gjaldt hans bud nu hele Bornholm. Og efter alt dette kan man sige engang til:

Hvor er mangt og meget i Bornholms historie dog blevet bestemt af stejle sinds nærmest maniske stædighed!

NOTER

1. Ebbe Gert Rasmussen: Middelalderbyen - købstadsrettighederne. I Rønne Byforenings: Rønne - købstad i 650 år. 1977. P. 13-38.
2. M. K. Zahrtmann: Borringholmerens Historiebog. 1. bog, 1934. P. 73-80. Johan Bulmer: Bornholmske Samlinger, første række bind 12, 1918. P. 105-114.
3. Danmarks riges Breve, amtsudgaven Bornholm 1957. 1250-1332, der indeholder danske oversættelser af tidens latinske breve.
4. Brevet er gengivet i en dansk oversættelse hos Bulmer i Bornholmske Samlinger, første række, bind 12, 1918. P. 109-110. Zahrtmann har det i Borringholmerens Historiebog, 1. bog, 1934. P. 76-77. Gengivelser på latin findes flere steder. Der henvises til den kilde, der forekommer lettest tilgængelig: Laurids de Thurahs Bornholmsbeskrivelse, 1756, nyudgave i faksimile 1968. P. 204-206.
5. Danmarks riges Breve, Bornholm, 1957. 177. P. 12.
6. DRB. 248. P. 12-13.
7. DRB. 249. P. 14.
8. DRB. 145. P. 16.
9. DRB. 492. P. 16-17.
10. DRB. 494. P. 18-19.
11. DRB. 498. P. 21-23.
12. DRB. 176. P. 26.
13. DRB. 366. P. 30-32.
14. DRB. 367. P. 32-35.
15. DRB. 210. P. 36-38.
16. DRB. 273. P. 39-40.
17. DRB. 445. P. 41-43.
18. DRB. 448. P. 44.

P. G. VEJDE: ETT SMÅLÄNSKT SOLDATÖDE
ESBJÖRN PERSSONS ÄVENTYR PÅ BORNHOLM 1658

Reprotryk med indledning og efterskrift

Af Ebbe Gert Rasmussen

»Då sökte fienderne dagligen tillfälle, så av hat som av fruktan, till at leverera desse på slaktbänken och låta av varjehanda förvånd orsak en och annor gång dem caputera« (Andreas Dryander til Växjö konsistorium 1664 11/12).

I bestræbelserne på at udforske og beskrive et givet historieforløb - det gælder såvel på det rigshistoriske felt som på det mere afgrænsede lokalhistoriske område - støder historikeren vedvarende på et dobbeltsidigt problem, der afstikker ganske snævre grænser for hendes eller hans formåen. For det første er der problemets subjektive side. Det vil sige vanskeligheder forbundet med personen selv såsom hendes eller hans egen personlighed, faglige evner, placering i tid og sted i forhold til den udforskede genstand for blot at nævne nogle helt uomgængelige begrænsninger. Og for det andet er der problemets mere objektive side. Det drejer sig om de vanskeligheder, der knytter sig til kildematerialet både hvad angår mængden af de enkelte levn fra fortiden og disses godhed. Til tider må vi med bitterhed erkende, at vi helt savner kildeudsagn til de spørgsmål, man helst kunne tænke sig at for mulere. Til andre må vi med beklagelse konstatere, at bæreevnen af det vi faktisk har til rådighed slet ikke står mål med vore forventninger. At det færdige resultat - som det kommer til udtryk i beskrivelsen af kildernes behandling - derfor ofte turde være et noget tilfældigt, måske endog fortegnet, billede af den fortid, vi ønsker at rekonstruere, er den logiske konsekvens, hvis faktum næppe nogen, der alvorligt arbejder med fortiden, vil benægte.

Vi kan naturligvis meget beklage denne kendsgerning, men lige så lidt bortforklare samme. Her må vi kort og godt gøre en dyd af nødvendigheden.

Under arbejdet med det meste ældre historie - denne benævnelse tager her sigte på hele den udvikling, der i tid går forud for de sidste 5-6 slægtleds levetid - er disse objektive vanskeligheder særligt følelige. Konstant erkendes manglen på kilder, i særlig mærkbar grad når vi ønsker at beskæfti-

ge os med de bredere kredse i befolkningen. Så meget mere uheldigt er dette som det jo netop har været disse, der trods alt - i kraft af deres antal og skabende arbejde - har været samfundets rygrad. Begiver vi os blot lidt uden for adelens fåtallige skare og borgerstandens noget talstærkere kreds, tier kildernes udsagn næsten totalt. Vel kaster i nyere tid bevarede egnsbeskrivelser, skattelister, retsprotokoller og lignende mere officielt præget materiale noget lys tilbage på de levevilkår, der også var de jævne kredses. Og ganske vist kan vor egen tids systematiske ærkæologiske udgravninger og undersøgelser give højst værdifulde bidrag til ny viden om det materielle grundlag for disse kår. Men om selve disse er det straks ulige vanskeligere at tale. Hvorledes bonden, hans familie og tjenestefolk virkede og tænkte og hvordan flertallet af købmands- og håndværkerhusstandene fungerede helt ned til livets mindste detaljer, ja, herom er vi meget uvidende. Det enkelte menneskes hverdag med dens arbejde og hvile, i glæde og sorger, er desværre et næsten lukket land for os.

Indledning

I så henseende danner Bornholm selvfølgelig ingen undtagelse. Trods de ubestrideligt betydelige landvindinger for både den lokalhistoriske forskning - især siden Zahrtmanns utrættelige virke som samler og forsker af skriftlige kilder - og den arkæologiske videnskab - navnlig fra Vedels epokegørende indsats på dette område - er vor viden om landsdelens fortid ofte uhyggelig mangelfuld. Og ikke mindst hvad angår de bredere kredses dagligdag.

Hvor paradoksalt det end kan lyde, gælder dette også for hverdagen bag de så ihærdigt udforskede og ivrigt beskrevne begivenheder i 1658, der i al senere bornholmsk bevidsthed er kommet til at stå som skæbneåret, indbegrebet af alt bornholmsk - eller hvordan man nu vil udtrykke sig. Naturligvis kender vi i dag de grove hovedtræk i det bevægede år: hvorledes det svenske styre blev etableret fra Hammershus i løbet af månederne april og maj på lige fod med det øvrige Skånelands afståelse ved den hårde Roskildefred, hvordan dette styre stort set virkede uden større protest fra midsommer til det sene efterår og endelig hvorledes det uventet og hastigt brød sammen for den bornholmske opstand, da sammensværgelsen slog til i den snehvide december.¹ Men enkeltheder om dagligdagen i det bornholmske samfund - og hertil må også henregnes den svenske garnison på slottet - der var vidne til disse dramatiske tildragelser, kan vi kun gisne om. På tilsvaren-

de måde stiller sagen sig, når vi betragter de involverede menneskeskæbner. Nok kan vi i eftertiden tegne et nogenlunde klart billede af enkelte hovedpersoner som slotshövdingen Printzensköld, opstandsmanden Kofoed samt ganske få andre - al den stund de har efterladt os - omend ufuldstændige - skriftlige vidnesbyrd. Men noget tydeligt indtryk af, hvorledes dagliglivet formede sig for såvel disse som iøvrigt alle de andre - man tænke sig voredbonden i Rutsker, håndværkssvenden i Hasle, atter andre med familie og omgangskreds for ikke at glemme den sveuske bondesøn, der sikkert meget mod sin bedste vilje nu var garnisoneret på det forfaldne Hammershus - kan vi ikke med rimelighed danne os, eftersom de ikke har efterladt os skriftlige udsagn. Disse og mange andre menneskeskæbner kunne synes dømte til evig forglemmelse. Og dog.

I et tidligere arbejde har forfatteren til denne artikel gjort rede for den forskelligartede vurdering, disse 1658-begivenheder er blevet underkastet fra henholdsvis svensk og dansk side. I samme forbindelse berøres også den betydning, den moderne historiske metode og kildekritik kom til at spille på dette område, ligesom de seneste generationers fremdragelse af stadig nyt kildemateriale belysende disse tildragelser især blev tilskrevet den bornholmske lokalforskning.² Det er derfor med dobbelt glæde, at vi hermed yderligere kan medvirke til at henlede opmærksomheden på et nyere svensk bidrag, som - desværre - har været helt upåagtet indtil nu på vore hjemlige breddegrader. Det drejer sig om et mindre arbejde »Ett småländskt soldatöde - Esbjörn Perssons äventyr på Bornholm 1658« af den smålandske lokalhistoriker P. G. Vejde, der første gang offentliggjordes i 1950.³ Et bidrag som fortjener at blive kendt også her på Bornholm.

Men først nogle bemærkninger om forfatteren og hans arbejde. Pehr Gunnar Vejde (1885-1966) var oprindelig ikke faghistoriker. Uddannet som folkeskolelærer virkede han i en årrække som sådan og som kirkesanger i Växjö. Men allerede fra sine ungdomsår gjorde han en stor indsats for udvidelsen af kendskabet til Smålands kulturhistorie - både som forsker på det historiske og topografiske område og som samler af et overordentligt stort kildemateriale. For sine store fortjenester udnævntes han 1941 til filosofie doctor honoris causa ved Lunds universitet. Ej heller kan man tillægge Vejde noget specielt forskningsforhold til vor ø, men det blev hans fortjeneste, at han - som et lille led i sit omfattende virke for sit hjemlands historie - som ved et morsomt tilfælde skulle komme til at kaste et kærkomment lys over en hel anden egns historie, nemlig vor bornholmske. Men for Småland kan Vejdes betydning vanskeligt overvurderes, den har ganske enkelt været

Reprotryk

Bland de territoriella vinster, som genom det ryktbara fredsslutet i Roskilde 26 februari 1658 tillföll Sverige, hörde som bekant även Bornholm. Till svensk guvernör på ön förordnades en månad senare överste Johan Printzensköld, och den 29 april anlände denne jämte familj, tjänare och cirka 130 soldater - de flesta ur Kronobergs regemente - till ön och tog sitt säte på Hammershus fästning.

Det var utan tvivel ett både svårt och farligt uppdrag Printzensköld fått. Med sitt fåtaliga manskap skulle han ej blott vaka över ordningens upprätthållande och försvara ön emot eventuella fientliga angrepp utan även utkräva skatter och kontributioner samt utskrika soldater till svenske kungens här. Allt detta jämte den nationella förödmjukelsen kändes för befolkningen som en olidlig börda, och hur varsamt guvernören än sökte gå till väga, utbreddes sig ett jäsande missnöje bland Bornholms invånare. Stämningen blev så mycket fientligare, då rykten börja gå, att Karl X Gustaf planerade ett nytt krig mot Danmark - rykten som f. ö. snart besannades. Printzenskölds ställning blev för var dag mera kritisk. Men han visade ingen fruktan. Ensam eller med några få följeslagare red han omkring på ön och sökte dämpa oron. Den 8 december 1658 kom han, åtföljd av tre officerare, till Rønne stad för att ombesörja avfärden av ett skepp til Ystad. Medan han befann sig i borgmästarens gård samlades en stor folkskara utanför, och under dramatiska omständigheter blev han här mördad jämte sina följeslagare. I Rønne visas ännu en lång gatsten, där Printzensköld skall ha fallit för ett dödande skott, enligt uppgift lossat av ryttaren Jens Pedersen Koefoed, »Bornholms Befrier«.

Nu började kyrkklockorna på ön ljuda. Från kyrka till kyrka flög budet om upproret och kallade folket till vapen. En del i gårdarna förlagda svenskar överraskades: »nogle var ihjelslagne, andre fangne, og enkelte undvegne flakkede vaabenløse om i Højlyngen i den kolde Vinternat. Den nat var det ikke godt at være Svensk paa Bornholm«.

Samma natt blev också Hammershus intaget, varvid större delen av den svenska besättningen dödades eller tillfångatogs. Några lyckades fly och irrade omkring på landsbygden för att slutligen bli fasttagna.

De närmare omständigheterna rörande upproret på Bornholm, Printzenskölds död och svenska våldets undergång äro blott delvis kända.¹ Därför kan det ha sitt intresse att ta del av en sex år efter händelsen nedtecknad berättelse om de äventyr den småländske soldaten Esbjörn Persson från Göterýds socken i Sunnerbo härad - en av Printzenskölds knektar - fick genomgå

sedan Hammershus hade fallit. Han flydde ut i markerna och lyckades få tillflykt hos en bonde men upptäcktes snart av grannarna, som i sin upphetsning helst velat »leverera honom på slaktebänken«. Emellertid fick han behålla livet och blev jämte några olycksbröder instucken i knektehopen. Om Esbjörns vidare öden, hans påtvungna äktenskap med ett särdeles svårt danskt kvinnfolk, hans vantrevnad och dagliga dödsångest, hans rymning och slutliga hemkomst till Sverige samt vad ytterligare hände vår Esbjörn, därom skall strax förtäljas. Men dessförinnan bör meddelas orsaken till att historien om hans olycksöden blivit bevarad till våra dagar. Anledningen var helt enkelt den, att Esbjörn någon tid efter hemkomsten till Göteryd ville gifta sig. Men som det var allom bekant, att han hade en hustru - sådan hon nu var - på Bornholm, vågade kyrkoherden i församlingen, herr Andreas Dryander, ej lysa för Esbjörn och än mindre viga honom och hans tilltänkta. Emellertid både behjärtade han Esbjörns sak och visste råd. Den 11 december 1664 (alltså nästan på dagen sex år efter katastrofen på Bornholm) avfattade herr Andreas en skrivelse till Växjö konsistorium, vari han utförligt redogjorde för Esbjörns genomgångna danska äventyr och vädjade till kapitelherrarnas medkänsla. Med detta brev på fickan för Esbjörn till Växjö för att söka sin lycka. Med uteslutande av ingress och slutharang har kyrkoherdens skrivelse följande lydelse.²

»Kan Reverendissimo Dn. Episcopo samt V.V.R.R. Dignitatibus jag härmed ej obemärkta låta, huruledes denne brevhavande Esbjörn Persson soldat haver, sedan han hemkom från fiendeland, vistats i Göteryds församling, varest han ock nu omsider haver tänkt begiva sig uti äktenskap, men alldenstund han haver varit gift på Bornholm och man icke veta kan, om hans hustru än är i live eller ej, ty haver jeg detta hans uppsåts fullbordan icke kunnat tillstādja förrän hos Plurimum Rev. Consistorium Wexionense han detta andragit och därtill fullkomblig tillåtelse sig värvat haver. Så på det Rev. D. Ep. och V.V. Rev. D.D. om denne hans anmodan så mycket bättre judicera och decernera kunna, vill jag dels efter hans egen berättelse och merendels efter andra soldaters betygande, som detta bevistat och alltså mer äro till troande, härom korteligen referera. Först haver han nödgad och icke libero pleno et sincero consensu äktenskapet med sin fordom hustru ingått, ty sedan denne Esbjörn tillika med några få andra av svenska gvarnizonen det första och allmänneliga mordet, som på vårt krigsfolk på Bornholm förräddeligen förövdades, med största plats undkom och sig hos en bonde fördolde, varest han till en tid såsom en arbetsdräng liden blev, togs han och de andre överblevne soldater till knektatjänsten under de danske och blev sedan omlagd på landet. Då sökte fienderne dagligen tillfälle, så av hat som av fruktan, till att leverera desse på slaktebänken och låta av varjehanda förvänd orsak en och annor gång dem caputera. Begynte ock Esbjörns hospes dageligen honom hata och hota med döden men av practicerat anslag ställde honom denne vill-

koren före, att han antingen skulle tillsäga en kvinna, som där i nejden bodde, äktenskap, på det de sedan kunde tro honom något bättre, eller skulle han gå samme vägen som de andre hans förmördade stallbröder. Denne kvinna var intet den bästa, ty för hennes bitterhets skuld haver hennes förrige man tillförende måst övergiva henna och fly til Tyskland, icke heller den kyskaste, ty hon hadde skaffat sig en horunge sedan han bortrymde, som hon då hade, vilket avskräckte fuller oftabemälte Esbjörn högeligen, men nolens volens och till att frälsa det käraste, som är livet, måste han då lova sig vilja taga henne. Då ock på samma löfte icke blev så långt uppskov, att han emellertid för dess fullgörande hade kunnat, som han gärna åstundat hade, bortflytt utan hastades med vigslan. När han nu his artibus där alltså bunden var, begynte hans sinne honom kvälja, att han ville hellre vara död än framhärda i ett sådant främmande, tvunget, falskt och otroget äktenskap; gick ock hans fädernesland honom hårt till sinnes. I synnerhet tänkte han på huru hans gamble fader hade för honom i knektatjänsten caverat och ville alltså gärna komma hem och honom liberera, säger ock sig icke kunnat tjäna och leva hos det folket med gott samvet, som på hans commilitonibus ett slikt ömkeligt mord så uppenbarligen tillförene bedrivit hade, som [de] än dageligen hemligen bedrevo. Visste sig icke heller (fast han där gift var) någon dag trygg och säker. Och detta förutan, om han [än-]skönt skulle behållit livet, syntes honom dock tungt och långsamt vara en evig främling och vistas hos dem, där han i allt sitt leverne icke kunde hava *en* trogen vän utan måste dageligen höra många spotska smädesord icke allenast på sig utan ock på hele svenske nationen. Kunde ock icke av sin egen hustru för sådanna calumnier vara någon dag tillfreds. Knektatjänsten måste han där utstå och önskade alltså, att han kunde bliva så säll igen, att han finge tjäna sin egen nådiga överhet. Fast han nu alltså gärna hade velat, tordes han dock icke strax begiva sig dädan utan måste till någon tid hos henne förbli till dess de skulle begynna tro honom väl och icke dageligen vakta efter om han ville bortrymma. Var alltså hos henne nästan ett år, dock avlade de intet barn tillsamman. Emellertid beränte han sig på medel att säkert passera och föregav för sin capitain, som var född i Skåne, att han ock var född i Skåne och hade förnummit sig hava hemma något arv tillstående, som hans frånfallne förvanter hade honom efterlämnat, vilket att söka han begärde förlov och vägapass, det ock honom meddelades, och som han ock själv visa kan. Kom alltså hem i födelsebygden, varest han strax till sin förra knektatjänst sig haver inställt. Och såsom han är en ung karl, alltså begär han komma uti det heliga äktenskapsståndet, dock haver han därmed tövat nu på fjärde året sedan han hemkom. Länder därför till Rev. Dn. Episcopum och V.V.R.R.D.D. denna hans tjänstödmjukeliga bön och vis-sa tillförsikt, det Eder täcktes gunsteligen anse hans trohet emot fäderneslandet såsom ock hans förra tvång och fara alltså honom, fattig soldat, därmed hugna, att han till h. äktenskapet efter sin höga åstundan måtte tillåtas. Jag är i den vissa förhoppning, att denna min vidlöftige och omständlige relation bliver gunsteligen upptagen och ... förbliver

Reverendissimo Dn Episcopo och V.V. R.R.D.D. och Pat.

trotjänstberedvilligste
Andreas Dryander. »

Huru Esbjörns besök i domkapitlet avlöpte, finnes ej upptecknat i domkapitlets protokoll. Men visst är, att han vann sitt mål. Ty på baksidan av Dryanders brev kan läsas följande i december 1668 (!) nedskrivna anteckning:

»Vppå thenne R:di D.M. Andreae Dryanderj skrifuelse ähr soldaten Eszbiörn Pedersson tillåtit träda i annat gifftermåhl, med dhen condition, att ofuanb:te Dryander låter denne relation af wissa personer verificeras och caution skriffteligen sätties, för allt efftertaal, och den förwaras i kyrkiones kijsta.«

Källa: Växjö domkapitels akter 1664-65, nr. 244.

1. Den bästa redogörelsen för dessa händelser torde vara L. Bergers i <i>Historisk Tidskrift</i> 1888, s. 313 ff. Även hänvisas till K. E. S. Koefoeds 1931 utgivna bok <i>Bornholms Befrier</i> Jens Koefoed. Den	utgör visserligen en romantiserad skildring men synes i huvudsak vara byggd på samtida urkunder. Jfr. s. 151 ff.
2. Texten något normaliserad.	

Efterskrift

Det er et interessant lys, der med fremkomsten af denne historie nu kastes over en længe forsømt side af begivenhederne på Bornholm i 1658. Gennem de forløbne århundreder centreredes interessen - naturligt nok - især om de egentlige opstandstildragelser, d.v.s. det militære opgør mellem den bornholmske sammensværgelse og det svenske styre. Med slutningen af forrige århundrede inddroges i synsfeltet også den svenske forvaltning som sådan, især med henblik på spørgsmålet om, hvorvidt denne fik meget eller lidt ud af sin nyerhvervede østersøbesiddelse. Kun sporadisk har i indeværende århundrede enkelte historikere strejft begivenhedernes antiklimaks, nemlig afviklingen af det svenske herredømme, herunder hvorledes det i enkeltheder gik med nederlagets slagne mænd.

Med Vejdes lille arbejde er vi kommet endnu et skridt videre i en rigtig retning. Som den overhovedet første at have fremdraget fra arkivmasserne og tolket Andreas Dryanders - kun nogle få år senere, men primære - beretning om Esbjörn Perssons oplevelser af sammenbruddet og dets følger - vel at mærke set med den svenske soldats øjne - vil altid være hans store fortjeneste. Fra den bornholmske lokalforsknings side hilser vi dette særdeles vel-

komment. Tilmed kan vi følge hans vurdering af hovedpersonens oplevelser meget langt - disse Perssons oplevelser virker på en nutidig læser helt eventyrlige. På trods af beretningens særdeles alvorlige baggrund og hensigt - der præger den hele vejen igennem - grænser Perssons fortrædeligheder til tider til det tragikomiske, her og der iblandet visse groteske indslag.

Siden Vejdes arbejde så dagens lys er der imidlertid sket meget på dette område på vore hjemlige breddegrader. Nye generationer har fremdraget et omfattende hidtil ukendt kildemateriale, og disse slægtled har i kraft af deres nye muligheder og et andet udsyn draget andre slutninger af det forhåndenværende materiale. Især vil det i denne sammenhæng være rimeligt at pege på den bornholmske indsats, der blev sat i gang af Zahrtmann og siden er videreført af andre og yngre. Siden K. E. S. Koefoeds rastløse virke er indtrådt en revision i flere henseender, som den svenske forfatter dels ikke har kendt, dels ikke kunne forudse. Derfor har eftertiden også en anden viden om en række enkeltheder såsom Printzenskölds virkelige militære grad,⁶ det helt nøjagtige tal på den af ham hertil medbragte militære styrke,⁷ et mere nuanceret syn på opstandens udgangspunkt og udbredelse på Bornholm⁸ og en anden og mere kritisk slutning af det primære kildematerials udsagn om drabet på den svenske slotshövding.⁹ Men lad nu dette ligge, det er i denne forbindelse i og for sig ret uvæsentlige ting.

Hvad der i denne sammenhæng vejer ulige tungere er for os her noget ganske andet. For det første må vi fortsat medgive Vejde hans hovedsynspunkt for disse bornholmske begivenheder, når han skriver, at de nærmere omstændigheder for den bornholmske opstand er »blott delvis kända«. For det andet var hans forskningsmål geografisk et andet end vort. Eller sagt på en anden måde: vi må stille helt andre spørgsmål til det af ham fremdragne kildemateriale. For en bornholmsk synsvinkel må sagen - ganske naturligt - anskues lidt anderledes. Det er det der her må være vor opgave.

Hvem var da denne Esbjörn Persson, der som soldat skulle opleve så eventyrlige ting i Sveriges nye østersøbesiddelse? Kan hans ophold på Bornholm overhovedet verificeres i andet kendt kildemateriale? Er det endvidere muligt for os nærmere at placere hans bornholmske fangenskab til en eller anden mere afgrænset lokalitet her på øen? Og sidst, men ikke mindst: åbner den uventede fremkomst af beretningen om hans oplevelser eventuelt nye perspektiver for den lokale 1658-forskning på Bornholm? Det er spørgsmål som disse, der især presser sig på ved præsentationen af hans fortrædeligheder.

På det først stillede spørgsmål om en nærmere bestemmelse af dramaets

hovedperson må svaret - desværre, men ikke uventet - stort set blive negativt. I denne forbindelse har vi alene sognepræstens brev til domkapitlet at holde os til, men at denne helt isolerede kilde er velorienteret er der næppe grund til at betvivle. Af dette brev fremgår i og for sig alene, at Esbjörn Persson på tidspunktet for dets udfærdigelse - 1664 den 11. december - har været bosat i fødebygden, hvorfor Andreas Dryander - som sognepræst for menigheden i Göteryd i Sunnerbo härad - har opsat skrivelserne for sit sognebarn. Det tjener herr Andreas til ære, at han har taget sig dette hverv alvorligt: ikke alene bygger han - betoner han udtrykkeligt - på Perssons egen beretning, men »merendels« på andre soldaters udsagn, der er vidner og som »alltså mer äro till troande«. Forsøg på ad anden vej at fremskaffe nærmere oplysning om Persson på svensk jord - altså inden det bornholmske eventyr - synes i dag nærmest at ende i en blindgyde. Muligvis kan engang i fremtiden militære kanaler¹⁰ løfte noget af sløret for os, men sikkert er det ingenlunde. Indtil videre må vi her alene holde os til præstens brev som det eneste udgangspunkt for vore slutninger.

Så meget kan dog siges med ret stor sikkerhed, at Esbjörn Persson efter al sandsynlighed var barnefødt og opvokset i just det smålandske Göteryd sogn - der ligger lidt vest for Helga å et par miles vej nord for den ældgamle grænse mellem Sverige og Danmark. Og at det var fra dette sogn at han - troligt af bondeslægt - som ung karl er blevet indrulleret som soldat. Det synes endvidere rimeligt at antage, at denne udskrivning til militærtjeneste på Bornholm - som fodsoldat - blev hans første optræden på krigerbanen. Der er intet i de bevarede kilder, der taler for - endsige blot antyder - at han, da han ankom til østersøen, havde tidligere militære oplevelser bag sig. Disse taler nærmest om det modsatte. Således anførte senere - 1658 den 18. november i sin sidst kendte originalskrivelse til Karl X Gustav - den da ret nedslåede Printzensköld fra det forfaldne Hammershus blandt andet som begrundelse for sit nu atter klart udtalte behov for en forstærkning af slotsgarnisonen, at denne bestod af »Vngdt obrukat folck«. ¹¹ Det ligger smukt på linie hermed, at pastor Dryander i sin skrivelse - seks år senere - endnu kunne betegne Persson som en »ung karl«. Rimeligheden taler således for, at vor smålandske bondesøn var en forholdsvis ung mand - antagelig født ca. 1640 - næppe mere end en snes år gammel, da han - i forbindelse med den svenske overtagelse af Bornholm - blev overført til Hammershus som menig soldat i Printzenskölds slotsgarnison.

Er det så efter den svenske overtagelse af Hammershus og Bornholm 1658 den 29. april¹² muligt at følge Perssons videre skæbne i de nye born-

holmske omgivelser? På dette spørgsmål kan lykkeligvis svares lidt mere positivt. Til alt held er for eftertiden bevaret Printzenskölds originale rulle - dateret Hammershus 1658 den 26. juni - over det garnisonsmandskab som han »Hijt med Brachte«. ¹³ I sin nuværende skikkelse - vedlagt slots- och länshövdingens skrivelse fem dage senere til generalguvernör Gustav Otto Stenbock ¹⁴ - fremtræder denne fortegnelse i en smukt udformet samtidig skriverhånd, nedfældet på papiret af den ene af slottets to sekretærer. Men da rullen formentlig gengiver den mønstring af styrken, der må have fundet sted senest ved afrejsen fra Kristianopel ved aprils slutning, hviler den følgelig på et ældre forlæg, der senere er gået tabt.

Den bevarede mønstringsrulle falder klart i to dele, hvoraf den første indeholder en oversigt med navns nævnelse - de eneste der ikke således er opført med navne er de fire mønsterdrengene - over de i alt 83 mand - officerer, underofficerer, menige o.s.v. - der stammede fra det ikke fuldtallige västerbottniske fodfolkskompagni af Gynter Rosenschantz regiment og den anden de 33 mand - alle menige - som var kompagniets tilskud fra Håkan Skyttes regiment. Det er denne sidste del, der her har vor interesse. Som nr. 19 blandt Skyttes fodsoldater optræder netop »Essbiörn Persson«. Denne må være vor Esbjörn Persson - iøvrigt er det den eneste gang dette navn findes i den samlede fortegnelse - hvilket desuden stemmer med både regimentets navn og rekruttering af smålandske karle. Også i en helt anden - kulturhistorisk forstand - er vor rulle yderst oplysende. Thi til slut efter den samlede fortegnelse over sit mandskab har Printzensköld egenhændigt føjet de lakoniske - men meget talende - ord, at hele 5 mand »Härpå Landet äre dödeblefne«. Denne notits - som fra slotshövdingens side sikkert har været tiltænkt generalguvernören for at denne allerede på dette tidlige tidspunkt kunne udvirke forstærkning - fortæller klart om en side af hverdagen, der var en barsk realitet også for denne slotsgarnison: den kranke skæbne i form af grasserende sygdom og påfølgende dødsfald, der på faretruende måde reducerede den i forvejen lidet imponerende militære slagkraft. Ved tidspunktet for den bornholmske opstand var den samlede styrke således dalet til tallet 60 våbenføre! ¹⁵ Triste forhold som blandt andet - men ikke alene - må tilskrives de yderst miserable indkvarteringsforhold på det forblæste og forfaldne Hammershus. ¹⁶ Esbjörn Perssons dagligdag var givetvis ingen dans på roser, romantisk var livet på slottet ikke for de nye svenske herrer. Efter at vi således har genfundet vor smålandske bondesøn på det Bornholm, der nu i mere end et år skulle blive hans tjenestested - godt nok i vidt forskellige sammenhænge - må vi desværre konstatere, at videre spor efter

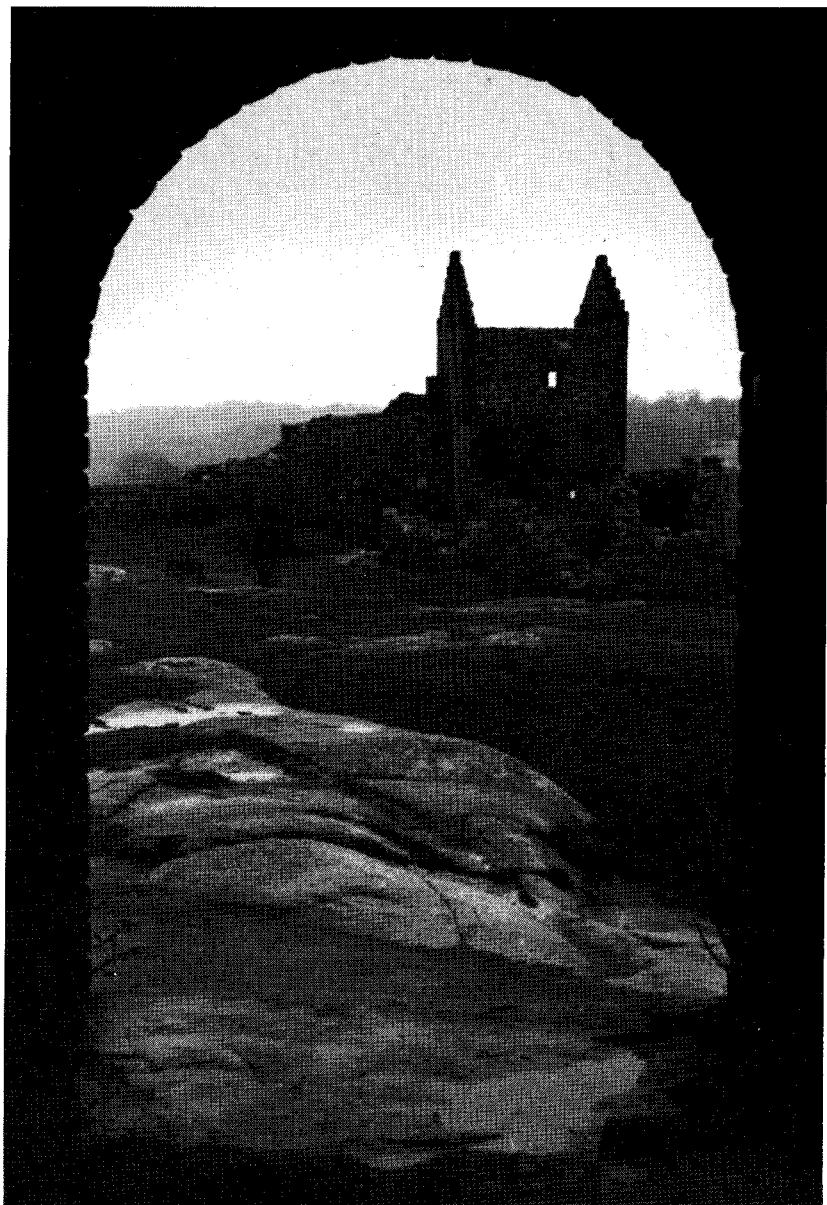

Fig. 2. Hammershus med udsigt fra Manteltårnets hovedportal over borggården til Blomme-tårnet. Foto ved Niels Jørgensen, Rønne. Dette syn har næppe ændret sig meget siden Esbjörn Persson udførte vagttjeneste heroppe.

ham i bevarede kilder ikke er levnet eftertiden. Hvad han ellers oplevede på vor ø i de kommende måneders soldatertjeneste under svensk kommando, kan vi kun gisne om. Men så meget står dog fast, at han - i modsætning til mange af sine soldaterkammerater - stod tiden ud og var blandt de »heldige«, der efter Hammershus' fald 1658 den 9. december¹⁷ frysende - men med livet i behold - skulle havne i det bornholmske fangenskab.

Hermed er vi fremme ved netop spørgsmålet om Esbjörn Perssons tilværelse som fange, der er det væsentligste indhold i pastor Dryanders beretning. Det kan her være på sin plads at erindre sig, hvad vi ovenfor har bemærket om de forudsætninger - de enkelte vidneudsagn - der ligger til grund for denne, hvilket skulle udelukke de værste uhyrligheder, den senere hjemvendte soldat teoretisk kunne forventes at ville bringe til torvs, uden at denne version i og for sig behøver at være blottet for enhver tendens. Problemstillingen illustreres for så vidt allerede i starten som kilden taler om »det första och almänneliga mordet, som på vårt krigsfolk på Bornaholm förrädeligen förövades«. Den første del af det citerede udsagn - at der således var tale om drab i større stil fra starten af oprøret, og at disse senere fortsattes fra tid til anden - svarer slet ikke til de øvrige primære kilders udsagn. Disse tegner tværtimod et tydeligt billede af en hurtig, men yderst fredelig revolte, hvad i hvert fald tab af menneskeliv og materielle værdier angår.¹⁸ Men slutningen af citatet - at bornholmerne udviste forræderisk adfærd - kan lige så lidt benægtes, både når vi erindrer os at bornholmerne vitterligt i maj havde aflagt ed til den svenske konge - som de nu sveg - i Malmø¹⁹ og når vi betænker de forskellige midler oprørerne tog i anvendelse f.eks. i Rønne og foran Hammershus.²⁰ Som den første påstand er direkte fejlagtig, er den anden lige så meget rammende korrekt - men begge har de det til fælles, at de - på det tidspunkt, hvor de fremsattes - alene tjente det overordnede formål at ville fremstille Persson i det bedst tænkelige lys som den fattige men ærlige og patriotiske soldat, som efter hjemkomsten atter søgte at finde sin plads i det svenske samfund. Ej heller bør vi i dag - mere end 300 år efter begivenhederne - overse datidens nationale strømninger, der - med udgangspunkt i Kalmarunionens bitre sammenbrud - både i Sverige og i Danmark resulterede i et gensidigt had. Og hvem kan ikke i dag unde Persson at falde til ro efter de mange fortrædeligheder?

Når præsten derpå anfører, at Persson efter en afsløret flugt til en bonde måtte arbejde som karl og senere blev taget til dansk soldatertjeneste, virker disse træk derimod slet ikke spor uvederhæftige. Som helhed taler de samtidige, primære kilder om et - forholdene taget i betragtning - forholdsvis

mildt fangenskab: hurtigt blev garnisonens menige fordelt hos - vel interesserede - bønder for at arbejde.²¹ For så vidt en yderst fornuftig foranstaltning som øen givetvis - efter det svenske styres udskrivninger af militært mandskab til krigstjeneste udenfor øen, især af landbefolkningen - just har manglet arbejdskraft i hovederhvervet. Dertil kommer, at flertallet af fangerne selv var født og opvokset på landet, og med sikkerhed - trods visse lokale forskelle - har været opflasket i landbrugets daglige sysler. Det kræver heller ingen større fantasi at forestille sig danske forsøg på at presse interesserede svenske fanger - der i forvejen var bekendt med den militære dont - til dansk soldatertjeneste. Endnu 1660 maj ser vi således, at 3 svenskere gik på havearbejde ved Hammershus, ligesom lensregnskaberne også fortæller om andre svenskeres arbejde på slottet.²²

Endnu så sent som 1663 den 14. oktober anmodede Skånes generalguvernør Stenbock i en skrivelse til den danske rigsmarsk Hans Schack om, at 14 knægte af oberst Christian Urnes regiment - der så vidt han var orienteret, endnu blev holdt tilbage på Bornholm - kunne blive udleveret. I skrивelsen henviste Stenbock til et denne senere vedlagt bilag - udfærdiget ni dage senere af major Henrik Möller - omfattende en liste over de navngivne soldater - men nu 12 til tallet - af dette västerbottniske regiments kompagni under kommando af kaptajn Niels Holm. Om disse på Bornholm tilbageblevne soldater hedder det, at de »sigh dher hoss bönder Vphålla«. ²³ At generalguvernören kunne have ret i sin mistanke om tidligere svenske soldaters fortsatte ophold på østersøen, er der næppe grund til at betvivle - som bekendt havde han jo sine spioner med udgangspunkt i København at støtte sig på. Men på den anden side kan denne officielle svenske henvendelse til den danske regering - på netop dette tidspunkt - virke lidt vel søgt. Eftertiden bør i denne sammenhæng ikke glemme, at freden i København 1660 den 27. maj - der endegyldigt satte punktum for de ulyksalige Karl Gustavkrige - i sin § 22 klart havde bestemt, at alle fanger på begge sider straks skulle løslades og hjemsendes. Dette løfte gjaldt udtrykkelig også sådanne fanger, som »edh giordt och under Kon. Mat.s aff Danmarck militie tjenst tagit hafve, dem skall och frijt stånda att gå tillbakars till deres förre herre ock tjenst, så frampt de dertill lust hafva«. ²⁴ Men muligvis har Stenbock i sin iver overset - med eller mod sin vilje - den sidste passus i bestemmelsen, der givetvis principielt, men sikkert også folkeretsligt stillede de enkelte fanger ganske frit. Hvad nu om disse - eller enkelte af dem - helst ville blive, hvor de nu var? Det er vist ikke ganske urimeligt at forestille sig, at nogle kunne foretrække den fredelige dont som bondekarl - lad være på det

Löfverings på Iga Valdator af Öfsken Håll: "Hr. Christian Herod"
och Löfverings Regimenter, Corg Capitein Niels Sabat Conspagne Com på
Bornholm Capitelat Bratt, Corg Ku Mura afförstärkning på Bornholm,
Com sigs Hr Sjö Landet Hj Salter, Norra L.

Left Helena. Bergen, —	Trumslagaren, Kieff & Wadfort	— 1.
Left Bygona. Bergen, —	Blatt Lufborn & Baif.	— 1.
	Jon Andersson; Kyndala	— 1.
	Jon Andersson; Engden	— 1.
Left Luffangr Bergen, —	Blatt Jonsson; Håkamang	— 1.
	Anders Kieffson; El	— 1.
Left Gåstafva Bergen, —	Jon Andersson	— 1.
Left Luthra Bergen, —	Saml Gåll; Gåstafva	— 1.
Left Luthra Bergen, —	Jon Samson; Gåstafva	— 1.
	Jon Kieffson; Alfving	— 1.
	Blatt Samson; Ragna	— 1.
	Anders Olsson; Kharung; Jorgens	— 1.

*Latium Malmoo 9 23 octobris
Anno 1663,*

Handing Waller
Major

Fig. 3. Major Henrik Möllers fortegnelse af Malmø 1663 23/10 over de navngivne soldater fra Printzenskölds slotsgarnison, som man fra svensk hold næsten 5 år efter opstanden endnu mente opholdt sig hos bornholmske bønder. Original i RA Krigskollegiet Indkomne Breve 3.

fjerne Bornholm, men uden de større chancer for senere at skulle tjene til kanonføde - fremfor en tilbagekomst til det svenske fædreland - der helt sikkert meget hurtigt ville have brug for deres militære kunnen under fortsatte militære opgør i udlandet.

Dette er ikke stedet til videre at forfølge, hvad der senere skete i denne sag. Her er den blot medtaget for at illustrere de betingelser, de sejrtrige bornholmere gav deres slagne svenske modstandere. Og når den svenske henvendelse ikke fordrer udleveret mandskab af Skyttes regiment, hænger dette rimeligvis sammen med, at samtlige mænd herfra da - mere end tre år efter fredsslutningen - havde forladt Bornholm. Som f.eks. Esbjörn Persson, der omtrent to år tidligere selv havde taget sagen i egen hånd.

Selvom behandlingen af nederlagets mænd som helhed ikke har været så ringe endda, udelukker dette ingenlunde, at mange bornholmere endnu i begyndelsen af 1660'erne - hvor fremmedherredømmet stadig stod i frisk erindring - kan have optrådt under indtryk af stærk ophidselse. Imidlertid er talen om fortsat lejlighedsvis drab på svenske helt fejlagtig - snarere et udtryk for en officiel svensk opinion. Vi ser denne ønsketænkning - for andet er det ikke - fremsat første gang af sekretær Taubenfeldt i Malmö i hans indberetninger til sin konge i det tidlige forår 1659,²⁵ men i dette tilfælde er det nemt at eftervise, hvorledes forfatterens fantasi løber af med ham. Naturligvis forekom også i datiden overgreb - det ville være tåbeligt at benægte dette. Således tilstod flere år senere bonden Mads Jørgensen på Nygaard i Østerlars, at han ca. 3 uger efter at landet »offuer gich« var med til at slå en svensk soldat ihjel.²⁶ Der er dog her tydeligvis tale om et isoleret tilfælde, hvor den kriminelle handling begås af en psykopat, der retfærdigt endte sine dage efter et nyt mord: således ved Aaker kirkebog kort at berette, at Jørgensen 1675 den 9. august blev henrettet for »et Mord begangen paa et Qvindfolck, som hand selv hafde beligget«. ²⁷ Una hirundo non facit ver - een svale gør ingen sommer. Mads Jørgensen var virkelig et sort får.

At disse forhold under fangenskabets trods alt kan have bibragt Esbjörn Persson en følelse af utryghed og ufrihed er ikke desto mindre såre forståeligt. Man forstår uden videre, at han har ladet sig presse i dansk soldatertjeneste. Under de forhåndenværende omstændigheder gjaldt det jo om at virke så troværdig som overhovedet muligt. Og at Persson endvidere - for at redde sig helskindet igennem - har set sig nødsaget til at lade sig et noget tvivlsomt fruentimmer prække på, er sikkert også rigtigt nok, når samfundsindretningen tages i betragtning. Siden reformationen - med dens ofte brutale afskaffelse af den katolske kirkes diverse brug - havde samfundets for-

trykte været de egentlige tabere i et samfund uden velordnet socialforsorg: de syge, invaliderne, de forældreløse, enkerne og andre i nød var nu på en anden måde end før et problem, der stod uløst. Udfra de givne betingelser var det en fornuftig ordning, hvis man på en eller anden måde kunne finde en forsørger eller værge til de trængende. Hvorledes enker blev overtaget af mændenes efterfølgere er vel bedst kendt for præsternes vedkommende, således også på Bornholm. I den om sådanne forhold særdeles velunderrettede Aaker kirkebog findes flere eksempler herpå, således for Aaker selv (1651), Poulsker (1652) og Klemensker (1665).²⁸ Men disse præster har næppe været en undtagelse, tværtimod. Sognet har gennemgående set en interesse i, at et uforsørget kvindemenneske - lad så være at hun forud var velsignet med et barn eller flere, disse var jo i sidste ende en rigdom - blev overtaget af en arbejdsfær og avlekræftig ungersvend, thi hermed var hendes problem da løst. Om disse således af omgivelserne påtvungne ægteskaber så var lykkelige, er en helt anden sag. At det ikke var tilfældet for Persson er da meget tænkeligt. Men at tvivle om dets faktum er sikkert for dristigt. Hvilket andet formål har da pastor Dryanders tjenstvillige henvendelse til de høje herrer i Växjö end at fremstille det ulykkelige ægteskab som fremkommet under tvang? Ellers kunne det jo tænkes, at andre hjemvendte soldater kunne udtale sig nærmere om disse pinlige forhold. At hyrden sørger godt for sit får fremgår da også tydeligt deraf, at han udtrykkeligt anfører, at ægteskabet - trods en varighed på næsten et år - avlede »intet barn tilsamman«.

Nøjagtig hvor på Bornholm Esbjörn Persson henlevede sin tilværelse først som karl og siden også som soldat efter omvæltningen, siges vel ikke direkte i Dryanders brev. Det overhovedet nærmeste vi kommer til en stedsangivelse er dette, at det tvivlsomme fruentimmer boede »där i nejden«, et såre svævende udtryk. Principielt kan det være hvor som helst. På den anden side synes beretningen alligevel at give et par holdepunkter for en antagelse. Når denne således dvæler ved sindsstemningen hos de ham omgivende bornholmere - talende bruges herom den latinske glose »hospes« (værter) - kunne dette rimeligvis tyde på en eller anden lokalitet på nordvestlandet. Rimeligt lyder dette, fordi det netop var herfra, at opstanden mod det svenske herredømme var udgået,²⁹ hvorfor det må antages at stemningen var mest svenskfjendtlig på disse kanter. Denne antagelse synes at blive bekræftet, når det om Perssons kaptajn - som han for at rømme fupper ved at udgive sig for at være en skåning - siges, at han var født i Skåne. Hvis dette punkt er rigtigt - og der er næppe grund til at mene det modsatte - kan

denne officer kun være Niels Nielsen Gumløse. Af øens to landkaprajner var den ene som bekendt Jens Kofoed, der siden 1660 den 15. december havde haft bestalling som sådan over de udskrevne knægte i øens østre og søndre herreder,³⁰ og han var jo bornholmer. Men den anden, der under samme dato havde fået bestalling over knægtene i vestre og nørre herreder var Gumløse,³¹ den tidligere byfoged i Hasle og - som Kofoed - aktiv opstandsmand. Og denne Gumløse var - så vidt vi ved - netop skåning.³² Denne placering af Perssons rømning nordpå over Iammervandet til Skåne og herfra videre hjem til Småland til engang i slutningen af 1660 eller begyndelsen af det følgende år går udmærket i spand med herr Andreas' angivelse af, at den tidligere soldat har været hjemme nu i tre år, da andragendet om at indtræde i et nyt og bedre ægteskab fremsættes på hans vegne.

Ja, disse Esbjörn Perssons bornholmske oplevelser bærer i mange henseender eventyrets skær over sig. Med datidens syn på samfundets indretning i almindelighed og ægteskabet i særdeleshed in mente er det meget forståeligt, at det endnu varede samfulde tre år, før domherrernes salomoniske dom i den vanskelige sag blev afsagt.³³ Men det er en helt anden historie.

Skal vi på dette sted endelig til slut udtale os om, hvorvidt fremkomsten af beretningen om Esbjörn Perssons eventyrlige oplevelser på Bornholm åbner nye perspektiver for den hjemlige 1658-forskning, må svaret givetvis være et bestemt ja! Som det fremgår af ovenstående må der peges på en nøjere gennemgang af dele af det svenske arkivvæsen som vejen, der i så fald bør og må betrædes. På centralt hold kunne man f.eks. tænke sig en nærmere gennemgang af krigskollegiets stort set utrykte materiale, der formentlig kunne give visse meddelelser af mere officiel karakter. Et andet emne kunne måske være de lokale arkiver via et forberedende studium af hembygdsforskningen i visse relevante svenske områder f.eks. Småland. Atter andre veje skulle være farbare.

På den anden side står det helt klart for denne artikels forfatter, at der hermed peges på en samlet forskningsindsats af ikke ringe dimensioner. Om en sådan storstilet indsats så lønner sig - i form af fremdragelse af et så vægtigt materiale, at vi virkelig kommer videre på dette felt - er en helt anden sag. Hvorvidt dette kan lykkes, kan alene fremtiden afgøre.

BILAG

*Rigsarkivet, Krigskollegiet, Indkomne Breve 1663 3 originaler:
Gustav Otto Stenbock til Hans Schack 1663 14/10 med bilag.*

[Med skriverhånd:] Wälborne Herre, Her Rijkz Marsk
Högtährade Kiäre Broder.

Alldenstundh iagh förnimmer att 14 Knechter af Öfwerstens
Edle och välborne her Christian Vrnes Regemente ännu skole
wara på Bornholm och där *detineres* och Eders *Excell:z*
och min Högtährade Kiere Broder drager sigh till behage-
ligit minne att der effter aftaal böre styras vnder Re-
gementet igen; Hwarföre har iagh förmedelst detta wee-
lat af Eders *Excell:z* och min högtährade Kiere Broder
wänligen bigiera, han tacktes det saleedes igienom sin för-
mögenheet, hielpa laga och begå, att der måge blifwa
på be:te Her Öfwerstes anfordrande Vthlefwererade
och honom eller hans *officerare* tillstälte, Och
befaller Eders *Excell:z* och min högtährade Kiere broder
den högste Gudh, till all godhharhöuskelig wälmågo,
förblifwandes

Eders *Excell:z* och Min högtährade Kiere Broders

[Med egen hånd:]

tienstwilligste

tienar

Landz Crone den 14
Octobris A:o 1663

Gustaff Otto

Stenbok

mpp

[Med skriverhånd:] Förtechingh Påå dhe Soldater aff Öfuersten Wälb:ne
*Christian V*nes Wästerbottnische Regimente, och *Capitein* Nillss Holms *Compagnie* Som Påå *Bornholm*
Caputerat bleff, och Nu Mera effterblifuin Påå *Born-*
holm, Som sigh dher hoss bönder Vphålla, Nembl:

Aff Vthmrå Sochen,	Trumbslagara, Nillss J Söderfors	1
Aff Bygdrå Sochen,	Oloff Larsson J Bäck	1
	Joen Anderssonn i Rykelå	1
	Joen Anderssonn i Legden	1
Aff Löfffänger Sochen,	Oloff Jönsson i Wälbomarch	1
	Andhers Nillsson i <i>ib</i>	1
Aff Skiäleffta Sochen,	Joen Anderssonn	1
Aff Pithrå Sochen,	Hans Siäll ... i Säfuur	1
Aff Luhleå Sochen,	Jöns Hansson ... i Süartbiörsbyn	1
	Pedher Nillsson ... i Alfuich	1
	Oloff Hansson i Råhneå	1
	Andhers Ollsson Skårach i degersell.	1
<i>Summa</i>		12

Datum Malmö den 23 Octobris

Anno 1663.

[Med egen hånd:]

Hendrich Möller

Major

HENVISNINGER

1. Om forskningen vedrørende 1658-begivenhederne se især Ebbe Gert Rasmussen: Bornholm 1658 - begivenhederne under Sveriges besiddelse af øen, Rønne 1967 = Bornholmske Samlinger II. række 3. bind pp. 22 ff. Det væsentligste kildemateriale er trykt i sammes: Bornholm 1658 - kilder, Rønne 1972 = Bornh. Sml. II. rk. 6. bd. Senere tilføjelser ved samme: Bornh. Saml. 1974 II. rk. 7. bd. pp. 30 ff.
2. Se herom Bornh. Sml. II. rk. 3. bd. pp. 31 ff.
3. Der skal hermed rettes en varm tak af denne artikels forfatter til f.d. domare Karl L. Larsson, Ystad, der har været så elskværdig at henlede opmærksomheden på Vejdes arbejde. Dette tryktes første gang i Natio Smolandica 1950 og genoptryktes senere i Kronobergsboken 1960-61 utgiven av Kronobergs läns Hembygdsförbund (Hyltén-Cavalliusföreningens årsbok) pp. 97-103.
4. Om Vejde se især biografien i Vem är det, 1953 p. 1114 - hans dødsdag er venligst meddelt af Karl L. Larsson - og om hans indsats især Gerhard Hafström i forordet til Kronobergsboken 1960-61, som iøvrigt dels indeholder en bibliografi over Vejdes skriftlige arbejder, dels omfatter et genoptryk af nogle af hans mere vanskeligt tilgængelige artikler.
5. For venlig tilladelse til aftryk af artiklen takker jeg hermed på det varmeste den afdøde forskers nulevende børn, der har udvist denne sag stor personlig interesse: Herr Gunnar Olof Vejde, Sverige og fruene Kristina de Groot, Holland samt Blenda Leaning, Canada.
6. At Printzensköld i virkeligheden var oberstløjtnant fremgår helt klart af det samtidige, primære kildemateriale. Se f.eks. fuldmagten for Printz. at være slotshövding i SRA RR 1658 28/3, trykt Bornh. Sml. II, rk. 6. bd. pp. 15f.
7. Det helt nøjagtige tal på den af Printz. til Bornholm medbragte garnisonsstyrke fremgår tydeligst af hans originalrulle af Hammershus 1658 26/6 i SLA SFGG Skånska generalguvernementskansliet, trykt Bornh. Sml. II. rk. 6. bd. pp. 73f: Tallet var 116 mand.
8. Opstandens geografiske omfang og udbredelse fremgår ikke entydigt og klart af et enkelt kildeudsagn. Men nærmest kommer i så henseende hasleborgmesteren Peder Olsens originalfortegnelse over de mest virksomme bornholmere, dat. Kbhvn. 1658 29/12, i RA DK Skaanske Registre 1656-60, trykt Bornh. Sml. II. rk. 6. bd. pp. 149 ff. Denne listes navne kan sammenholdes med de i den følgende note nævnte svenske beretninger og den primære danske af Jens Kofoed i KB NKS 398e fol., trykt smst. pp. 142 ff. Disse og andre primære kilder efterlader næppe megen tvivl om, at opstanden havde sit ret afgrænsede hjemsted i Nørre og Vestre Herreder i og omkring købstæderne Hasle og Rønne. Se endvidere Bornh. Sml. II. rk. 3. bd. pp. 144 ff.
9. At drabsmanden var rønneborgeren Villum Clausen fremgår både af den i forrige note nævnte liste af Olsen og den primære svenske beretning om opstanden af ystadstyrmanden Jens Fri-bunde i SRA KH Karl X Gustavs Tid. Danska Kriget 1657-60 19, trykt Bornh. Sml. II. rk. 6. bd. p. 124. Det er den på denne beretning byggende sekundære Taubenfeldt i hans indberet-

ning til Karl Gustav af 1659 17/2 i SRA STKM Karl X Gustavs Tid, trykt Bornh. Saml. II. rk. 6. bd. pp. 123 ff, der hertil følger det uverificerbare træk, at Jens Kofoed og Niels Gumløse efter drabet gav den faldne svenske guvernør endnu hver sit skud.

10. SRA Suppliker till Krigskollegium 1656-84 indeholder ca. 5000 akter fra militært personel i perioden i form af bønsskrifter. En stikprøve formidlet af nuv. krigsarkivarie Alf Åberg, som hermed takkes hjerteligt for sin udviste interesse for dette arbejde, tydeliggør imidlertid det kolossale - og i værste fald ikke givtige - arbejde, der ligger i en gennemgang af dette materiale. Stikprøven gennemførtes på menig Nils Andersson, der på den i note 7 nævnte rulle står opført som menig soldat nr. 3, i et forsøg på at se om materialet ville kunne verificere denne person. Resultatet var for så vidt nedslående som samlingen i alt indeholdt 8 soldater med dette navn, der samlet stod for 12 bønsskrifter. Ingen af disse kunne med nogen rimelighed være vor mand.
11. Printz. til Karl X Gustav 1658 18/11, or. SRA STKM Karl X Gustavs Tid, trykt i Bornh. Sml. II. rk. 6. bd. p. 59.
12. Se nærmere herom Bornh. Sml. II. rk. 3. bd. p. 47.
13. Se note 7. Rullen findes vedlagt den i flg. note nævnte skrivelse.
14. Printz. til Stenbock Hammershus 1658 1/7 or. smst. trykt smst. pp. 70 ff.
15. Se nærmere herom Bornh. Sml. II. rk. 3. bd. pp. 56 f og 110 f.
16. Se herom generelt smst. pp. 58 ff og 112.
17. Se smst. pp. 123 ff.
18. Se smst. p. 125.
19. Se smst. pp. 51 ff.
20. Se smst. pp. 120 f og 124.
21. Fribundes beretning jfr. note 9 i Bornh. Sml. II. rk. 6. bd. p. 129.
22. RA HL 1658 - 60 or. utr.
23. Stenbock til Schack 1663 14/10 med bilag or. RA Krigskollegiet Indkomne

Breve 1663 3. Der henvises iøvrigt til nedenstående bilag, hvor disse tekster findes trykt første gang. - Et forsøg på at verificere de af Möller og Stenbock udkrævede soldater i den i note 7 af Printz. foranstaltede rulle er ret besværlig. For det første på grund af forekomsten af så mange helt almindelige navne, dernæst af datidens manglende ensartede retsskrivning. For det andet at medens Printz. i sin rulle skarpt sonderer mellem de militære grader helt ned til mønsterdrengene - disse slås iøvrigt alle fire sammen i én gruppe uden navne - opererer Möller alene med begrebet »soldater«, der i denne sammenhæng ikke er entydigt. Men så meget kan dog siges med en til sikkerhed grænsende sandsynlighed, at Möllers nr. 6, 9, 10 og 11 svarer til Printz. nr. 14, 35, 37 og 32 blandt de menige.

24. Fredstraktat af 1660 27/5 § 22 or. i RA, trykt i L. Laursen (udg.): Danmarks-Norges Traktater 1523-1750. 1920 Bd. 5 pp. 370 f.
25. Se note 9 med den her nævnte indberetning af Taubenfeldt 1659 17/2.
26. LA Bornholms Øster Herreds Tingbog 1675, trykt Bornh. Sml. II. rk. 6. bd. p. 162.
27. Uddrag af Aaker kirkebog 1651 - 82 or LA, trykt Kirkehist. Sml. 1889-91 4. Rk. I. Bd. p. 479.
28. Smst. pp. 469 og 475.
29. Se note 8 jfr. Bornh. Sml. II. rk. 3. bd. pp. 114 ff.
30. RA Rentekammeret Ekspeditionsprotokol 212.2 1660-67, trykt Jul. Bidstrup: Stamtavle over Familien Kofoed 1886 p. 182 jfr. iøvrigt Genpartsprotokol 1 utr.
31. Smst. utr. jfr. smst.
32. Se nærmere herom: M. K. Zahrtmann i Bornh. Sml. 1926, bd. 17 pp 33 ff; der rimeligt - henfører hans fødested til Gumløse sogn i Skåne.
33. På bagsiden af Dryanders brev anfører domkapitlets påskrift faktisk datoen 1668 12/1 og ikke den af Vejde opgivne.

DA BORNHOLMERURET BLEV TIL

Af Bodil Tornehave

Et af de mærkværdigste træk ved Bornholms næringsliv i tidligere tider er, at der i en periode på næsten 150 år fandtes et større antal urmagere på øen, der levede af at lave standure til eksport. Der var ikke tale om en organiseret industri, men om individuelle håndværkere, hvis værksteder lavede alt arbejde ved det enkelte urværk, lige fra støbningen af enkeltdelene, afdrejningen og tilfilingen af disse, til værkets sammensætning og justering. Urene blev for størstedelens vedkommende afsat til skipperne og købmændene til videresalg.

Hvordan opstod dette urmageri? – vi ved, at det må være sket omkring 1745, og at de to brødre *Otto* og *Peter Arboe* har spillet en stor rolle derved. Vi har også en sagnagtig historie om, at stødet dertil var rensningen af nogle indstrandede ure; men man har tvivlet på beretningens rigtighed.

Det er der ikke mere grund til, for det viser sig, at den oprindelig er nedskrevet af en mand, der vidste god besked, nemlig *Peter Arboes* søn, *Jørgen Peter Arboe*. Han må ofte have hørt historien fortalt af faderen og farbroderen.

Beretningen findes i et brev, som *Jørgen Peter Arboe* 15/11 1806 sendte til amtmænd Thaarup med et forslag om, at der i lighed med, hvad der da var indført for taffelurenes vedkommende, blev stillet et beløb til rådighed til forskudsbetaling for godt udførte standure for at opmuntre til bedre forarbejdelse af disse ure.¹ I brevet, der fylder ialt tre foliosider, og som har urmager *Christian Due* som medunderskriver, hedder det efter en kort indledning:

»Men førend vi begynde paa at fremsætte dette, tror vi det ikke ville være Deres Højvelbaarenhed ukiert, først at give Underretning om Uhrmager-Professionens Opkomst her, dernæst dennes Tiltagelse og siden dens Aftagelse til disse Tider for derefter som fra Roden af kiende denne virkeligen varierende Profession.

5910

66

For noget over 70^{ve} Aar siden var denne Profession næsten aldeles ubekendt hertil Lands, kun eet Par Uhrmagere her forarbejdede eet Slags Jern Uhr. For ungefær 60^{ve} Aar siden kom hertil nogle engelske Skibe og strandede, der havde endeel Uhrer inde; disse bleve vaade, komme iland for at tørre, rendses og indsmøres.

I Mangel af Uhrmagere antog man til dette Arbejde Rokkedreyere og andre, som ansaaes dertil bequemme. Disse Folk toge Modeller af deres indretning, hvorefter de selv efterhaanden lagde dem efter Uhres Forarbejdning, og hvorved var de 2de Brødre heribyen, saavel Peter Arboe og Otto Arboe, de første, der naaede den Færdighed at kunne producere gode Uhrer, hvis Uhrer af deres Arbejde og Efterslægt ere kiendte med god berømmelse af deres Kiøbere som ey er faae Steder. Materialerne til et Uhr var den tid omtrent 1/4 Deel af hvad det nu koster, Levnets Midlerne ligeledes.

Professionen tiltog saavel i Henseende til Productionens Qualitet som Qvantitet, Prisen steg efter Arbejdets Godhed og Professionen vandt saaledes i Anseelse, at endog Kiøbmænds og de Fornemstes Børn gik i lære og bleve Uhrmagere.

Disse antage igen andre, og saa fremdeles formeret antalet, mange kun halvt udlært, allene paaser at faae en stor Deel Uhre forarbejdede, dette er da følgen, at Arbejdet fra mange er slet, og at Professionen nærværende tid maae tabe, den gode Arbejder derved lide formedelst den slettere. For omtrent 40 Aar siden betaltes 1 Uhr med 26 rd., siden 24 rd., saa 20 rd., og nu 15 til 16 rd., en nedsat Priis, hvorved den gode Arbejdere ingenlunde kan fortjene det tørre brød, der saaledes er underkast den Skiebne, at det gode Arbejde betales lige med det slættede.-----«

Brevet fortsætter med at uddybe de kvaler, urmagerne da havde, og går derefter over til forslaget om en økonomisk hjælp til de urmagere, der fremstillede gode ure.

Det er passagen om strandingen og rensningen af urene, der er velkendt, for amtmand Thaarup brugte den så godt som ordret i sit skrift »Kort Oversigt over Bornholms Amt« fra 1810 – så ordret, at det kom til at se ud, som om begivenhederne havde fundet sted omkring 1750 og ikke, som tilfældet var, midt i 1740'erne. Dette har været stærkt medvirkende til, at man har tvivlet på beretningens pålidelighed.

Den fulde beretning, som nu er fundet frem, indeholder der ud over en del oplysninger, som vil kunne efterprøves. Vi skal derfor i det følgende forsøge at belyse og udbygge beretningen ved hjælp af de bevarede kilder og derved få et mere detailleret billede af urmageriets opvoksen.

Baggrunden for urmageriets start

I beretningen omtales, at der 70 år tidligere skulle have levet et par urmagere på Bornholm, altså omkring 1736. Fra dette år er bevaret en række lister over samtlige håndværkere og næringsdrivende i de bornholmske byer.² Der møder vi een sådan urmager, der iøvrigt er den eneste urmager, vi kender fra Bornholm før 1745, nemlig *Christopher Hoffenbladt* i Rønne, der da havde været i byen i tre år. Han tog sit borgerskab som urmager 24/3 1735 og angav da at være 50 år gammel og at være født i Hannover. Han synes at have forladt Rønne tidligt i 1741, for da han 18/11 1741 tog borgerskab i Ærøskøbing, hed det sig, at han havde været der i »nogen tid«;³ men samtidig lod hans hustru Giertrud, som han havde efterladt i Rønne, deres søn døbe 16/9 1741 med faderens navn.⁴ Denne hustru og søn hører man ikke mere til, derimod giftede han sig hurtigt igen på Ærø, for i hans skifte af 18/7 1749 nævnes hans enke Eleonora Maria og deres to sønner på 7 og 6 år, som fik en morbroder til værge.⁵

Da *Hoffenbladt* forlod Rønne, var *Otto Arboe* 22 år og *Peter Arboe* 15 år gammel, så de to mekanikinteresserede unge mennesker har haft chance for at se, hvordan han forarbejdede sine ure, og de har utvivlsomt været meget optaget af hans arbejde, siden det nævnes i beretningen. De blev imidlertid, som vi skal se, begge uddannede i et andet fag, der havde med mekanik at gøre, de blev rokkedrejere.

16/10 1744 udsendte det danske kancelli et reskript til købstæderne og amterne, hvori man udbad sig oplysninger om håndværkets tilstand. Som led i undersøgelsen sendte amtmand Urne 19/11 1744 et brev til de bornholmske byfogeder med anmodning om at få oplysninger om øens håndværkere.⁶ Svarene, håndværkerlisterne af 1744⁷, viser, at der da ikke var een eneste urmager på hele øen. Kort forinden var imidlertid den begivenhed indtruffet, der må have været anledningen til de første bornholmerures tilblivelse.

Natten mellem 15. og 16. november 1744 løb et hollandsk skib, ført af kaptajn Cornelius Jansen Groot, på grund ud for skellet mellem Nyker strand og Klemensker strand (senere kaldet Hasle strand). Skibet var lastet i Amsterdam og bestemt for Reval, men havde anløbet Helsingør undervejs og også der taget gods ombord.⁸

Byfoged Barsøe i Rønne lod det bjergede gods føre til Rønne, hvor det kom i pakhus, selvom byfoged Poul Eschildsen i Hasle forsøgte at få det overført dertil, idet han hævdede, at strandingen var foregået i hans jurisdiktion.⁹

Fig. 2. Peter Arboes enviserur fra 1745. Privat eje. Henrik Vensild fot.

Afviklingen af strandingssagen trak ud og førte til, at der 25/8 1745 blev holdt et tingsvidne i Rønne for dels at få klarhed over betalingen af bjerge-lønningen, dels at afgøre en stridighed om nedsættelse af fragten for visse vare-partiers vedkommende. Blandt varerne var en del, som justitsråd Jan Georg Hansen i Helsingør havde fået indlosset, og specielt nævnes »en Kasse med 5 Klokker og et Fad med Laadder dertil«¹⁰. Det er utvivlsomt disse ure, der havde lidt skade af saltvandet, og som man satte Rønnes rokkedrejere og andre »som ansaas bekvemme dertil« til at rense og smøre.

Håndværkerlisten af 1744 viser, at der da var fire rokkedrejere i Rønne, der alle opgav at have lært der: Hendrich Ipsen, Hans Jensen, Otte Poulsen og Peter Poulsen. Hendrich Ipsen var født o. 1692, han havde 8/1 1723 taget borgerskab¹¹ som snedker, men gik hurtigt over til rokkedrejefaget. Både i borgerlisten af 1736 og senere betegnes han som rokkedrejer. Hans hustru Kirsten Stephansdatter havde fra et tidligere ægteskab medbragt to sønner, den ældste, Hans Jensen, var født o. 1715 og blev som stedfaderen rokkedrejer, medens den yngste, Stephan Jensen, blev pottemager. Hans Jensen, der senere tog tilnavnet Dreyer, havde taget borgerskab 24/1 1741. De to sidstnævnte er identiske med den 25-årige *Otto Poulsen Arboe* og den 18-årige *Peter Poulsen Arboe*, der da begge boede hjemme hos faderen, snedker Poul Ottesen Arboe. Disse fire rokkedrejere må have været med til at rense urene og til at finde på at efterlave dem.

Om kopieringen af urene hører vi første gang i amtmand Urnes beskrivelse over Bornholm, som han indsendte til kancelliet 17/4 1745 (den fulde ordlyd er trykt i Bornholmske Samlinger I. rk. bd. 35 s. 65-93). Heri skriver han under omtalen af selvlærte håndværkere: »Her findes iblandt andre sønderlig et par saadanne Unge Mennesker, hvilke udi Uhrmager-Konsten haver, ved egen Øvelse, først udi Træ, dernæst i Jærn, bragt det nu saavidt, at de ud af Messing forfærdige store Stue-Uhrer med Klokke-Slag og Minute-Visere, heel nætte og accurate«. På fem måneder var brødrene *Arboe* (for det er dem, der hentydes til) altså nået så vidt, at de fremstillede fuldt færdige bornholmerure.

Et ur fra 1745

Det ældste bevarede bornholmerur er det i fig. 2 viste, hvis skive er mærket »Peter Arboe 1745«. Det er et eenviserur, d.v.s. at det kun er forsynet med en timeviser, det har 24-timers værk med timeslag, og værket er udført i messing. Det får en til at forstå, hvorfor amtmand Urne kunne fremhæve,

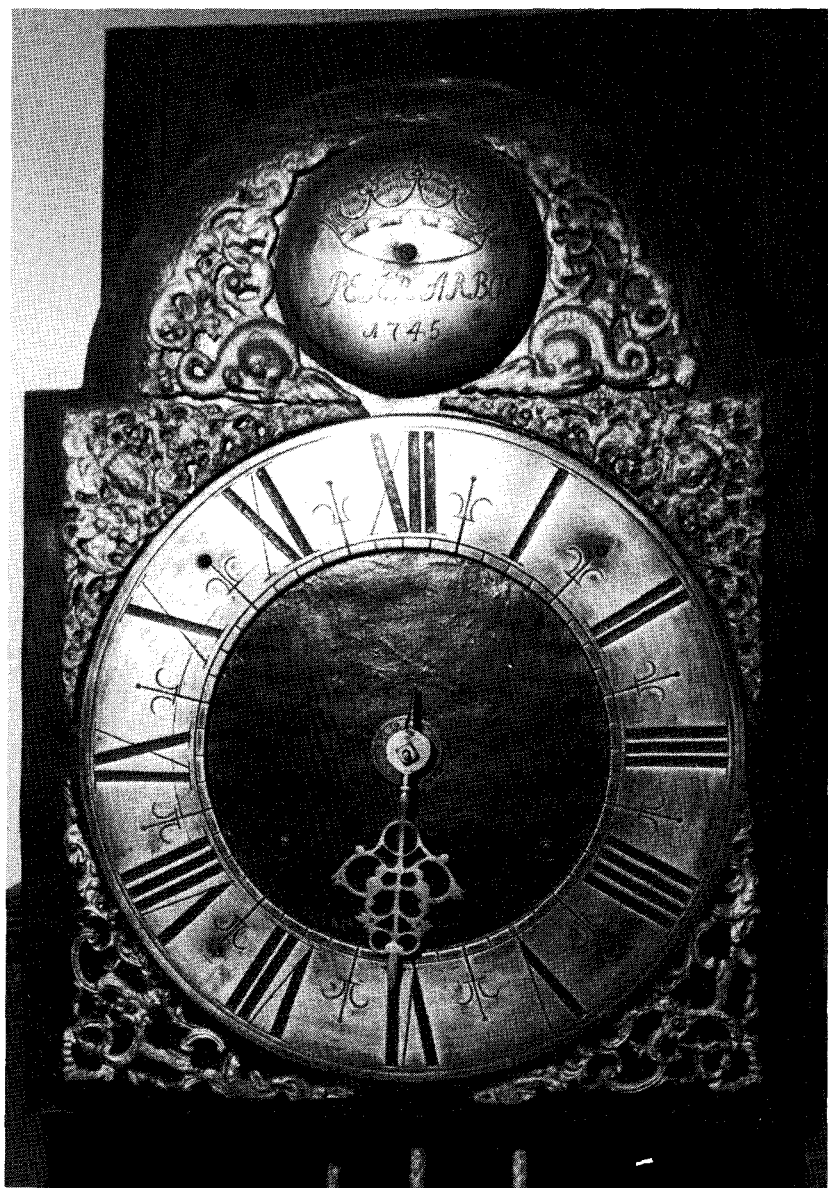

Fig. 3. Skiven på Peter Arboes ur fra 1745. Ornamenterne på den øverste del af skiven er typiske for perioden, medens de to nederste hjørneornamenter først blev almindelige i sidste halvdel af 1700-årene. Skruenhullerne, der er skjult af ornamenterne, viser da også, at de er blevet udskiftet på et senere tidspunkt. Henrik Vensild fot.

at der nu også lavedes stueure med *minutviser*, og må betragtes som et forsøgssur, et af trinene på vejen til fremstillingen af det fulde bornholmerur. Kassen er den originale; men den nederste del mangler, den rådne op, da uret på den bornholmske gård, hvor det stod, da det for snart 100 år siden blev købt af en slægtning til den nuværende ejer, var forvist til en staldbygning, fordi man havde fået et nyt »bedre« bornholmerur med *to visere*. At den unge *Peter Arboe* havde sans for det håndværk, han arbejdede på at sætte sig ind i, ses af, at uret stadig går sikkert.

Vejen frem til det fuldt udarbejdede ur er angivet i amtmænd Urnes beskrivelse: man tog først en model af værket i det materiale, man var vant til at arbejde i, træ, overførte den dernæst til det mere bestandige jern, for endelig at gå igang med den egentlig tilstræbte urfabrikation i messing, som de urværker, man kopierede, har haft.

Vi ved ikke, hvor de indstrandede ure endte; men de må, som det øvrige gods, være blevet solgt på den strandingsauktion, der altid fulgte efter en stranding, så det er ikke usandsynligt, at *Arboe-brødrene* også mere permanent har haft adgang til at studere deres model og sammenligne deres egnes ures funktion med dennes. Det må have drejet sig om et ur med det til standure da ret nye »repetitionsslagværk«, også kaldet »rækkeslagværk«, der har den egenskab, at uret ikke kan »komme ud af slag«. Langt de fleste bornholmerure var forsynet med dette slagværk, de betegnes i de gamle kilder som »ottedages repeterure«. Det ovenfor omtalte eenviserur, som *Peter Arboe* lavede allerede i 1745, havde dog det enklere slagværk med »slag-skive«, der let »kommer ud af slag«, og dette mødes også på enkelte andre tidlige bornholmerure; men bevarede ure fra brødrene *Arboes* hånd viser, at de hurtigt også mestrede at lave ure med repeterværk.

I deres fuldt udviklede ure havde værket i det væsentlige fået den udformning, der blev karakteristisk for bornholmeruret, jævnfør Hans Stiesdals detaljerede gennemgang deraf i artiklen »Bornholmerurets værk« i bogen »Rønne, købstad i 650 år« fra 1977, hvor den interesserede kan få nøje besked om det, der trods alt er det væsentlige ved et ur: dets værk.

For urets udseende er det imidlertid udformningen af urkassen, »futteralet«, og skiven, der er afgørende. 1745-uret viser allerede de for de tidlige bornholmerure væsentlige træk: den barok-påvirkede, malede urkasse og den firkantede skive med talkrans i tin, hjørneornamenter og med den hvælvede navneplade i tin foroven (fig. 3). På kassens afkortede fod ses det meste af en firkantet fyldning med rundt afskårne hjørner og på pendulkassen et lille firpasformet vindue, træk, der går igen på senere kasser. Man må

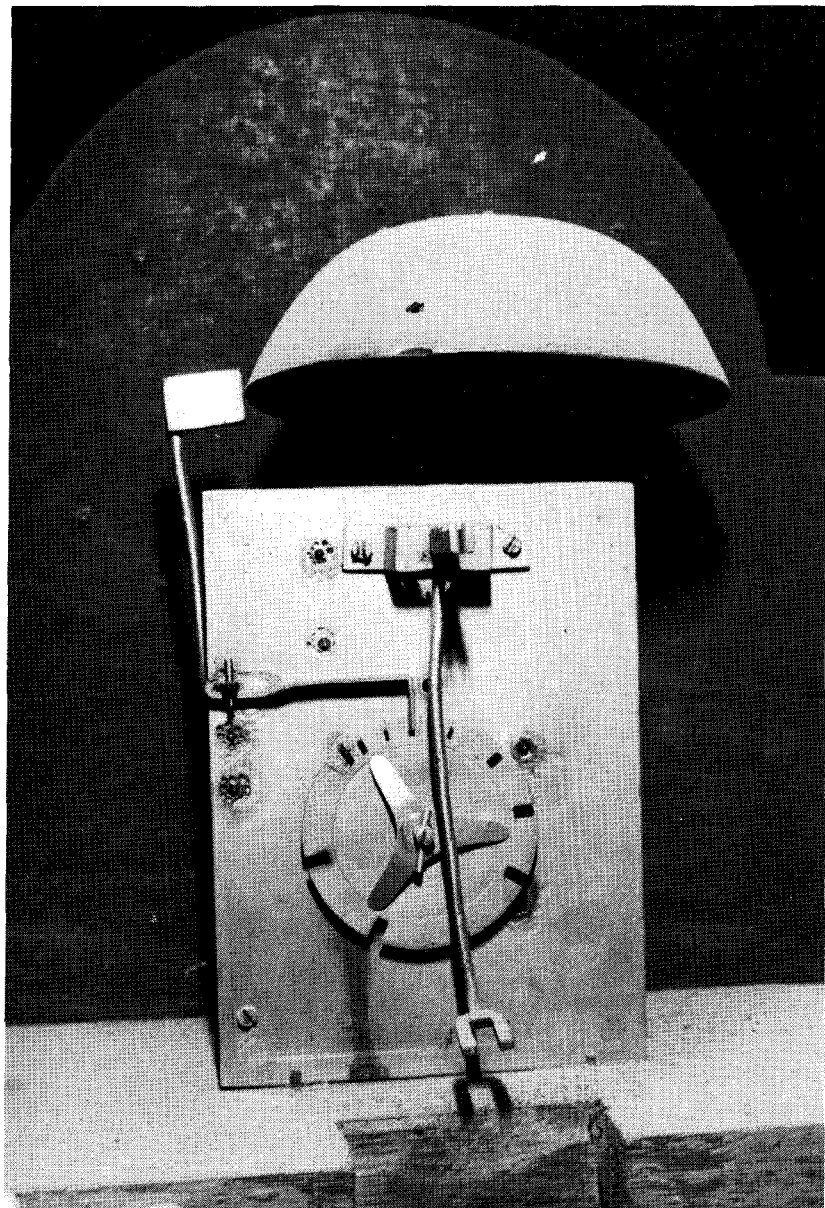

Fig. 4. Bagsiden af urværket i Peter Arboes ur fra 1745 med slagskiven. Omkring aksellejerne ses mærker efter slag med en kørner som led i justeringen af værket, en effektiv, men ikke særlig fagmæssig måde at gøre dette på. Henrik Vensild fot.

tænke sig, at det var den stolte fader, snedker Poul Ottesen Arboe, der la-vede kassen til sønnens ur.

At *Peter Arboe* selv har betragtet uret som et forsøgsur er nok baggrunden for, at det er udstyret med årstal. Det har først været, da han havde lavet sit første ur med både slag, time-og minutviser, at *Peter Arboe* satte »Nr 1« under sit navn på det ur, han selv regnede for det første i sin produktion.

Også udformningen af urkassen og skiven kan være mere eller mindre direkte kopierede fra de ure, der blev brugt som modeller. Om disse hedder det i *Jørgen Peter Arboes* beretning, at de indstrandede med »nogle engelske skibe«. Vi har fundet oplysninger om eet skib, medbringende ure, og det var hollandsk; men det er utvivlsomt dette, der hentydes til, for i amtmandens kopibøger, hvor indberetningerne om strandingerne er indført, finder vi i den relevante periode ikke eet indstrandet *engelsk* skib nævnt. Derimod kan urene selv godt have været engelske, afsenderen må være identisk med den store helsingørkøbmand og franske konsul Jean George Hansen¹², der drev megen udenlandsk handel, og det er særdeles sandsynligt, at de *var* engelske, og at dette i overleveringen har smittet af, så også skibet, der medførte dem, omtaltes som engelsk.

At de tidligste urmagere selv forbandt England med deres ure, røber sig iøvrigt ved, at der er bevaret et ur, lavet af en anden af urmagerpionererne, *Ole Henriksen*, og med lavt produktionsnummer, han har under sit navn på navnepladen indskrevet: London.¹³

Kredsen af »selvlærte« urmagere

Brødrene Arboe har været initiativtagerne ved urkopieringen; men de har ikke været ene om at arbejde hen mod at mestre urmagerkunsten, de må hurtigt have samlet en kreds af ligesindede om sig.

Ser vi på en liste over bornholmske urmagere¹⁴ og ordner dem efter fødselsår, er det påfaldende, at ingen af dem er født i 1730'erne, medens otte er født før og resten senere. Der udskiller sig altså en gruppe af mænd, der enten er jævnaldrende med eller (for eens vedkommende) ældre end *Arboebrødrene*, og som må betragtes som »de selvlærte urmagere«. De har så ved at tage lærlinge uddannet disse på regulær vis. De otte »selvlærte« er efter alder:

Hans Jensen Marcher, f. o. 1708, borgerskab i Svaneke 22/12 1752, død der 1760

Otto Poulsen Arboe, f. i 1719, død i Rønne 1773, borgerskab mangler

Claus Jørgensen Bohn, f. i 1722, borgerskab i Rønne 23/4 1748, død der 1787

Christian Jørgensen, f. o. 1722, borgerskab i Neksø 17/5 1765, død der 1788

Peter Poulsen Arboe, f. i 1726, borgerskab i Rønne 17/11 1750, død der 1766

Peder Ipsen, f. o. 1727, død i Aakirkeby 1796, borgerskab mangler

Jørgen Henrichsen, f. o. 1727, borgerskab i Rønne 23/1 1753, død der 1770

Ole Henrichsen, f. o. 1728, borgerskab i Rønne 19/10 1753, død der 1777

De var alle ugifte, da arbejdet med at kopiere urene stod på, så de har ikke haft en familie at tage hensyn til, som de to ældste rokkedrejere havde det; men Hendrich Ipsens to sønner, *Jørgen* og *Ole Henrichsen* var med i gruppen, de har sikkert været ivrige medvirkende, allerede da rokkedrejterne i 1744 skulle rense de indstrandede ure og tog modeller af dem.

De var de første til at træde frem offentligt som urmagere med navns nævnelser, i maj 1748 fandt man, at urværket i klokketårnet i Rønnes kirke var ved at gå til af ælde, og det var da de to, der tilbød at sætte uret i stand for 33 rd.¹⁵ De var imidlertid stadig unge og hjemmeboende og nævnes derfor ikke i en liste over byens indvånere fra 1750, hvor *Otto Arboe*, *Peter Arboe* og *Hans Jensen Marcher* er opført som urmagere i Rønne.¹⁶

Da var kredsen af urmagere, der oprindeligt må have arbejdet snævert sammen, allerede splittet, som det fremgår af en indberetning, som amtmand Urne i december 1749 sendte til stiftamtmanden, og hvor han atter nævner de selvlærte håndværkere, han siger: »lige som iblandt andre findes baade her i Rønne og paa Bøiden (d.v.s. på landet) nogle personer, der i saa Maade og ved Øvelse have bekommet god Færdighed til at giøre alle slags kiønne og accurate Stueuhre, som er bleven saa gængse, at endog Bønder tage Uhre til«.¹⁷

Urmagerne »paa Bøiden« må have været *Peder Ipsen* og *Christian Jørgensen*, der måske da var taget tilbage til Vestermarie, hvor de stammede fra. *Peder Ipsen*, der forblev ugift, slog sig senere ned i Aakirkeby, hvor en broder var vicebyfoged, medens *Christian Jørgensen* efter at være blevet gift slog sig ned i Neksø i 1761. *Hans Jensen Marcher*, der formentlig har været en af de »andre bekvemme personer«, der i 1744 blev sat til at rense urene, giftede sig i 1751 med en datter af byskriver Madvig i Svaneke og flyttede der til. Der vides intet om ham før 1750.

Af de fem, der forblev i Rønne, var *Claus Jørgensen Bohn* en tid borte fra urmageriet. Han tog i forbindelse med sit giftermål borgerskab som købmand og søfarende; men i 1751 blev han udnævnt til lods i Rønne¹⁸ og fik da atter lejlighed til at dyrke sin interesse, der i løbet af få år blev hans hovednæringsvej.

Det er tænkeligt, at der har været endnu flere med ved fremstillingen af de tidligste bornholmerure; men de har i så fald valgt af fortsætte i et andet erhverv. Deres virksomhed som urmagere vil da kun røbe sig, hvis der dukker et tidligt ur op, der bærer deres navn.

Urmagernes sociale stilling

Jørgen Peter Arboe lægger i sin beretning stærkt vægt på den anseelse, der især i begyndelsen stod om urmagerne, og som bevirkede, at sønner fra de socialt højere lag som embedsmænd og købmænd søgte ind som lærlinge hos urmagerne, medens rekrutteringen senere gennemgående kom fra lave-re sociale lag.

Som nævnt var alle de »selvlærte« urmagere født før 1730. Af de otte er det kun *Hans Jensen Marcher*, hvis baggrund er ukendt. *Arboebrødrene* og *Henrichsenbrødrene* var håndværkersønner, *Claus Jørgensen Bohns* fader var gårdejer og sandemand i Knudsker, *Peder Ipsens* fader var gårdejer og *Christian Jørgensens* fader udbygger, begge i Vestermarie. Kun *Arboebrødrene* kan siges at have lidt højere social position end de øvrige; deres farfar var Otto Johan Poulsen Arboe, der i 1688 kom til Rønne, hvor han som konduktør medvirkede ved broderen Peter Poulsen Arboes arbejde med befæstningen af Rønne. Her giftede han sig 24/9 1689 med en datter af sten- og billedhugger Esber Larsen Onsberg.¹⁹ Deres fader, Poul Ottesen Arboe, var særdeles anset i byen, hvor han i mange år var en af dens formænd (»eligeret borger«). De selv højnede yderligere denne anseelse ved den succes, deres arbejde med fremstilling af standure fik.

De senere tilkomne urmagere har alle regulært stået i lære. Som det første kuld af sådanne »regulære« urmagere kan vi betragte de urmagere, der var født i 1740'erne, det er ialt elleve. Efter alder drejer det sig om følgende:

Edvard Hansen Sonne, f. i Rønne 1741, var søn af en guldsmed, han tog borgerskab i 1766, men var i skattetaxten²⁰ allerede i 1764.

Tønnes Tønnesen Rasch, f. i Rønne 1741, var søn af en skipper og køb-

mand, han nævnes i 1763 at være udlært som urmager²¹, men sejlede allerede da, han blev en af Rønnes meget kendte skippere og købmænd

Christian Marchmann, f. i 1742, var degnesøn fra Poulsker, han tog borgerskab i 1776, men var i skattetaxten allerede fra 1769. Han var tillige bogbinder og musikan

Jens Hansen Dreyer, f. i Rønne 1742, var søn af rokkedrejer Hans Jensen Dreyer, han tog borgerskab som urmager med handel som sidevirksomhed i 1764, men var i skattetaxten allerede i 1760. Han var kun urmager i få år, han blev en af Rønnes helt store købmænd med bolig på vestsiden af Hovedvagtsplassen i den gård, der nu kaldes Rønnes gård.

Henrich Hansen Dreyer, f. i Rønne 1744, var broder til sidstnævnte, han var i skattetaxten i Rønne i 1765 og tog borgerskab 1766. I 1773 giftede han sig i Hasle med en præstedatter og tog borgerskab der i 1774. I perioden 1778-1793 boede han atter i Rønne, men vendte tilbage til Hasle. Han drev købmandshandel ved siden af urmageriet, der dog var hans hovednæringsvej

Hans Hansen Sonne, f. i Rønne 1745, var yngre broder til *Edvard Hansen Sonne*. Han var i skattetaxten fra 1769 og tog borgerskab i 1776, han drev handel ved siden af og døde ugift i 1787

Christian Ipsen, f. i Rønne 1745, var søn af en glarmester og leutenant ved borgervæbningen, han var i skattetaxten fra 1766 og tog borgerskab 1771

Hans Jørgen Ipsen, f. i Neksø 1745, hvor faderen var byskriver, han lærte hos svogeren *Peter Arboe*. Han tog borgerskab i Rønne 1766, men giftede sig med en datter af Neksøs præst og tog borgerskab der i 1767. Allerede i 1768 overtog han imidlertid en købmandshandel i Aakirkeby og opgav helt urmageriet

*Jepp*e Hansen, f. i 1747, var søn af en avlsmand og vicebyfoged i Aakirkeby. Han anføres i folketællingen i 1787 som urmager, han har utvivlsomt lært hos farbroderen *Peder Ipsen*. Urmageriet har dog kun været een af flere beskæftigelser. Han var i 1767 blevet privat examineret jurist²² og virkede ofte som prokurator, desuden var han i begyndelsen af 1770'erne skoleholder i Aakirkeby

Anthoni Christian Schor, f. i 1749, var præstesøn fra Vestermarie. Han var i skattetaxterne allerede fra 1771, men tog først borgerskab i 1780. Han ophørte 1786 for at blive skoleholder i Aakirkeby, fra og med 1790 var han sognedegn i Allinge

Jørgen Peter Arboe, f. i Rønne 1749, var *Peter Arboes* ældste søn. Han

lærte først hos faderen og efter dennes død videre hos farbroderen *Otto Arboe*. Her er han skatteansat fra og med 1771. Han fik egen virksomhed i 1774 og tog borgerskab 1776.

Som man ser, var der god dækning for *Jørgen Peter Arboes* påstande om de tidlige urmageres anseelse, og at de første lærlinge kom fra højere sociale lag. De senere urmageres familiebaggrund var mere »normal« med en hovedvægt på håndværkere af alle arter. Iøvrigt blev også rokkedrejer Hans Jensen Dreyers yngste søn *Poul Hansen Dreyer*, f. 1759, urmager, hvorved *alle* sønner af de to ældste rokkedrejer, der var med ved urrensningen i 1744, var blevet urmagere.

Det er påfaldende, at der var en del frafald blandt det første kuld udlærte lærlinge. Hele tre forlod således efter kort tid faget og blev købmænd. Der var desuden i alt fald to, der drev handel ved siden af uden at slippe deres fag, og at så mange med held kunne være handelsmænd, hang for en stor del sammen med den bedre skoleuddannelse, de som »bedre folks børn« havde fået. Det var også den, der tillod *Schor* at skifte til først skoleholder og siden degn.

Den spændvidde, de tidlige urmagere kunne have, illustreres dog bedst ved at se på *Claus Jørgensen Bohns* virksomhed. Han må oprindeligt have lært som tømrer eller skibstømrer, for han var i 1754 en af to tømmermænd, der blev udtaget til at efterse et skibs tømmer.²³ Da han i 1748 tog borgerskab, var det imidlertid som nævnt som købmand og søfarende, og han blev samtidig medlem af skipperlauget.²⁴ Da han i 1751 blev lods i Rønne, synes han for alvor at være begyndt at lave ure, han var kun lods i få år. P. N. Skougaard skrev om ham, at han »uden at have lært Professionen endog gjorde meget kunstig indrettede Sangure af forskellige Indretninger, og uden at have anden Mathematik og Mekanik inde, end den naturlige, som findes hos alle Mennesker, var han en udmærket god Møllebygger og særdeles opfindsom.«²⁵

Det kan da heller ikke undre, at han en overgang tillige drev en mølle, beliggende på udmarken nord for byen,²⁶ og som han utvivlsomt selv havde bygget, og heller ikke, at det var ham, man tilkaldte, da pumpeværket ved kulværket ved Bagåen skulle repareres.²⁷ Han har ved disse arbejder kombineret sin kunnen som tømrer med sin indsigt i, hvordan et stykke mekanik virker, erhvervet ved urmagervirksomheden. Oplysningen om, at han byggede »sangure«, altså ure med indbygget spilleværk, viser hans eksperimenterelyst, han er så vidt vides den eneste bornholmske urmager, der har bygget sådanne ure.

Ved siden af alt dette ejede han også jorder, som han drev, og han var stadig medlem af skipperlauget, hvor han i en skibsliste fra 1766 står anført som ejer af en åben båd på 2 lstr. (= 4 registertons)²⁸. I 1763 blev han udnævnt til kæmner i Rønne²⁹, og han førte egenhændigt byens kæmnerprotokol i den periode, han fungerede. I 1765 overgav han posten til *Ole Henriksen*³⁰, for han havde da købt en gård i Knudsker, men beholdt sit værksted i sit tidligere hus i Rønne. I 1770 solgte han atter gården og flyttede tilbage til Rønne, hvor han boede til sin død.

Det var initiativrige og velbegavede unge mænd, der kastede sig over den spændende opgave selv at lave et standur. At det blev til mere end nogle få ure skyldes, at der viste sig at være god afsætning for dem, og det ikke blot på øen selv, men også udenfor. Det var skipperne, der opdagede, at de kunne sælge dem, hvor de kom frem. I den første tid har urmagerne tjent godt på deres virksomhed, så godt, at de tog rigeligt med lærlinge ind for at øge produktionen; men netop den omstændighed, at deres antal derved øgedes, og at den stadig stigende produktion fortrinsvis skulle afsættes gennem skipperne, bragte den udvikling igang, der afspejles i *Jørgen Peter Arboes* beretning, med stadig lavere fortjeneste til urmagerne. I 1806 var glansen forlængst gået af det, der 50 år tidligere blev betragtet med ærbødighed: at være bornholmsk urmager. Det var stadig et agtet erhverv; men det var kun lige til at leve af.

BODIL TORNEHAVE

HENVISNINGER

1. Bornholms amt, gruppesager vedkommende industri, næringsvæsen, urmageriet 1743-1818 LA.
2. Bornholms amt, gruppesager om købstædernes friheds jorder og sammes grænser 1736-1805 LA.
3. Ærøskøbings magistrat, rådstueprotokol III 1732-73, fol. 83 LA Odense.
4. Rønne kirkebog 99 no.1. LA
5. Ærøskøbings by- og herredsfogeds arkiv, skifteprotokol 1727-1756, fol. 509 LA Odense.
6. Bornholms amt, ekspeditionsprotokol 1744 s. 205 LA.
7. som note 2.
8. Rønne byfoged, tingbog 1744-1755, fol. 66 LA.
9. som note 6, s. 209 LA.
10. som note 8, fol. 70 LA.
11. Borgerskaberne er i Rønne før 1766 indført i tingbøgerne.
12. Laurits Pedersen, Helsingør i Sundtoldtiden 1426-1857, København 1926-1929, bd. II s. 363.
13. Meddelt af ejeren af uret.
14. Eksisterende lister er en del mangelfulde, her er benyttet materiale fra forfatterens igangværende indsamling af oplysninger om de bornholmske urmage-re.
15. Bornholms amt, ekspeditionsprotokol 1748 s. 71 LA.
16. se note 2.
17. Bornholms amt, ekspeditionsprotokol 1749 s.285 LA.
18. do.do. 1751 s. 45 LA.
19. Julius Bidstrup, Stamtavle over Familierne Hauberg og Arboe, København 1911 s. 32.
20. Rønne rådstue, skattetaxter LA.
21. Bornholms amt, gruppesager ekstraskatten vedkommende 1754-1809, LA.
22. A. Falk-Jensen og B. Hjorth Nielsen, Candidati og Examinati Juris 1736-1936, bd.II, s. 105.
23. som note 21, skrivelse af 29/6 1754 LA.
24. Rønne rådstue, havnebog 1740-1804 fol. 5 LA.
25. P.N. Skougaard, Beskrivelse over Bornholm, København 1804, s. 89.
26. Rønne byfoged, auktionsdokumenter 1778-1783, auktion 4/11 1779 LA.
27. som note 1, overslag til udgift til skakt. 1760 LA.
28. som note 24, s. 14 LA.
29. Rønne rådstue, kærnerprotokol 1710-1722, fol. 117 LA.
30. do.do. fol. 119b LA.

OBLATÆSKERNE I NEKSØ OG IBSKER

Af *Sven Fritz*

Neksø kirkes oblatæske er i Danmarks Kirker¹⁾ omtalt således: »Oblatæske fra 1749. Den aflange, ottekantede æske har svungne sider med opdrevne båndværksornamenter, som gentages på lågets kraftige vulst. Tilsvarende ornamenter, blot i negativ, findes på oversiden omkring årstallet og initialerne: C A W F Ge Vo E (Charlotte Amalie von Fischer, geb. (»født«) von Eckstein). Højde 6, længde 12, bredde 9 cm. Under bunden to udenlandske stempler, det ene med en delfin, det andet med tre tårne over et L.«

Denne omtale kan på tre punkter suppleres og rettes.

1. De nævnte »udenlandske stempler« er mærker for en oldermænd og en guldsmed i Hamborg.²⁾ Hamborgs byvåben: en borg med tre tårne, ingen vinduer, lukket dobbeltport og over hvert ydertårn en seksodet stjerne blev benyttet af de til enhver tid værende 4 oldermænd, dog med følgende ændringer af våbenet: stjernerne er udeladte, og i stedet for de lukkede portfløje et bogstav i antikva, dækkende den enkelte oldermænd.

Nærværende mærke blev benyttet af oldermænd von Dort i årene 1715-37.

Det andet mærke viser i en cirkulær kartouche en mod venstre vendende delfin med opsvunget hale, og det blev benyttet af Hamborg-guldsmeden Matthias Fischer 1717-31.

2. »Oblatæske fra 1749« - denne datering af æsken kan ikke være rigtig, da guldsmed Fischer ophørte 1731. En nøjagtig datering giver æsken ingen mulighed for, men den må formenes udført indenfor årene 1715-1731. Nemlig oldermænd von Dorts tiltrædelsesår 1715 (hvor Fischer da allerede havde arbejdet fra 1712) som det tidligste, som det seneste 1731, som er Fischers sidste funktionsår som guldsmed, (mens van Dort fortsætter som oldermænd til 1737).

Det anførte år hører graveringen til, og er ikke fremstillingsåret men derimod det år i hvilket æsken er givet til Neksø kirke.³⁾

3. »... årstallet (1749) og initialerne: C A W F Ge Vo E (Charlotte Amalie von Fischer, geb. (»født«) von Eckstein.« Udlægningen af W som von i samme graverede indskrift, hvor von findes forkortet til Vo forekommer

umiddelbart mærkelig. Initialerne må stå for: Charlotte Amalie Witwe Fischers geboren von Eckstein.

Charlotte Amalie Fischers mand Hans Fischer var søn af oberst Julius Erich Fischer og Anne Cathrine Busch, der var kommandant på Bornholm 1676-80 og derefter blev kommandant i Krempe.⁴⁾

Hans Fischer var kaptajn på Christiansø og blev afskediget 17.5.1724 og døde året efter, altså 1725.⁵⁾ Han giftede sig omkring 1702-04 med Charlotte Amalie von Eckstein (der havde været gift Giødwaad el. Giøsmann), hun var født i Rønne ca. 1671, og boede efter Fischers død i Neksø til sin død den 21. marts 1750.⁶⁾

Den 18. marts 1751 afholdes der i Neksø auktion over hendes - iøvrigt ikke uanselige indbo -, hvor en sølvæske vejende 18 lod købes for 15 rdl og 10 sk. af »Hr. Jacob Pral«.

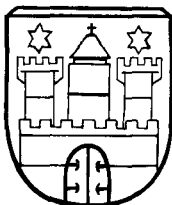
Når dette køb er nævnt her, skyldes det, at der i Danmarks Kirker⁷⁾ under S. Ibs kirke står: »Oblatæske fra 1752, ottekantet, 6,5 × 12 × 9 cm, nøje

Fig. 1. Oblatæske i Neksø kirke. Udført i Hamborg ca. 1715-1731 af guldsmed Matthias Fischer. Spillet imellem den noprede, punslede bund og båndornamentikkens blanke, glatpolerede flader er karakteristisk for regencestilen, ligesom æskens aflange facon med de affacede hjørner.

HAMBURG

Freie und Hansestadt

Wappen seit dem 14. Jahrhundert: In Rot eine dreitürmige fensterlose silberne Burg mit geschlossenem Tore, über den seitlichen Zinntürmen schwebt je ein silberner Stern (Hupp)

Beschauezeichen: = Wappen in variierender Form der Türme und des Schildes (ohne Sterne). Tor meist offen, mit Fallgitter (17. Jh.). seit 1688 nachweisbar mit einem großen lateinischen Buchstaben der jeweiligen 4 Ältermänner

3 Alphabetreihen sicher feststellbar:

1. 1688- 1758 A Z, ohne V(?)
2. 1752 bis mindestens 1837 A—Z, ohne Y
3. 1828 bis mindestens 1865 A—E, F

DIE HAMBURGER ÄLTERMANNSBUCHSTABEN

(s. Hüseler, Nordelbingen 1950 S. 167—168)

A	1688—91	Hansen	(Nr. 162)	BZ	905
B	1688—1712	Schütte	(Nr. 160)		906
C	1688—97	Richels	(Nr. 188)		945
D	1688—98/99	L. Rothaer I	(Nr. 214)		934
E	1691—97	Wolters	(Nr. 159)		
F	1698—1700	Weber	(Nr. 192)		971
G	1698—1709	Eichhoff	(Nr. 225)		973
H	1698—1715	Bökelmann	(Nr. 232)		947
I	1700—15	Holmer	(Nr. 194)		926
K	1709—18	Grüno	(Nr. 238)		
L	1715—37	v. Dort	(Nr. 274)		964
M	1715—20	Bisterfeld	(Nr. 288)		983
N	1716—28	Boyenburg	(Nr. 285)		948, 961
O	1718—38	Luetkens	(Nr. 290)		949, 950
P	1720—28	Feindt II	(Nr. 294)		970
Q	1728—30	Schmiedt I	(Nr. 307)		
R	1728—32	Heumann	(Nr. 298)		993
S	1730—38	Strasser II	(Nr. 340)		

Fig. 2. Hamburgs byvåben og liste over oldermænd i Hamburgs guldmedelav, gengivet efter Wolfgang Scheffler: *Goldschmiede Niedersachsens*. Berlin 1965, pag. 397.

Fig. 4. Oblatæske i Ibsker. En uomtvistelig samtidig pendant til oblatæske i Neksø kirke. De to æsker har oprindelig været beregnet til pudder, og begge æsker har været ejet af fru Charlotte Amalie Fischer født von Eckstein. Som enke skænkede hun den ene i 1749 til Neksø kirke, sognepræst Jacob Prah i Ibsker køber den anden på hendes dødsboauktion i 1751 og forærer den i 1752 til Ibsker kirke. Skønt Svaneke fik købstadsprivilegier før reformationen, er præsteboligen for pastoratet Ibsker-Svaneke beliggende i Ibsker.

Fig. 3. Mestermærke for Matthias Fischer, guldsmed i Hamborg 1717-1731.

svarende til Neksø kirkes oblatæske. Lågets båndværksornamenter indrammer et fliget, glat felt med graveret indskrift: »Denne Oblat Daase Er Til St. Ibs Kirke Foræret af Sogne Præsten Hr. Jacob Prah og Kiereste Margrete Marcher Ao. 1752.« Jacob Nielsen Prah var født i Viborg 1696, theol. cand. 1723 og var først personel kapellan i Vester Marie og derefter i Rønne-Knudsker inden han 1729 blev udnævnt til sognepræst i Svaneke-Ibsker.

Fra Vester Marie stammede hans kone Margrethe Rasmusdatter Marcher.⁸⁾

I modsætning til hvad der var tilfældet i Neksø, er Ibskers regnskabsbog bevaret og her er under 8 maj 1753 indført: »Kirkens Inventarium er af Enken Sal. Hr. Prahls forbedret med en Sølf Oblat Dose og et rødt Fløyls Klæde om Prædikestolen.«⁹⁾ Denne indføring kunne sammenholdt med det på oblatæskan graverede måske indicere at guldsmiden først fik den begærede tekst færdig efter pastor Prahls død den 11 april 1752.¹⁰⁾

Fig. 5. Låget på oblatæskan i Ibsker med den i 1752 streggraverede donationstekst. Detaljer i denne graverings bogstaver og tal er så nøje samsvarende med de tilsvarende detaljer i en ske udført, ganske vist med prikgraving, af Hans Edvardsen Sonne, guldmed i Rønne 1735-86, i Bornholms Museum (KCHD/1745), at det sandsynliggør, at det er H. E. Sonne, der har graveret lågets indskrift.

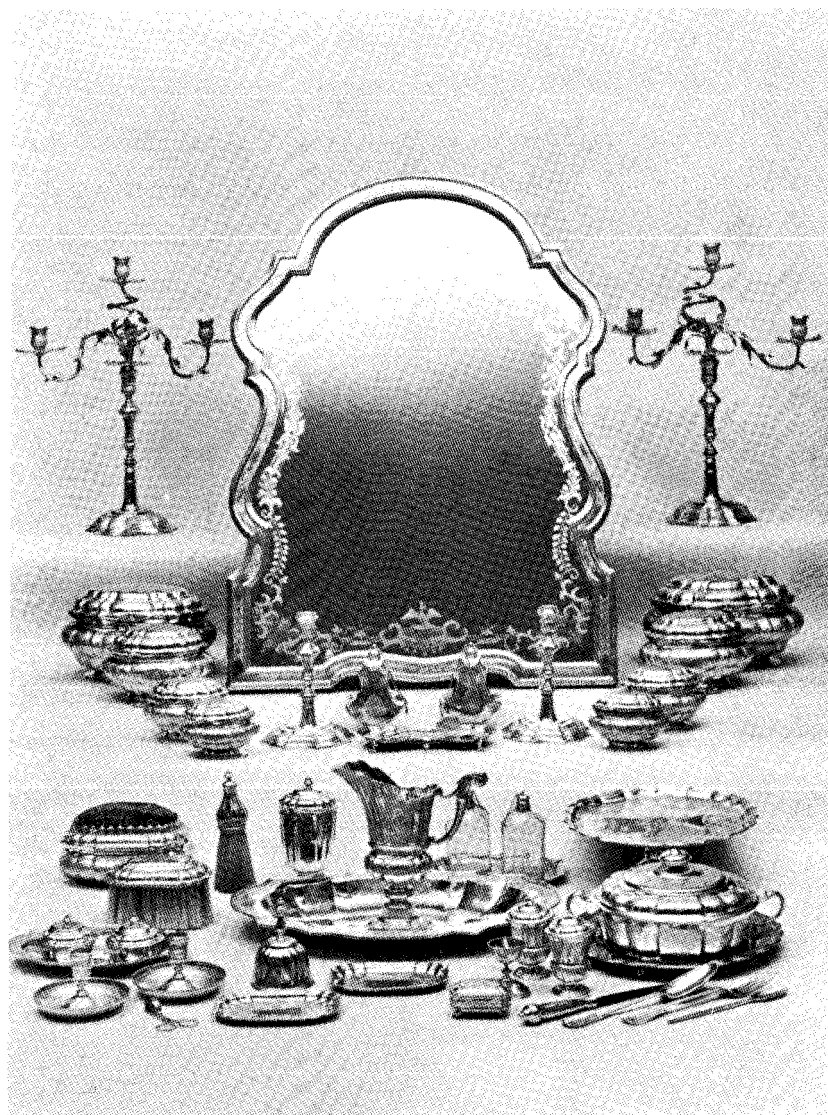

Fig. 6. De danske dronningers guldtoilette udført af Fr. Fabritius 1731-32. Sammenholder man de på billedet viste genstande med de genstande - af sølv -, der er nævnt på auktionen den 18. marts 1751 i Neksø over salig fru Fischers efterladte effekter, kan man let føle sig fristet - trods de karrige genstandsbetegnelser - til at fabulere sig til, at Charlotte Amalie Fischer født von Eckstein kan have haft et »sølv-toilette«. Gudmund Boesen og Erik Lassen: De danske Dronningers guldtoilette. København 1955. Tavle 1.

OBLATÆSKER I NEKSØ KIRKE

Neksø Auktionsprotokol 1747-1805, pag. 13B ff:

En Sölv Daase af Skilpade, 50 lod, Hans Ancher.

En Sölv Thedaase, 23 ½ lod, Hans Ancher.

Et Sölv Bæger, fuldkommen på ½ pot, 21 lod, Rasmus Brand.

Et Sölv Bæger af samme beskaffenhed, 21 lod, Conrat Kofod.

Et Par Sölv Lystestager, 32 lod, Lars Mon-sing.

Et Par dito af samme Beskaffenhed, 55½ lod, Poul Conrat Kofod.

En Sölv Spöle Kop (= spølkum), 17 lod, Rasmus Brand.

En Sölv Thekande med Trægreb udi, 20 lod, Hans Ancher.

Et Sölv Skrive Töy i 5 poster (= dele), 42 lod, Hans Ancher.

En Sölv Ske, 4 lod, Lieutenant Bichel.

Et Speil med forsölv et Ramme, Rasmus Hansen.

En Sölv Æske med laas for, 62 lod, Hans Ancher.

En dito af samme Beskaffenhed, 60 lod, Hans Ancher.

Et Sölv Bæger med Log til, 14½ lod, Rasmus Brandt.

En stor Skaal forgyldt inden udi med Laag og med udpundslet, 47 lod, Lars Momsen.

Et Jernbeslaget Skrin, som Sölv et var indsat udi, Landsdommeren.

Et Röt Steen Krus med Sölv Log, Jørgen Birch.

2de Lystestage udpundslet på Foden, 30 lod, Rasmus Rasmussen.

En Naalepude og en Sölv Tallerken der-til, Hans Ancher.

En Sölv Æske, 18 lod, Hr. Jacob Pral.

Tre mindre dito af samme Beskaffen-hed, 21 lod, Jens Olsen, Nexö.

En Sölv Lyse Sax med Futeral, 15¾ lod, Mathias Ibsen.

En liden Sölv Skaal, 7 lod, Major Knud Sonne.

En mindre dito, 4 lod, Hans Ancher.

To Sölv Saltkar, 8 lod, Ole Jepsen.

Et Sölv Fad, som var udpundslet i Can-terne, 48 lod, Hans Ancher.

Et Sölv Lögte Futeral, 9½ lod, Ferdi-nand Kofod.

En liden Klocke, 6½ lod, Landsdomme-ren.

Et Sölv Knivskaft med en Sölv Gaffel og en Sölv Skee, ialt 10 lod, Otto Kofod.

Et firkantet Skrin samt overdækkes grøn Bay Pude, Otto Kofod.

6 stöcker Sölv The Skeer, 3 lod, Major Sonne.

Bemærkelsesværdigt er det, at fru Fischer har ejet de to samsvarende sølv-æsker, der begge er udført af samme guldsmed i Hamborg - og de har ikke været bestilte/udførte til kirkeligt brug, men først senere skænket til de to kirker for der at kunne blive brugte som oblatæsker, men dette par dåser hører til regencetidens højerestands toiletsæt som pudderdåser. Beklageligt, at det ikke kan oplyses, hvem der bestilte pudderdåserne hos guldsmed Matthias Fischer i Hamborg.

Det er rimeligt at formode, at både enkefru Fischer og pastor Prahl har benyttet en guldsmed på Bornholm til at gravere indskrifterne, og vi tør formode at det er Hans Edvardsen Sonne, guldsmed i Rønne 1735-86, der har foretaget graveringerne.¹¹⁾

Post scriptum

Uden overlæge Johs. Thoms' gæstfri omsorg, museumsinspektør Henrik Vensilds beredvillige hjælp, provsterne Dam og Nepper-Christensens imødekommethed, major Per Wings ufortøvede arkivarbejde og Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholms forstående arkivudlån til Erhvervsarkivet samt Gerda og Egon Raundorfs venlige initiativ til og gennemførelse af Bornholmsbesøget var ovenstående artikel ikke skrevet, hvorfor jeg bringer alle min hjerteligste tak.

Deutsche Zusammenfassung

Auf Bornholm in der Neksoe Kirche und in der Ibsker Kirche gibt es Oblatenschachteln aus Silber, ganz analoge und Regencestil, und mit denselben Zeichen, die nicht in dem Nationalmuseum identifiziert worden sind: »Danmarks Kirker«, Bornholms Amt.

Die Zeichen können laut Wolfgang Scheffler: »Goldschmiede Niedersachsens« auf: den Altermann von Dort in Hamburg 1715-37 und den Goldschmied Hans Fischer in Hamburg 1717-31 beziehen werden.

Die Oblatenschachtel in Neksoe hat eine sekundäre Gravüre, die an Charlotte Amalie Fischer, geboren von Eckstein, die Witwe Hans Fischers, Kapitän auf Christiansoe, verweist, und deren Vater erst auf Bornholm 1678-80 und später in Krempe Befehlshaber gewesen war.

Die entsprechende sekundäre Gravüre der Oblatenschachtel von Ibsker erklärt, dass sie ein Geschenk des Pfarrers Jacob Prahl ist; dieser hat die Schachtel auf der Nachlassauktion in Neksoe obenerwähnter Charlotte Amalie Fischer gekauft. Diese Nachlassauktion fasste so viel anderes »Toilette-Silber« um, dass man vermuten kann, dass sie eine »Silber-Toilette« besitzt hat, worin die beiden gegenwärtigen Oblatenschachteln Puderboxen gewesen sind.

Die Oblatenschachteln können dann wie ursprüngliche Puderboxen bestimmt werden, vom Goldschmied Hans Fischer in Hamburg zwischen 1717 und 1731 ausgeführt; während die Donationseinschriften vom Goldschmied Hans Edvardsen Sonne in Roenne 1735-86 graviert sind; Neksoe Oblatenschachtel ist 1749 und Ibsker in 1752 graviert.

Fig. 7. Rund skål, diameter 17,5 cm, med facetteret corpus og glat fodring i Museum für Kunst und Gewerbe, Hamburg. Det eneste arbejde, der hidtil har været tilskrevet Hans Fischer, guldsmed i Hamborg 1713-31.

NOTER

1. Danmarks Kirker. Bornholms amt, pag. 119.
2. Wolfgang Scheffler: Goldschmiede Niedersachsens. Berlin 1965, pag. 397 og 542.
3. Beklageligvis findes først en inventarfortegnelse fra 1766. Sj. Stift, Div. Sager. V. L. A. f. Sj.
4. J. A. Jørgensen: Lensmænd og Kommandanter paa Bornholm. Bornh. Saml. 3. bd.
5. Hærens Arkiv.
6. Neksø Kirkebog L. A. f. Sj.
7. Danmarks Kirker, Bornholms amt, pag. 502.
8. Wiberg: Alm. dansk Præstehistorie. Bd. III, pag. 226.
9. St. Ibs Kirkes Regnskabsbog 1684-1764. L. A. f. Sj.
10. Se ad 8.
11. C. A. Bøje: Danske guld- og sølvsmedemærker før 1870. Kbhvn. 1964. Pag. 372.

Foruden ovenanførte litteratur kan henvises til:

»Et besøg på Bornholm for 200 år siden« af A. J. (Alfred Jensen, Neksø) i »Jul paa Bornholm 1934«.

Johannes Thoms: Sølvsmedens kår i købstaden. (Rønne købstad i 650 år, Rønne 1977).

DEN BORNHOLMSKE MILICE'S INDSATS I
SAMFUNDSNYTTIGE OPGAVER I PERIODEN
1815 – 1836.

Af H.E. Skaarup

Bornholms Milice bestod i perioden under og efter Englandskrigene i 1801-14 af 11 regulære kompagnier, samt 7 borgerkompagnier og 4 herredskom-pagnier¹. I 1809 blev der foretaget nogle organisatoriske ændringer, men det drejede sig i hovedsagen om en regulering af enhedernes indbyrdes styrketal. De regulære kompagnier omfattede i 1813:

2 Artillerikompagnier med en samlet styrke på 624 officerer, underoffice-rer, overkonstabler og gemene.

4 Dragonkompagnier med en samlet styrke på 519 off., underoff., og ge-mene.

4 Infanterikompagnier med ialt 1127 off., underoff., og gemene.

1 Jægerkompagni med ialt 227 off., underoff., og gemene.

De andre kompagnier af Milicen omfattede:

1' kompagni ell. 1' Rønne borgerkompagni med en samlet styrke på 163 off. og gemene.

2' kompagni ell. 2' Rønne borgerkompagni med en samlet styrke på 208 off. og gemene.

3' kompagni ell. Nexø borgerkompagni med en styrke på ialt 172 off. og gemene.

4' kompagni ell. Svaneke borgerkompagni med en styrke på ialt 97 off. og gemene.

5' kompagni ell. Hasle borgerkompagni med en styrke på ialt 59 off. og gemene.

6' kompagni ell. Åkirkeby borgerkompagni med en styrke på ialt 38 off. og gemene.

7' kompagni ell. Allinge-Sandvig borgerkompagni med en styrke på ialt 56 off. og gemene.

Officer ved Bornholms Milice 1837.

De 4 herredskompagnier var:

Søndre-herredskompagni med ialt: 187 off. og gemene.

Østre-herredskompagni med ialt: 253 off. og gemene.

Nordre-herredskompagni med ialt: 162 off. og gemene.

Vestre-herredskompagni med ialt: 166 off. og gemene.

Yderligere stod der ved disse 4 kompagnier et antal folk, der var ansatte som bavnemestre, ved alarmkanonerne eller var afsat til klokkeringning i tilfælde af alarmering. Desuden et antal, som var fritaget for møde p.g.a. sygdom eller alder. Hele styrken kom derved op på ialt 1295 gemene.

Milicens samlede styrke udgjorde i sommeren 1813 ialt 114 officerer, 203 underofficerer, 68 spillemænd (signalhornsblæsere), 62 konstabler og 3613 gemene, hvortil kom 300 mand, som siden krigens begyndelse var afgivet til besætningen på Chirstiansø. Yderligere afgaves mandskab til flåden i en størrelsesorden af ca. hver 6' af de våbenduelige.

Bornholms indbyggertal skønnes ved året 1814 at være nået omkring de 20.000 sjæle². Tages de samlede styrketal for Milicen og det ved flåden tjenstgørende mandskab, så nærmer den procentvise militære styrke sig stærkt op imod 25 % af den samlede befolkningsmængde. En selv efter moderne forhold imponerende præstation. Fra krigens begyndelse og til dens afslutning var mandskabet næsten konstant på vagtjeneste eller i beredskab. Hårdest gik det ud over de regulære kompagnier, hvis mandskab ofte måtte deltage i øvelser ude omkring på øen, ligesom alle måtte deltage i arbejdet med anlæg og udbedring af kystskanserne. I 1811 blev øens forsvar yderligere styrket ved at der overførtes en bataljon af Dronningens Livregiment på 4 kompagnier, som fordeltes i de mest udsatte kystafsnit.³

Milicens mandskab blev indrulleret til tjeneste ved konfirmationsalderen, og når de skønnedes at have den fornødne fysiske styrke, blev de udskrevet til aktiv tjeneste i de regulære kompagnier. I fredstid øvedes alt mandskab i eksercits og evolvering i forbindelse med søndagenes kirkegang, men efterhånden som kompagniernes styrke kom op over det normerede antal folk, så overførtes de der var over 50 år til herredskompagnierne.

Mandskabet var ulønnet og måtte selv holde sig med mundering, dog fik mandkabet i de regulære kompagnier udleveret deres våben fra Milicens depoter.⁴

I 1807 oprettedes en særlig stab under en Guvernør til at lede det bornholmske forsvar.⁵ I denne stab indgik et antal officerer, som var hentede fra landets regulære hærenheder, hver af disse officerer var specialist indenfor sin våbenart. Iblandt dem var også en artilleriofficer, kaptajn P.M. Hoff-

Oberstløjtnant P. M. Hoffmann, kommandant på Bornholm 1814-1842.

mann. Han giftede sig med en bornholmsk pige og blev udnævnt til oberstløjtnant og kommandant på øen efter fredsslutningen i 1814. Denne mands forståelse for det bornholmske samfunds problemer og hans energiske indsats for at løse nogle af dem, blev af uvurderlig betydning. Eftertidens militærhistorikere har bedømt ham hårdt, og civile lokalhistorikere har kun nævnt ham i forbigående.

I hærens arkiv findes imidlertid en hel del materiale, som belyser Hoffmanns virke igennem de mange år, fra 1814 til 1842, i hvilke han beklædte stillingen som Bornholms Kommandant. En del af dette materiale har stået til min rådighed ved udarbejdelsen af nærværende artikel.

Oberstløjtnant Hoffmanns primære opgave efter krigen var naturligvis at vedligeholde og udbygge Milicens militære anvendelighed indenfor de rammer, som var fastlagt ved love og bestemmelser.⁶ Dette betød først og fremmest tilbagevenden til søndagseksercits ved kirkerne, kystudkigstjeneste og alarmeringsberedskab, – samt de årlige »generalmonstringer« på Galløkken ved Rønne Kastel. Såvel officererne som mandskabet var imidlertid godt trætte efter krigsårenes krævende beredskabstjeneste, og det bornholmske samfund led stærkt under virkningerne af statsbankerotten i 1813. Riget fattedes penge, og det gjorde de lokale myndigheders kasser også! Vel havde visse kredse på Bornholm tjent gode penge på kapervæsenet under krigen, men størstedelen af landbruget og fiskerne havde måttet se deres indkomster stærkt begrænsede, især den megen militstjeneste havde lagt beslag på mændenes tid, og det var derfor helt naturligt, nu da freden atter var kommet til øen, at enhver søgte at råde bod på alt det, som var blevet forsømt i krigens tid.

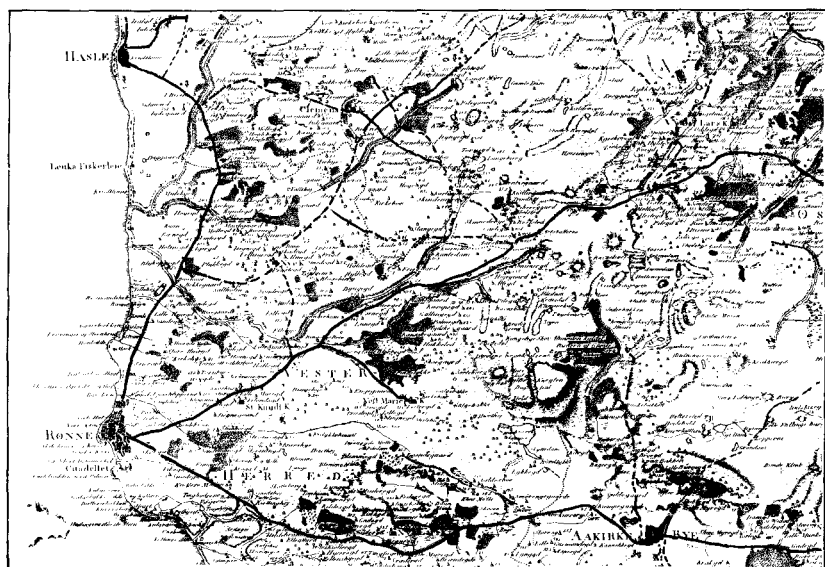
Det blev derfor hilst med tilfredshed, da oberstløjtnant Hoffmann tilbød Milicens mandskab, at de kunne melde sig frivilligt til vejarbejde imod at blive fritaget for »generalmonstringens« 2-3 dages øvelser på Galløkken og andre steder.⁷

Vejbyggeriet.

Indtil omkring år 1800 var det bornholmske vejnet spinkelt og bestod for størstedelens vedkommende kun af hjulspor mellem de forskellige byer. På kort over øen fra midten af 1700 tallet vises kun få eller slet ingen veje, men på det, af Videnskabernes Selskab i 1805 udgivne kort, finder man dog forskellige typer af veje anført. Det er stort set veje som forbinder byene med hinanden. Men hvordan var så disse veje?

Dette udsnit af Thurahs kort fra 1756 viser overhovedet ingen veje, hvilket dog ikke vil sige, at sådanne ikke fandtes, men at de var noget underordnet. I sin beskrivelse af livet på øen anfører han, at folk på landet så godt som altid red til kirke, også kvinderne, som var dygtige til at ride på tværsadler.

Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort fra 1805 med hovedveje indtegnet.

Vi har to gode kilder fra samtiden, den ene er N.P. Skovgårds »Beskrivelse over Bornholm« fra 1804, og den anden er Ritmester U. Salchows »Militærbeskrivelse over øen Bornholm« fra 1814.

Skovgård skriver bl.a. følgende (efter en iøvrigt meget rosende omtale af Milicen): »...af en sådan forfatning ved militærvæsenet, der dog undertiden udfordrer betydelige transporter fra et sted til et andet, for eksempel af kanoner m.m., skulle man ledes på den formodning, at der her måtte være gode veje på Bornholm, men den, som tror det, fejler betydeligen. Man finder på hele landet ikke eet stykke vej, således som den bør at være, ordentligen afstukken og med behørig grøfter på siderne forsynet.« Han går derfter over til at beskrive vejenes almindelig tilstand og skildrer, hvorledes det især om vinteren er forbundet med livsfare at færdes på dem, og han slutter af med: »For ej at spille flere ord, så er vejvæsenet i en sådan tilstand på Bornholm, at det gør landet skam.« Senere omtaler han også mangelen på broer over byåen i Rønne, som han betegner som en ren dødsfælde.⁸

Nu var Skovgård jo en særdeles engageret og farverig personlighed, som bevidst eller ubevidst, søgte at stille ting og forhold i relief. Det kan derfor være nyttigt at se på, hvilken vurdering den kølige og nøgterne officer, rit-

mester og tjenstgørende generalkvartermester og stabschef på Bornholm fra 1808-1814, U. Salchow, giver de bornholmske veje. Først omtaler han ganske grundigt de forskellige vejforløb, og disse svarer ganske godt til, hvad man kan se på »Videnskabernes Selskab«s kort fra 1805; desuden skriver han: »...De egentlige veje holdes årligen vedlige, men er om foråret og efteråret ofte yderst besværlige og næppe fremkommelige, da de for det meste går over lergrund, hvoraf det meste af øen er dækket. De mindre veje er på sådanne steder endnu slettere. Men strandvejene, som for det meste går over sand eller lyng, er derfor mere fremkommelige, men har igen mange ujævnheder. De mindre veje er ikke altid bestandige, men tilsås for sommeren og opløjes atter. De omlægges således ofte fra det ene år til det næste. – Ved høsten og derefter kommer endnu en stor mængde veje til, som kaldes »efterårsveje« og lægges fra hvert sted tværs over markerne lige så langt, at de ikke bliver standset af åer eller pas«.

Såvel hos Skovgård som hos Salchow findes beskrivelser af, hvorledes vejbanen på disse veje har set ud. Som regel bestod den af to dybe hjulspor med en høj kam imellem, således at kun de almindelige bøndervogne, hvis sporvidde passede dertil kunne køre på den. I forår og efterår stod vejene mange steder under vand, fordi der manglede grøfter.⁹

I det øvrige land havde man i 1793 fået en ny vejforordning, som pålagde amterne vedligeholdelsen af visse størrre veje, men denne forordning gjaldt ikke for Bornholm. Her gjaldt Jydske Lov fra år 1241, ifølge hvilken bønderne i de forskellige herreder havde pligt til at holde vejene vedlige. Det er dette, som Salchow henviser til, når han siger, at de egentlige veje årligen holdes vedlige¹⁰. Opfattelsen af hvorledes dette skulle ske var ikke altid den samme hos myndighederne som hos bønderne. Et eksempel: I 1789 havde herredsfoged Gad i Hasle forsøgt at få bønderne til at foretage visse udbedringer af vejen ved Brogård, men bønderne udeblev simpelthen. Herredsfogeden klagede så til landsdommer Rogert, men denne holdt dog nærmest med bønderne, – så vejen blev ikke repareret.¹¹

Således var tilstandene, da Hoffmann blev Kommandant. Han synes at have haft forståelse for de vanskeligheder, som det elendige vejnet påførte såvel det civile samfund som de militære operationer på øen, for han prøvede omgående efter sin tiltrædelse at få indført Vejforordningen af 1793 på Bornholm. Det lykkedes også for ham, men først to år efter i 1816. Han kan imidlertid ikke have hørt til den type, som satte sig ned og afventede svar fra myndighederne ovre. Da han indså, at såfremt amtet skulle overtage vedligeholdelse og anlæg af vejene, ville dette blive en økonomisk uløse-

lig opgave mange år ud i fremtiden, så handlede han på sin egen måde. Han udstedte en parolbefaling til alle sine kompagnichefer, hvori der stod, at de skulle spørge deres mandskab, om det imod fritagelse for generalmønstringen ville arbejde frivilligt på vejene¹². Men der var ikke tale om fritagelse for kirkeeksercitsen! Det viste sig, at praktisk talt alle hellere ville på vejarbejde, dog kunne det mandskab, som varetog alarmeringsopgaverne, naturligvis ikke melde sig. Det drejede sig f.eks. om bavnemestre, artillerister ved alarmkanonerne, klokkingene, og postdragonerne, men de skulle jo normalt heller ikke møde til mønstringerne.

Nu kunne Hoffmann ikke på egen hånd erstatte generalmønstringen med vejarbejde, så derfor rettede han henvendelse til Kongen, Frederik den VI. Det tyder på en sikker situationsforneelse hos Hoffmann, at han i sin skrivelse til Kongen først og fremmest refererer til, at de to foregående amtmænd, Mandix og Thaarup, begge uden held havde forsøgt at få gjort noget ved vejen fra Rønne til Hasle. Hoffmann beskriver den slette tilstand, som dette vejstykke henligger i, og hvorledes adgangen til Rønne hindres derved. Han giver endog vejens slette forfatning skylden for kulværkernes standsning. Når man ved, at det bornholmske artilleri på den tid havde sin alarmeringsplads ved Tillehøje nær Blykobbebroen¹³ og næppe kunne komme til og fra den på grund af sandflugten i området, og når man erindrer, at vejen til Rønne jo var hovedfærdselsåren fra og til nordlandet, så kan man gå ud fra, at Hoffmann ikke har drømt om, at Kongen ville gå imod hans planer. I alle tilfælde lod han arbejdet påbegynde den 12. Juli 1815, allerede inden ansøgningen til Kongen var afgået fra Rønne. Den 22. Juli modtog han Majestæten accept.

Arbejdet iværksattes ved at Kommandanten i en parolbefaling, som rundsendtes til cheferne, angav, hvornår de enkelte kompagnier skulle stille mandskab. Derefter udsendte han skrivelser til hver enkelt kompagnichef, hvori han angav på hvilken vejstrækning der skulle arbejdes og på hvilke dage. Der udnævntes et lille antal »Vej-officerer«, som blev lønnede af Milicens kasse. Det var oftest løjtnanter, lokale folk, som kendte såvel mandskabet som vejene, der skulle arbejdes på. Mandskab, som mødte med hest og vogn, arbejdede kun en dag, resten, som kun mødte med skovl eller spade, arbejdede i to dage. Sidenhen ændredes dette til henholdsvis to og tre dage, da generalmønstringsperioden forlængedes. Vejofficeren opdelte mandskabet i hold fra 20 til 50 mand, efter at de var blevet behørigt optalte og kontrollerede af en tjenstgørende underofficer. Der skulle jo være orden i sagerne af hensyn til de, som skulle møde til møn-

stringerne, ingen skulle kunne »snyde« sig fra tjenesten, om den så var frivillig eller tvungen.

Arbejdet foregik iøvrigt uden synderlig militær disciplin, der foreligger rapporter fra cheferne, efter hver arbejdsperiode, hvori de skriver, at mandskabet er blevet så glade for at arbejde sammen i visse hold, at de beder om også at måtte forrette kirkeeksercitsen i de samme hold.

Vejofficerernes indberetninger indeholder kun et enkelt tilfælde hvor en soldat er blevet ikendt et disciplinarmiddel. Chefen for 3' Dragonkompagni, Rømer, Samsinggården indberetter, at Dragon nr. 112 Jens Munch, der ikke fik gjort sin andel af vejarbejdet færdigt på to dage ligesom alle de andre, har måttet arbejde een dag ekstra!

Vejofficererne fulgte »med vejen« efterhånden som arbejdet skred frem. Der foreligger indberetninger, hvoraf det kan ses, hvorledes vejofficeren har skiftet kvarter fra een gård til en anden længere fremme på samme strækning. Vejofficerens løn var 1 Rigsbankdaler pr. dag.

Den første vej, som blev taget under behandling, var Rønne-Hasle vejen fra Rønne og til Blykobbé bro¹⁴. Dette vejstykke var særdeles besværligt at have med at gøre, idet det for en meget stor dels vedkommende var dækket af flyvesand, som måtte bortgraves, inden en ordentlig vejbane kunne etableres. Det er ikke utænkeligt, at den klitrække, som i vore dag ligger parallelt med vejen mellem Sandegård og Blykobbé å (på østsiden af vejen), for størstedelen skylder militssoldaternes arbejde sin oprindelse¹⁵. Selvom arbejdet på denne strækning blev færdigt i August samme år, så fortsattes det overalt på øen i de følgende 20 år. Efter at Vejforordningen af 1793 var blevet gældende på Bornholm i 1816 inddroges også by- og herredsfogeder i arbejdernes udførelse.

Hvad foretog man sig? Først blev den pågældende vejstrækning afstukket, derfter afgravede man strækningen, så den blev plan. Siden kørtes grus og sand på vejbanen, og grøfterne langs begge vejsider blev udgravede. Vejen blev gjort så bred, at alle slags køretøjer kunne benytte den. Visse steder måtte man køre ler på som sammen med grus- og sandlaget udjævnede de underliggende uregelmæssigheder. Arbejdstiden var fra kl. 07.00 om morgenen til kl. 17.00 om eftermiddagen med et par timers pause midt på dagen, men det kunne også nok være nødvendigt, da mange af mandskabet havde haft lange strækninger at gå for at møde på det fastsatte sted. F.eks. var det jo ikke en ringe tur at gå fra Olsker til Blykobbé bro om morgenen og hjem igen om aftenen, men en del har jo også nok overnattet på nærliggende gårde.

Foruden de mange indberetninger om styrketallene, hvem der var mødt eller hvorfor ikke, foreligger der fra året 1815 en totalopgørelse, som udviser, at fra hele Vestre herred mødte 284 mand med hest og vogn, samt 1014 med redskaber. Fra Nordre herred mødte 282 mand m. hest og vogn, samt 497 m. redskaber. Ialt 4528 timer for hestekøretøjernes vedkommende og 24.176 timer for »vejarbejderne«. Summa 28.704 arbejdstimer, et selv i vore dage betragteligt stykke arbejde.

At dette også værdsattes af befolkningen kan læses ud af rapporterne. F.eks. melder 2'borgerkompagni i Rønne, at et stort antal af byens honoratiores har tilbudt at møde med hest og vogn eller er rede til at udføre håndarbejde på vejen. I rapporten er alle tilbudgivernes navne anført, der er tale om købmænd, afskedigede militære, byskrivere og madammer med selvstændig husholdning, såsom madammerne Stender, Rasch, Engell og Kofoed, de sidstnævnte har tilbudt at stille hest og vogn til rådighed. Samme tilbud kommer fra Hasle, hvor prokurator Marchmann, præsten hr. Melbye og Canceliråd Arboe, alle har ønsket af stille hest og vogn til benyttelse.

Ud over de rent styrkemæssige tal indeholder indberetningerne fra kompagnicheferne også en række oplysninger om de årsager, som kunne ligge til grund for enkeltes udebliven fra arbejdet. Herigennem kan man få et lille indblik i Milicens mandskabs sundhedstilstand, som sammenlignet med vore dages værnepligtiges, bestemt ikke har været ringere. Man kan roligt sige – at »pivede« var de ikke dengang. En løselig gennemgang af rapporterne fra eet år – fra samtlige kompagnier – viser en fraværsprocent på ikke over 2-3, og i hvert enkelt tilfælde er årsagen indberettet. Der angives f.eks. – Syg af Bylder. – Syg af Edder. – Syg af Ælde. – Syg af Gigt. – Krøbling. – Mangler et Ben. – Død for et par dage siden. – Sindssyg. – Fattig og Arm. – Ubrugelig til arbejde. – Sengeliggende. – Dårligt knæ. – Smerter i begge ben. – Bæversyg. Sidstnævnte optræder iøvrigt ret ofte.¹⁶ Der er ingen tvivl om, at der blev holdt nøje regnskab med mødepligt såvel som med opførsel under arbejdet. De, som ikke mødte om morgenen, fik samme dag besøg hjemme af en af kompagniets underofficerer og måtte så gøre rede for udeblivelsen. Rapporterne giver dog samtidigt et billede af en vis social forståelse fra de pågældende underofficerers side. Herregud naboen kunne vel være så »fattig og arm«, at han ikke kunne ofre et par dages arbejde på vejen – så måtte han jo i stedet møde til generalmønstringen! I ingen rapporter har jeg kunnet finde een eneste henvisning til, at nogen skulle være så syg, at en læge har været indblandet.

Hvert år indsendte Hoffmann fornyet ansøgning til Kongen om at måtte

få lov til at lade mandskabet udføre arbejde på vejene, og hvert år blev tilladelsen givet.

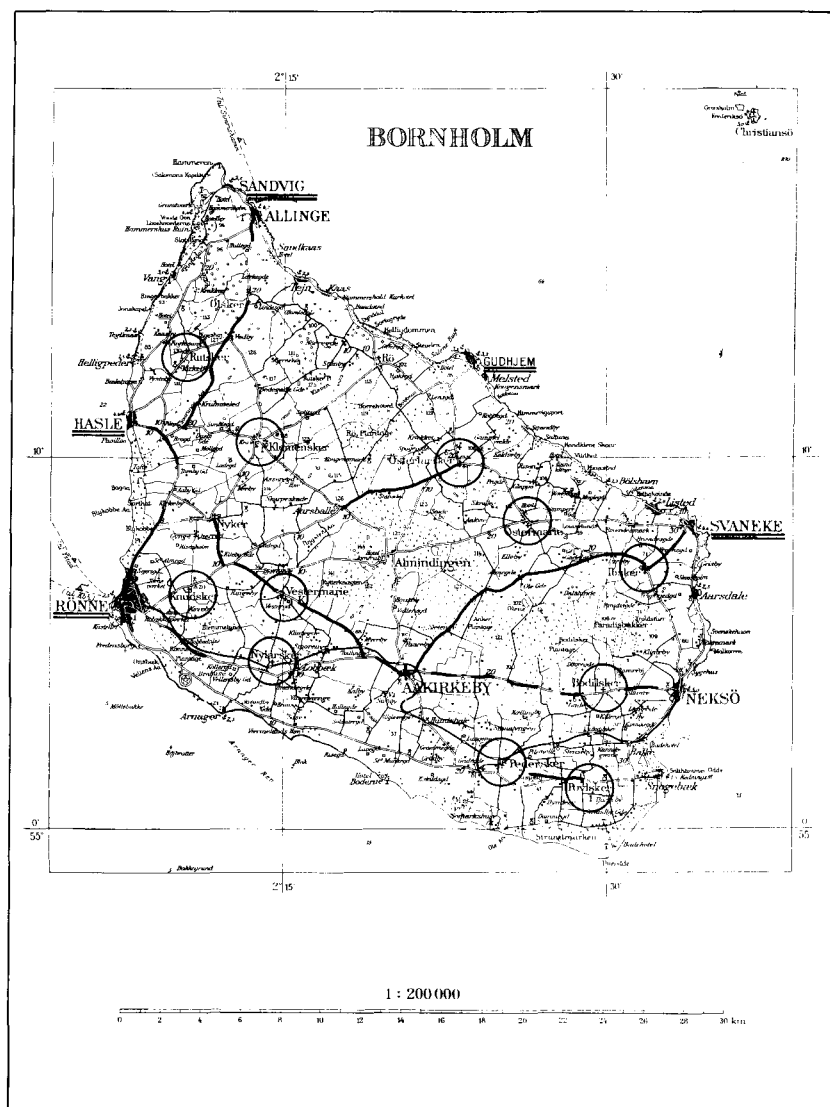
En undersøgelse af, hvor på øen disse arbejder blev foretaget, kan kun blive ufuldstændig, for selv om der i nogle rapporter er angivet de nøjagtige strækninger og hvornår der er arbejdet og af hvem, så taler mange kun om »vejarbejde«. Det fremgår imidlertid, at man i 1825-36 gennemførte arbejdet ved at lade mandskabet udføre det i eller nær deres eget sogn eller by.

De mest udførlige rapporter forligger fra de første år, 1815 og 1816, da proceduren endnu var ny og under indarbejdelse. Lad os derfor se lidt på 1816, hvem arbejdede hvor og hvornår?

En gennemgang af årets indberetninger fra Milicens kompagnichefer giver følgende billede:

<i>Enhed</i>	<i>Styrke</i>	<i>Tidspunkt</i>	<i>Vejstrækning</i>
4. Dragonkmp.	125 mand	September	Rønne-Blykobbe
Hasle Borgerkmp.	65 mand	September	Rønne-Blykobbe
Åkirkeby Borgerkmp.	60 mand	September	Rønne-Blykobbe
1' Dragonkmp.	?	Oktober	Kjæmpebro-Åkirkeby
2' Dragonkmp.	?	Oktober	I Østre herred
3' Dragonkmp.	110 mand	Oktober	I Østre og Nørre herred
3' Infanterikmp.	215 mand	Oktober	I Østre og Nørre herred
Artilleriposterne fra			
Gudhjem, Svaneke og			
Nexø, i alt	278 mand	Oktober	Åkirkeby-Ringebybro
2' Dragonkmp.			
Hasle borgerkmp.			
3' Infanterikmp.			
3' Jægerafdeling og			
Nordre herredskmp, i alt	464 mand	Oktober	I Nyker til Ringebybro og i Vestermarie til Åkirkeby
1' Infanterikmp.	392 mand	Oktober	I Østerlars sogn mellem
2' Infanterikmp.	387 mand	Oktober	Årsballe og Nybrofaldet
Østre herredskmp.	261 mand	Oktober	På Allinge bys skagelfald

BORNHOLMS MILICES SAMFUNDSNYTTIGE ARBEJDER

1. — viser de i teksten angivne vejstrækninger udbedrede/byggede af Milicen i perioden 1815-1836.*
2. ○ viser i hvilke sogne, der udførtes »uspecificeret vejarbejde« i samme periode.
3. == viser hvilke havne som udbyggedes/forbedredes af Milicen.

* Bemærk vejen fra Åkirkeby til Svaneke, der ikke eksisterer længere. Den indgår brudstykkevis i eksisterende veje.

Milicen arbejdede i året 1816 i Søndre herred ialt i 36 dage. De deltagende enheder var:	1' Artillerikmp.	styrke:	165 mand
	Åkirkeby brogerkmp.	–	60 –
	1'Dragonkmp.	–	121 –
	1'Infanterikmp.	–	374 –
	1'Jægerafdeling	–	53 –
	Sdr. herredskmp.	–	280 –
	Artilleri mandskab	–	280 –
	ialt		1333 mand

På hele øen drejede det sig i 1816 om ialt ca. 3000 mand.¹⁷

Som tidligere nævnt gik man til arbejdet med liv og lyst, man overholdt heller ikke arbejdstiden så nøje, der forligger en rapport fra Østre herreds kompagni, som fortæller, at folkene arbejdede fra kl. 7.00 om morgenen og til det blev mørkt, og man forsikrede, at der i mands minde, med hensyn til tid og folk, aldrig var udført noget lignende arbejde på øen. Befolkningen opmuntrede ofte soldaterne ved at traktere med en snaps eller to.

Vejarbejderne fortsattes i årene 1817, 1820, 1823, 1825, 1828, 1831, 1834, 1836. Om der fandt arbejder sted i de mellemfaldende år fremgår ikke af rapporterne. En undersøgelse af hvilke vejstrækninger, der arbejdedes på i de ovennævnte perioder, giver følgende resultat: Neksø – Åkirkeby, i Bodilsker sogn, Rosendale – Olsker, Åkirkeby – Svaneke, i Nylars sogn, ved Robbedale, i Rutsker sogn, i Klemensker sogn, i Ibsker sogn, i Østermarie sogn, i Østerlars sogn, i Knudsker sogn, i Pedersker sogn, i Poulsker sogn, i Vestermarie sogn. Endvidere byggedes en helt ny vej fra Ringborgen i Pedersker forbi Korre slot til Poulsker, vejen havde tre broer, at der er tale om en ny vej fremgår af, at denne vej ikke er anført på Videnskabernes selskabs kort fra 1805, men vises på senere kort.

Havnebyggeri.

Et andet område, som også havde oberstløjtnant Hoffmanns interesse var de bornholmske havne. Jeg skal ikke her trætte med en beskrivelse af de bornholmske havnes tilstand på den tid, men blot henvise til, at de ifølge Skovgård og Salchow, generelt var små og usle, lavvandede og dårligt vedligeholdte. Svaneke havn var blevet påbegyndt i 1799, men arbejdet var gået i stå under Englandskrigene. Hoffmanns første kone var fra Svaneke, men der bestod ikke noget særlig godt forhold mellem ham og hans svigerfader

Kbmd. Steenbech. Hoffmann kom imidlertid ofte hos købmand Holst i Svaneke, og denne fik ham til at interessere sig for en færdiggørelse af havnen¹⁸. Dette hændte allerede i Maj 1815, og det var ved denne lejlighed, at Hoffmann kom på ideen med at anvende Milicens arbejdskraft, den ide, som han så heldigt fik lov til at fortsætte med ved de senere vejarbejder. Under alle omstændigheder afsendte han den 17. Maj et brev til Dronningen, (Kongen var på det tidspunkt taget til Kongressen i Wien) i brevet skrev han: »En god havn savnes, thi sålænge Østlandet, hvor mængden af fiskekvaserne hidtil søge ladning, ingen sikker og rummelig havn har, må de ofte med store tab søge Vestlandet eller Christiansø – eller afsejle med halv ladning, når stormfuldt vejr og pålandsvinde indtræffer.« Han havde inden brevet afsendelse allerede ladet sine kompagnichefer ved Østre herreds kompagnier forespørge mandskabet, om de frivilligt ville arbejde på havnen i een dag imod at være fri for to dages generalmønstring. Svar fra Dronningen modtog han allerede den 30. Maj, og den 4. Juni udstedte han en ordre om, at arbejdet skulle tage sin begyndelse og fortsætte alle hverdage. Artilleriet i Østre herred skulle begynde med afgivelser på 30 mand daglig. En underofficer modtog styrken ved havnen kl. 06.00 hver morgen og holdt appel, hvorefter han afleverede den til købmand Holdt, som forestod havnbyggeriet. Da man havde haft alle frivillige artillerister, fortsatte man med Dragonerne, Infanteriet, Jægerne, Borgerkompagnierne og til sidst Herredskompagniet, altså i den rækkefølge, som enhederne normalt beordredes på den tid.

Det militære arbejde på havnen varede til den 27. Juli 1815, den var da næsten færdig, resten udførtes af civile arbejdere, for størstedelsens vedkommende Svanekeborgere. Havnen stod færdig den 22. August, og Kommandanten indberettede til Kongen om forløbet af arbejdet.

Af arkivalierne fremgår det også, at Svaneke ikke var det eneste sted, hvor Milicens soldater byggede havn. Også i Rønne anvendtes borgerkompagniernes arbejdskraft. En stærk storm i December 1815 ødelagde en del af havnens bolværk, som det var nødvendigt at få repareret hurtigst muligt. Kommandanten blev af havnekommissionen anmodet om bistand, især da det stod klart, at det ville være mest fordelagtigt, samtidigt at foretage en havneudvidelse.

Atter henvendte Hoffmann sig til Majestæten og skildrede med vanlig psykologisk sans de lokale vanskeligheder ved at skaffe arbejdskraft og penge til så omfattende et arbejde. Den 5. Februar 1816 afsendtes brevet, og den 14. Marts havde han Kongens tilladelse til fritage de to borgerkompag-

nier i Rønne for generalmønstringen, imod at de hver gjorde en dags arbejde på havnen. Hvornår og hvorledes arbejdet afsluttedes fremgår ikke af de foreliggende indberetninger.

Milicens arbejdskraft blev også indsat ved udgravningen af Hasle havn i årene 1828-31. Af dokumenterne kan man få et ganske godt billede af, hvorledes dette arbejde gik for sig, men det falder uden for denne artikel. Det skal kun oplyses, at samtidig med andre arbejder i 1831 fik også Sandvig havn militær assistance. Allinge-Sandvigs borgerkompagni arbejdede sammen med militsfolk fra hele Nordre herred igen i 1834, ligesom både Hasle og Gudhjem havne fik assistance samme år.

De sidste dokumenter, som har været til min rådighed, omhandler Milicens arbejdsstyrker i året 1836. Det fremgår heraf, at visse enheder har arbejdet med at reparere vejstrækninger, som er anlagt i de foregående år. Ligeledes synes det som om, at fraværsprocenterne er voksende. Ikke således at forstå, at der rapporteres om flere syge, men antallet af »fritagne med lovlig grund« synes stigende. Var man mon blevet træt af vejarbejdet? eller havde man fundet ud af, hvorledes man kunne »sneje sig udenom«?

Udgravning af borgene i Almindingen og andre oldtidsminder.

En del af arkivalierne fra Hoffmanns periode som kommandant omhandler Milicens deltagelse i udgravningerne på Gamleborg og Lilleborg i Almindingen. Disse udgravninger, som ledes af Captain, Holzførster Hans Rømer for Den kongelige Kommission for Oldsagers Opbevaring, blev nemlig udført af mandskab fra Milicen.¹⁹

Fra året 1820 foreligger et antal indberetninger fra forskellige af kompagnicheferne vedrørende afgivelser af mandskab til dette formål. Det synes helt klart, at Hoffmann har benyttet sig af den samme fremgangsmåde, som ved havne- og vejbyggeriet, nemlig den at fritage mandskabet for generalmønstring, imod at de frivilligt gik ind på at arbejde for Rømer. I en rapport dateret 28. April 1820 fra kompagnichefen for Søndre herredskompani, Ipsen, Dyndebygård i Poulsker, meddeles at hele kompagniet har erklæret sig villig til at grave efter oldsager i højene i stedet for at møde til mønstringen, dog tilføjer han, at 7 mand ikke var til at formå dertil. De fleste af de andre har dog fremsat det ønske – ikke at blive kommanderet for langt væk for at udføre dette arbejde! Der medfølger en styrkeliste, som viser at kompagniets styrke er 169 tjenstgørende samt 98 eksercerfrie, d.v.s. folk over 60 år! Lignende indberetninger fandtes fra flere andre af cheferne,

det er derfor klart, at Hoffmann må have forudset større arbejder for Den kongelige Kommission. Mærkeligt nok findes ingen henvisninger til noget sådant fra året 1821, men fra 1822 er der en del rapporter fra forskellige chefer, som har afgivet mandskab til udgravningsarbejder ved borgene i Almindingen. Alle rapporter henviser iøvrigt til en parolebefaling af 30. Marts s.å., ifølge hvilken mandskab af Milicen skulle møde til udgravningsarbejde under Holzførsterens ledelse. Hvert kompagni skulle afgive 14 mand og kontrollere, at de hver mødte i to dage, imod at blive fri for den årlige mønstring.

Det fremgår at de første som mødte var fra 1'Infanterikmp. De arbejdede allerede den 2. og 3. April, så man kan se, at de har ikke fået noget langt varsel. Administrationen var heller ikke langsommelig, for allerede den 6. April indsender kompagnikommandøren sin rapport med navnene på de 14 mand. For hver enkelt angiver han deres alder. De 13 af dem var i alderen 40-47, den 14. var 31 år gammel. Soldat Peder Olsen Blem, som var 46, lod dog en dreng arbejde for sig den 3. April. I chefens kommentar angives det, at hr. Kaptajn Rømer var utilfreds hermed. Det samme gjaldt for soldat Lars Andersen Marcher på 42 år, som lod en dreng på 14-15 år arbejde for sig den ene af dagene. Indberetningen er dateret: Riisegd. d. 6. April 1822, Andreas Koefoed.

Den følgende rapport omhandler mandskab af 1'Herredskompagni, Sdr. herred, som også har afgivet 14 mand til arbejde ved Lilleborg i dagene 9.-10. April. Her er ingen kommentarer. Rapporten er sign.: Dyndeby gd. Poulsen sogn, d. 15. Apr., Ipsen, Kompagnichef.

Den næste udgravningsperiode følger den 12.-13. April, her er det mandskab fra Østre herreds kompagni. En af dem, soldat Ole Jørgensen, blev syg den 13., men arbejdede i stedet den 16. Apr. sammen med et andet hold soldater. Kompagnichefen kunne naturligvis ikke fritage soldaten for den frivillige tjenestepligt. Rapporten er sign.: Hjorth, Gadebygd. 18. April. En følgende rapport fra 2'Infanterikompagni omtaler det mandskab, som har arbejdet i dagene 15.-16. Apr.. Udover navnene indeholder den en lille passus om, at der var lagt vægt på at udtage folk, » som kender Almindingen«. 2'Infanterikompagnis mandskab blev udskrevet fra Østre herred. Rapporten er sign.: Henrichsen, Kompagnichef, Gudhjem den 18. April.

Fra den 17. og 18. Apr. arbejdede 3'Infanterikompagni ved udgravningerne. Chefen, A. Lind, Lindergd. anfører, at det drejer sig om mandskab, som ikke »længere indrangeres i kompagniet på eksercitipladsen« altså folk

over 60 år. Kompagniet kom fra Nørre herred, og havde således en betragtelig vej til arbejdspladsen.

Fra 19.-20. April er det så Nordre herredskompagnis tur. Ingen bemærkninger. Sign.: N. Ibsen, Kompagnichef, Myregd. Klemensker den 24. April.

4'Infanterikompagni, Vestre herred, arbejdede med 14 mand fra 22. til 23. April (også her begge dage incl.). Det anføres udtrykkeligt, at det drejer sig om soldater, der er fritagne for eksercits og generalmønstring. Det tilføjes, at de har arbejdet til Holzførsterens fulde tilfredshed. Sign. Esber Ellebye, Nyker, 8. Maj 1822.

Den sidste rapport vedr. udgravningsarbejdet er fra Mads Sorth, som var chef for Vestre herredskompagni. Han angiver at der er arbejdet den 24. og 25. Apr. Som sin bopæl anfører han Kjæmpegård, den 29. Apr. 1822

Det ligefremt »lyser« ud af samtlige rapporter, at de gode kompagnichefer dels har udtaget mandskab, som ikke boede for langt fra Almindingen, dels mandskab, som de ikke kunne bruge til den regulære tjeneste.

Kan der mon heri ligge en antydning af, at Milicens kompagnichefer ikke ganske delte Hoffmanns opfattelse vedrørende mandskabets deltagelse i generalmønstringerne?? På dette tidspunkt havde disse mønstringer jo været indskrænkede i 6 år!

Udgravningerne af Gamleborg og Lilleborg var således blevet gennemført på en måneds tid, intet under at vor tids arkæolger fortsat kan finde noget, i hvert fald ved at gennemgå de af Milicens soldater sammenkørte jordbunker!

Udgravningerne afsluttedes, og iblandt de dokumenter, som stod til min rådighed, fandt jeg et brev fra Rømer til Hoffmann, som jeg skal tillade mig at gengive i et nogenlunde nutidsdansk.²⁰

Rømersdal, den 29. April 1822.

Højvelbårne Hr. Oberstløjtnant og Kommandant von Hoffmann, Ridder af Dannebrog.

Herved tager jeg mig den ære at melde: at de, i Deres Højvelbårenheds venlige skrivelse af 26. Marts d.å. benævnte 8 kompagnier haver hvert sendt 14 mand, hver i to dage mødt, og til min fulde tilfredshed arbejdet med udgravningen af de gamle borge i Almindingen skoven. Deres Højvelbårenhed gør mig endnu den ære engang, når skoven bliver grøn, at besøge mig og da selv at tage pladsen, som de derpå opgravede kuriosa, i øjesyn. Jeg kunne da have den fornøjelse også at forevise de i dette år fundne old-

tidslevninger, der, skønt uden nævneværdig værdi, dog muligen kunne tjene til ej uvigtige oplysninger for Den kongelige Commission, som bidrag til fædrelandets historie fra den mørke oldtids dage.

Jeg har iøvrigt den ære at anbefale mig, allerærbødigst
sign. H. Rømer.

Når Rømer i sit brev henviser til »de i dette år fundne oldsager«, og man samtidig erindrer kompagnichefen, som anfører, at hans mandskab har udbedt sig, at måtte udføre arbejdet med eftersøgningen af oldsager i deres eget sogn, eller ikke langt væk derfra, kan man nok gå ud fra, at Milicens mandskab har været anvendt til andre arkæologiske udgravninger på Bornholm.

I forbindelse med Hoffmanns støtte til sådanne udgravninger, er det også værd at erindre, at han allerede ved sin tiltrædelse standsede nedbrydningerne på Hammershus, hvorfra de skiftende Kommandanter, med foresatte myndigheders vidende og accept, havde solgt mursten m.m. siden 1743. Det lykkedes Hoffmann at få borgen fredet i 1822. Besad han en historisk interesse? Det synes at have været tilfældet.

Oberstløjtnant Hoffmann havde jo opholdt sig på Bornholm siden 1808,²¹ altså inden han blev Kommandant, han havde oplevet krigsårene i det bornholmske samfund, og han kendte Milicens styrke og ikke mindst – dens svagheder. De forsvarsplaner, som var i kraft, baserede sig i det store og hele på den ide, at øen var delt op i fire kystafsnit, nogenlunde følgende de gamle herreds-grænser, og at der i hvert af disse afsnit befandt sig en kystbevogtningsstyrke og en mindre mobil enhed, medens hele den centrale del af øen udgjorde et område, hvor reserverne var placeret. Reservens infanteristyrke var gjort mobil, ved hjælp af udskrevne bøndervogne. Den skulle hurtigt kunne dirigeres hen til det sted, hvor en fjendtlig styrke eventuelt pressede et kystafsnits styrker tilbage. Hoffmanns interesse for udbygningen af det bornholmske vejnet var altså ikke bare en gestus overfor det civile samfund, den havde også en klar militær baggrund.

Betegnende nok kan historien opvise en tilsvarende opfattelse hos Lybækkeren Sweder Ketting, som førte øens forsvar fra 1556 til 1573. Han opererede også med udskrevne vogne til transporten af sin hovedreserve, samtidig med, at han havde sine kanoner og sit hvervede mandskab på Hammershus. Han lod ifølge overleveringen bygge en stenlagt vej mellem Hammershus og Vallensgård, hvor han boede. At folkesnakken sidenhen har tildelt ham det personlige motiv, at vejen skulle tjene til, at han kunne

komme hurtigere frem og tilbage »til sit kontor«, har nok ikke meget på sig. Det har nok ikke været Sweder Ketting, som har aget på den type middelaldervej, som man har fremdraget i Slotslyngen. Den har snarere været benyttet af de bønder, som skulle aflevere deres afgifter på Hammershus. En ting står dog fast, at der siden Lybækkertiden og op til vor tid næppe har været udført så meget arbejde på de bornholmske veje, som i Hoffmanns tid. Det er da også betegnende for folkelunet, at folk på øen, ligesom i Sweder Kettings tilfælde, tillagde Hoffmann nogle personlige bevæggrunde til vejbyggeriet. Man sagde, at Kommandanten var så tyk, at en hest ikke kunne bære ham, og at han derfor altid kørte i en vogn, når han skulle ud fra Kommandantgården (det nuværende Missionshotel i Rønne). Tilmed havde hans vogn en anden sporvidde end de bornholmske bøndervognes, så den passede ikke til hjulsporene på vejene.

Militært byggeri - med civil arbejdskraft.

Når det gjaldt Milicens egne forhold, lå Hoffmann heller ikke på den lade side. I løbet af krigen havde Milicens mandskab for en stor dels vedkommende selv måttet sørge for at skaffe sig læ og ly for vejr og vind ude i batteristillingerne og ved strandvagterne. Flere af kompagnierne havde derfor for egen regning ladet opbygge læskure, vagthytter, sågar depoter på eller ved alarmpladserne og ammunitionsdepoter ved stranden.

Vel fandtes der fra gammel tid nogle af staten opførte vagthuse, som f.eks. på Hammeren, ved Sorthat, ved Melsted, men disse slog ikke til, da man satte Milicen på krigsfod over en årrække. Allerede i 1814 fik Hoffmann godkendelse til at gennemføre en efter bornholmske forhold storstilet reorganisation af hele dette virvar af vagthuse, depoter og læskure.²²

Ved Rønne Kastel byggedes en stor depotbygning, som stod færdig i 1817, men allerede i 1841 måtte den udvides, ved at man satte en etage ovenpå.

Ved Stausdal inde på øen opførtes et stort depot til brug for reservestyrkerne, hvis gamle depot havde været beliggende i Klemens kirke. I Neksø opførtes et nyt depot i 1817. Også i Allinge byggedes et nyt depot, som stod færdigt i 1818. I Gudhjem repareredes det gamle depot, og i Hasle opførtes et nyt magasin på Friheden, istedet for det gamle, som lå oppe ved kirken. Samtidig blev de gamle depoter andre steder nedrevet eller bortsolgt, og alle vagthytter og læskure blev jævnet med jorden.

De fleste af disse nye magasiner stod færdige, eller var så langt i opførelsen, at regnskabet kunne afsluttes i 1818. Dog viste det sig nødvendigt at opføre endnu et depot i 1841, nemlig i Svaneke.

Dette byggeri blev forestået af Ingeniør Corpset i København, men der benyttedes lokal arbejdskraft, ligesom lokale materialer blev foretrukket. Der foreligger således skrivelser fra Holzførster Rømer i Almindingen, hvori han udtrykker betænkelighed ved leverancerne af tømmer i de ønskede dimensioner. Det vil ødelægge hans skov, hvis han skal fælde de største og bedste træer! Samme holdning havde han haft – da han skulle levere træ til bygningen af nogle kanonbåde! Men tømmeret blev leveret. Man var iøvrigt særdeles prisbevidst; søm og spiger kunne købes billigere i København, hvorfor de indkøbtes der, og så senere, ved lejlighed, oversendtes til Bornholm med et af flådens fartøjer.

Selv om arbejdet med depoterne udførtes af civile håndværkere, må det dog erindres, at disse også tilhørte Milicen, men der foreligger intet om, at de skulle have fået fritagelse for at deltage i generalmønstringerne, de fik jo også betaling for arbejdet.

Afslutning

Imidlertid har oberstløjtnant P.M. Hoffmann fået et lidt tvivlsomt ry hos eftertidens militærhistorikere. Major Gordon Norrie skrev således om denne epoke: »Efter Napoleonskrigene fulgte en længere fredperiode.... som følge heraf forfaldt krigsberedskabet efterhånden, og Milicen mandskab benyttedes nok så meget til vejarbejder o.lign., som til uddannelse.«

En anden militærhistoriker, Oberst Schouboe, der var Kommandant på Bornholm, fra 1921-25, er endnu hårdere i sin kritik, han skriver: »...Det blev derfor skik og brug, at Hoffmann, i stedet for at lade afholde øvelser, lod mandskabet arbejde på vejene under deres årlige indkaldelser. Selv om denne foranstaltning i sig selv kunne være af stor betydning for det bornholmske samfund, så virkede den dog demoraliserende på Milicens mandskab, som vel kunne se det nyttige i at være med til at forsvare deres ø, men absolut ikke kunne se det nyttige i at tilbringe tiden med vejarbejder, havde deres forfædre kunnet leve uden disse veje, så kunne de selv og deres børn nok også være foruden.«

På baggrund af det kildemateriale, som har været til min rådighed, nemlig Hoffmanns egne skrivelser og ordrer, samt indberetninger og rapporter fra hans kompagnichefer og de officerer, som han befalede til at være in-

spektører ved vejarbejdet, samt breve og indberetninger fra øens herredsfo-geder, byskrivere og borgmestere, er jeg kommet til en anden konklusion:

Disse arbejder, såvel i havnene som på vejene samt ved udgravningerne, fremmede i høj grad Milicens sammenhold og moral, som efter fredsslut-ningen i 1814 nok kunne trænge til »en saltvandsindsprøjtning« for at imø-degå den træthedsfornemmelse, der måtte være følgen af de lange krigsårs idelige beredskabsforanstaltninger.

Yderligere tjente arbejdsfællesskabet også til en fastere forbindelse mel-lem befolkningen og det militære forsvar, og sluttelig muliggjorde Milicens indsats i allerhøjeste grad det økonomise opsving, som det bornholmske samfund oplevede i årene efter Englandskrigene.

Man kan kun håbe, at nyere tiders militære indsats for det bornholmske samfund, såsom snerydning, brandtjeneste, hjælp ved roehakning, efter-søgninger, afspærringsopgaver og gastensning af fiskefartøjer m.m., også må blive dokumenteret, således at eftertiden kan få et billede af, at også vore dages militære styrker på øen er en integreret del af det bornholmske samfund – om end på en anden måde end i Milicens tid.

KILDER OG LITTERATUR

1. E.A. Abitz: »Lidt om Bornholms vejvæsen i fortid og nutid« Artikel i Dansk Vejtidskrift, 1951.
2. J. Bulmer: Instruks for Kommandanten på Bornholm. Trykt i Bornh. S, 1913. Bd. 8, pp. 74 ff.
3. Diverse indberetninger og rapporter fra Bornholms Milice i perioden 1814-1836. Hærens Arkiv.
4. Diverse publikationer vedr. Rønne havn. Bornh. Centr. Bibliotek.
5. Guvernørens dagbog, 1807-1814. Hærens Arkiv.
6. J.A. Jørgensen: Bornholms historie. 1901.
7. Th. Lind: Svaneke by's historie. 1955
8. J.W.G. Norrie: Bornholms Værns historie. 1969.
9. J.S.N. Panum: Bornholms vejviser. 1830.
10. Rawert og Garlieb: Rejse på Bornholm i 1815.
11. U. Salchow: Militærbeskrivelse over Bornholm. 1813-1814.
12. O.B. Schouboe: Utrykt manuskript til »Bornholm forsvars historie« ca. 1928. Hærens Arkiv.
13. Chr. Stub-Jørgensen: »Bornholms borg« og »Blade af Hasle bog«.
14. Thaarup: Bornholms amt og Christiansø. 1839.
15. Åge V. Westh: »Lidt om vej- og havnearbejderne på Bornholm i forrige århundrede, navnlig Milicens andel i disse.« Artikel i Bornholms Tidende, i Feb. 1922.
16. N. P. Skovgaard: Beskrivelse over Bornholm 1804.

HENVISNINGER

1. Jf. U. Salchow, pag. 114. Oversigten over Milicens organisation og styrketal er medtaget for at vise, hvilke enheder, der var til rådighed, samt hvorledes styrketallene var i sammenligning med styrken af de frivillige, som Hoffmann stillede til rådighed ved vej- og havnearbejderne m.m.	2. Se Salchow pag. 113 og Thaarup pag. 71. Milicens procentvise del af befolkningstallet. 3. Se Salchow pag. 141. Bataljonen afgik fra Bornholm i 1814 og blev således ikke medinddraget i den efterfølgende periodes civile opgaver. Andre steder i landet anvendtes i de hvervede enhe-

- der, i denne periode, ret ofte til offentlige arbejder.
4. Milicens deltagelse i de samfundsnyttige opgaver kostede ikke noget udover lønnen til »vejofficerene«, 1 Rbd. pr dag.
 5. Se Guvernørens dagbog, Hærens Arkiv.
 6. Se Bulmer: Instruks for Kommandanten på Bh. Deri fastlægges Kommandantens opgaver. Det må bemærkes, at instruksen først fremkom i 1817, da H. havde haft stillingen i 3 år.
 7. Se Panum, pag. 162, hvor han omtaler vejarbejderne og H's andel i disse.
 8. Se Skovgaard pag. 178 ff. Her findes især vejen Rønne-Hasle omtalt.
 9. Se Salchow pag. 106 ff. Han omtaler alle de eksisterende hovedveje.
 10. Se Abitz, pag. 240, hvor han omtaler, at vedligeholdelse af vejene påhvilede bønderne i.h.t. Jydske Lov.
 11. Eksemplet forekommer i flere kilder, her fra Abitz, som iøvrigt omtaler Røggert, som komponisten til mel. »Kong Christian..«
 12. Hoffmann havde allerede i 1815 anvendt samme fremgangsmåde i forb. med bygning af havnen i Svaneke. Se Svaneke by's hist.
 13. Efter anlæget af vejen Rønne-Blykøbbe Bro og beplantningen af plantagen, måtte Milicens artilleriskudninger forlægges til området ved Stausdal.
 14. Se Westh's artikel, som på dette punkt indeholder detaljer, om det ikke er lykkedes mig at finde hos andre kilder.
 15. I et brev, som ejeren af Sandegd., H.J. Olsen, har vist mig, fortælles om problemer med skel til vejen og de beplantede sandflugsarealer omkr. 1846. På en vedføjet skitse vises klitter S.f. gården. På Vidensk. selskabs kort fra 1805 vises ingen sandarealer Ø. for vejen
 16. Ordbog over det danske sprog Bd. 3 pag 246: den bevrende syge = epilepsi. H.J.S. Espersen, Bornholms ordbog pag 44: Bäwersyge: han har ondt for B = han lider af kolik. Fom. af at bävre, ryste. (Kunne også være Parkintons sygdom?)
 17. Der er her tale om to forskellige typer af rapporter. Først er vist de fra de enkelte kompagnichefer til Kommandanten indsendte, dernæst en fra Kommandantskabet vedr. styrken til arbejde i Sdr. herred. Ingen af de to typer forefindes komplet i kronologisk række.
 18. Se Th. Lind: Svaneke by's historie samt Rawert og Garlieb, pag. 152-53, som begge omtaler Hoffmanns indsats.
 19. Materialet uddraget af aktstykker i Hærens Arkiv.
 20. Brevet findes i Hærens Arkiv.
 21. Hoffmann kom til Bornholm i 1808, og ifølge Guvernørens dagbog, havde han, som chef for artilleriet, foretaget mange ture rundt om på øen. han havde derfor et nøje kendskab til færdselsårerne. Han var født den 21/5 1778, søn af apoteker og postmester H. i Maribo. Han var gift to gange. 1' gang m. Catharine Stenbæch fra Svaneke, 2' gang med Anna Chatrine Jespersen, datter af Cancelliråd J., Rønne. Han var R. af Dbg. og Dbm. Død 30/4 1842 på Bornholm.
 22. Se arkivalier i Hærens arkiv.

DET DEJLIGE VRAG

Af Bent Bergsøe

I. »Emerald«-Visen

En tømrerlærling fra Svaneke, Hans Madsen Jørgensen¹, nedskrev i årene 1845-1849 en snes viser og sange i et beskedent lille hæfte. Nogle afskrifter er tydeligvis foretaget efter trykte forlæg – skillingsvisetryk – andre er nedskrevet, således som afskriveren har hørt dem.

Alle viserne skal synges; og hvad sang da byens unge mennesker, når de mødtes i fritiden? Om kærlighed naturligvis; omtrent halvdelen af hæftets indhold udgøres af kærlighedsviser – ikke skrevet af datidens danske digtere, men af anonyme skillingsviserforfattere. Hæftet rummer desuden et antal aktuelle skillingsviser med emner fra de slevigske krige 1848-49. Omend de unge bornholmere ikke selv deltog i kamphandlingerne, sang de dog gerne om Danskens sejre og tidens politiske begivenheder.

Den tredje gruppe viser – ialt 5 – handler om havets verden. Så vidt vides er de ikke tidligere publiceret – ej heller som skillingstryk. En af disse handler om Nexø-styrmandens tragiske forlis på Norges klippekyst, en anden om den bornholmske sømands lange rejse mellem Nordens og Sydens lande, og en tredje udtrykker sorgen over sømandens afsked med de kære og frygten for det farlige liv på havet.

Men hertil slutter sig 2 viser af en helt anden karakter, idet de behandler en begivenhed, som de unge i Svaneke selv havde oplevet: Den engelske skonnert »Emeralds« stranding udenfor Svaneke havn 30/11 1846, hvorved alle ombordværende – 9 mennesker – omkom. Efter strandingen fulgte en af det Danske Cancelli beordret straffesag mod strandingskommissionæren, russisk vicekonsul J. H. Hansen og lodsén Peder Lou for forsømmelighed ved bjærgningen af skib og mandskab. De tiltalte blev dømt ved Svaneke Byting, men frifandtes senere af Højesteret.

Selve hændelsesforløbet, således som dette fremgår af de retslige oplysninger og Pressens omtale, er kortelig refereret af Theodor Lind i hans Svanekehistorie², ligesom han omtaler de viser, der blev skrevet om forliset. En af disse gengives her med de kommentarer, som kan udledes af den retslige behandling. Visen afspejler den spontane, stærkt følelsesladede folkeli-

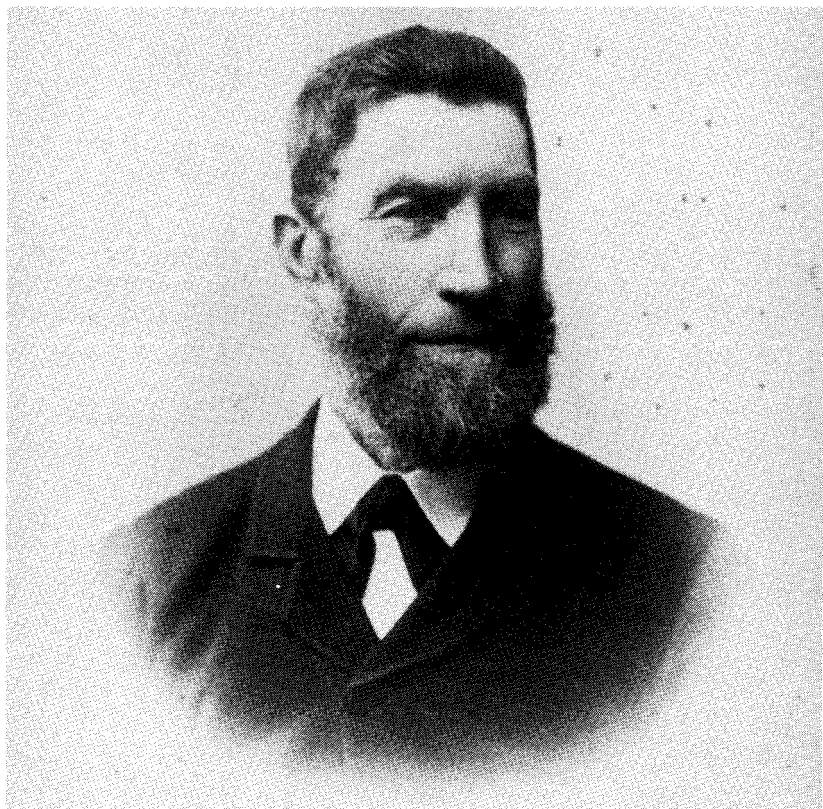
ge reaktion på begivenhederne. Herunder gives der i stærke ord udtryk for, at der ved bjergningsarbejdet var begået grove fejl eller endog forsømmelser af medmenneskelige pligter.

En ny vise³

om de uskyldige engelskmænds skæbne året 1846.

1.

En sang jeg vil fremføre, kom venner lytter til,
som haver lyst at høre på, hvad jeg sige vil.
Det hjertet monne røre og blodet isnes slet,
når vi den nød betænker og eftertænker ret.

Hans Madsen Jørgensen (1831-1896), bygmester i Svaneke. Foto ca. 1880.

DET DEJLIGE VRAG

2.

I året atten hundrede og seks og fyrre man skrev
udi november måned den otte og tyvende,
en nordvestvind monne være, det blæste ikke hårdt,
og hvad der her passered, jeg vil fortælle fort.

3.

En skonnert hørte hjemme i Dongada i Engelland,
»Emerald« den kaldtes, det var den skonnerts navn.
Kaptajnen, som den førte, var George Davidsen,
en rejse han mon gøre her udi Østersøen.

ad vers 2. Datoen 28. november for »Emeralds« ankomst til Bornholm er korrekt, ligeså angivelsen af vindstyrke og vindretning (fralandsvind).

ad vers 3. Også oplysningerne om skibets navn, hjemsted (Donaghadee i Ulsterprovinsen), og kaptajnens navn er angivet korrekt. Skonnerten var på vej fra Riga med 1582 tønder hørfrø og 350 bastmætter til Newry (mellem Dublin og Belfast). Dens drægtighed var 147 engelske tons.

4.

Ja, den november aften, var en ulykkelig stund.
Jeg vil det ikke lyve, de skibet sejlte på grund.
Ved Svaneke det stødte, fra byen man det så,
og hvad der var at gøre, man sig beredte på.

ad vers 4. Skibet løb på et blindt skær ved Hollenakke mellem kl. 7 og 8 lørdag aften d. 28. nov. omtrent ud for det sted, hvor Svaneke fyr senere blev anbragt, ca. 600 m sydøst for indløbet til Svaneke havn.

5.

Til konsulen det meldtes, ombord han straks da gik,
og med kaptajnen talte, man nu den ordre fik,
at for en vis betaling at sætte skibet af
og siden hen at bringe det i en sikker havn.

ad vers 5. Konsul Hansen⁴ havde som autoriseret strandingskommissionær til opgave at assistere nødstedte skippere. I sin redegørelse fremlagt i Retten 5/5 1847 oplyser han, at 30-40 mand fra Svaneke straks efter grundstødningen var gået ombord i det nødstedte skib. Et vist antal af disse antoges efter kaptajnens begæring til at tage skibet af grunden for en betaling af 45 £ St., hvis forsøget lykkedes.⁵

6.

De ankere udsatte og varpede den af,
 men alt for dybt den stikker, den kan ej gå i havn;
 da den så læk mon blive, den sø ej holde kan;
 kaptajnen atter vilde indsætte den på land.

ad vers 6. Omkring kl. 1 og 2 om natten lykkedes det at få skibet taget af grunden og forankret. Men dets dybgående, 12-13 fod, tillod ikke anløb af Svaneke havn, hvor der kun var 7 fod vand. Kaptajnen var derfor tilbøjelig til at søge nødhavn på Christiansø. Dette viste sig imidlertid i løbet af søndagen umuligt, da grundstødningen havde slået fartøjet læk. Kaptajnen ville herefter sætte skibet på land. Efter vanskelige forhandlinger vedtoges det, at en halv snes mænd skulle blive ombord for at holde skibet flydende på pumperne.

7.

Med kaptajnen nu de strede, bornholmerne de vandt,
 de ham i kahytten jøge og hænderne på ham bandt,
 de derpå ankeret kaste og tvende tov i land,
 med pumpesjov at holde de skibet lænse kan.

ad vers 7. Så underligt det lyder, er fremstillingen af striden mellem kaptajnen og det bornholmske mandskab om skibets kurs fuldtud stemmende med sandheden. Sømand Rasmus Jensen, som hørte til det engagerede pumpemandskab (pumpesjovere), oplyser ved politiforhøret, at kaptajnen (søndag form.) gjorde forsøg på med magt at tage roret fra den bornholmske rorgænger, og da vidnet kom denne til hjælp, opstod der strid, under hvilken kaptajnen, idet han stod og brødes med dem, truede med at slå dem ned (make you devel). Da han ikke kunne få magten, løb han ned i kahytten og hentede en kniv, med hvilken han styrtede imod rorgængereren. Det lykkedes dog vidnet, der var stor og stærk, at vriste kniven fra den angribende, og for at forebygge et nyt anfald, bandt han den afvæbnede kaptajn om håndleddene uden på trøjen med sejsing, dog kun ganske løselig, så at han kort efter igen havde hænderne fri. Kaptajnen ilede nu ned i kahytten, og da vidnet og kammeraterne så ham i færd med at stige op igen med en økse i hånden, ilede de til og lukkede kahytsdøren for ham, før han var kommet helt op ad trappen. Efter at kaptajnen i nogen tid havde været dernede og hugget med øksen i døren for at få den op, gav han gode ord og lod våbnet falde. Rasmus Jensen tilføjer, at skibets eget mandskab ikke tog

DET DEJLIGE VRAG

notits af eller brød sig om, hvad der blev dem sagt af kaptajnen, der flere gange kaldte på dem og befalede dem snart det ene, snart det andet.

I løbet af formiddagen viste det sig på grund af lækken umuligt at sejle skibet til Christiansø, hvorefter kaptajnen efter konsul Hansens råd indgik på at lade skibet bugsere ind til Svaneke havn. Her blev det forankret en god skibslængde fra havneindløbet med et kabeltov og en pertline (svært

*Emerald-visen
er blevet sunget på en melodi,
der ligger meget nær
ved ovenstående;
hentet fra
»Lystige visere»,
Pol. Forl., bind 1, s. 116.*

bugsertov) i land på havnemolen. Pumpningen blev fortsat med det bornholmske mandskab, og man begyndte at losse hørfrøtønderne i lægtene. Ved aften var 182 tdr. bragt i land.

8.

Om aftenen klokken otte den ni og tyvende
nyt mandskab kom ombord og løste af ved pumperne,
De som afløste bleve, to mænd ombord der blev,
da disse iland ville, skibsjollen tog de med.

ad vers 8. Verset indeholder en kraftig anklage mod to personer af det mandskab på 12 mand, som blev afløst kl. 8 søndag aften. Disse to blev efter eget udsagn tilbage på skibet, fordi de af skibsmandskabet var blevet opfordret til at hjælpe til med at fastsurre storbommen. Efter endt arbejde gik de i land med skibsjollen, som de efterlod i havnen. (forhøret 1/12 46) Når dette forhold var så graverende, lå det i, at skibets storbåd var ubrugelig på grund af svær lækage. Skibsfolkene var herefter helt afhængige af både fra land.

9,

Den lods som opsigt havde ombord på fartøjet,
da klokken den var elve iland han også gik,
og lod det så geråde, men se hvordan det mon gå,
imedens han var borte, ulykken den kom på.

ad vers 9. Verset rummer hovedanklagen mod lodsens, sømand Peder Lou⁶, som førte tilsyn under konsul Hansens fravær. Lou havde ifølge eget udsagn lovet konsulen at blive ombord natten over. Imidlertid gik han i land kl. 11 aften, da vejret var godt, og bad sin yngre broder Mads Lou om at blive ombord, til han selv kom tilbage. (forhøret 30/11 46).

10.

Da klokken to mon være, sprang vinden hastigt om,
begyndte det at blæse og fra nordost den kom,
og bølgerne sig hæved og brøde overbord,
De mænd, som pumpe skulle, de kan ej holde ud.

ad vers 10. Situationen ombord blev omkring midnat mere og mere uholdbar; 2 af pumpemandskabet, som var på 12 personer, forlod arbejdet på grund af søsyge.

11.

En båd kun var derude, som lå ved siden af.
Fem mand sig deri satte, som hastig drog i land.
De lodsens da udpurpede, du komme skal ombord.
Vi kan det ej udholde, det blæser op nordost.

ad vers 11. Der gik 5 af pumpemandskabet i land omkring kl. 2. Af dem vendte de 3 ikke tilbage, men de 2 sidste, Niels Anker og Lars Frøst, opsøgte Peder Lou i hans hjem, De meldte nu, at vinden var slået om, og at søen tog mere til.

12,

Bornholmerne tilbage, end var der seks mand ombord,
de af alle kræfter råbte: med båden kom herud;
så byens folk det hørte i sengen, hvor de lå,
de blive da forskrækket og ned til havn mon gå.

ad vers 12. Visens forfatter anfører her et dramatisk moment: Folk i byen vækkes af de tilbageblevne pumpemænds fortvivlede nødråb og begiver sig ned til havnen i den stormfulde nat. Mærkelig nok nævnes ved de mange forhør intet om bornholmernes nødskrig. Men at en stor del af Svanekes indbyggere denne nat var samlede ved havnen, bør ikke betvivles, ligesom der vel også fra skibet er blevet råbt på assistance, efter at de 5 af pumpe-mændene var gået i land uden senere at vise sig igen.

13.

Da lodsens med båden kommer, to mænd med kommen var,
en dansk mand vagt mon holde, som hyre med skibet har.
Han lodsens venlig beder, en båd du skaffe må,
at vi i land kan komme, og lodsens svarte ja.

14.

Jeg først i land vil sætte de seks bornholmske mænd,
og hvis det så er muligt, så kommer vi igen.
De engelskmænd soved så rolig, ej fare mærked de,
Den danske mand udtørned, da bornholmerne satte fra.

ad vers 13 og 14. I forhøret 30/1 1847 forklarer Peder Lou, at han omtrent kl. 3 gik ud til skibet med Niels Anker og Lars Frøst for at hente de 6 bornholmere i land. Af skibets besætning så Peder Lou kun en danskfødt matros, der spurgte, om de snart kom tilbage, dog uden at ytre ønske om at

ville med i land. Søen gik nu højt, og det var kun med besvær, at Lou fik sine folk med i land. Af afhøringen fremgår ikke, hvad Peder Lou svarede på matrosens spørgsmål. Han forklarer imidlertid, at det var hans hensigt at gå ud igen, men at stormen nu pludselig tog således til, at det blev umuligt. Peder Lou var selv vant til hårde ture, da han i ca. 5 år havde besørget postforbindelsen til Christiansø. Men i det kritiske øjeblik var der, efter hans opfattelse, ikke tilstrækkelig mange søkyndige folk på havnen, som var egnede til et redningsforetagende. Han forklarer endelig, at besætningen sov, da han kl. 11 gik fra borde, og at han ikke var ombord på »Emerald«, da han hentede de sidste 6 pumpefolk. Af Michael Lemvigs forklaring fremgår (forhør 1/12 1846), at den danske matros hele tiden havde været oppe, og at han bragte sit tøj på dækket for at være parat til at gå i land. Det synes herefter rimeligt, at han har purret den øvrige besætning ud, således som visens forfatter antyder.

15.

Bornholmerne i båden var bange udi sind,
det var dem at betænke i havn at komme ind.
De årerne udstrakte i havnen sig indsneg,
men hvad de havde lovet, det løfte var kun svig.

16.

Derud igen at komme den lods ej love vil
og brændingen sig hæved, ulykken fik sit spil.
De engelskmænd nu råbte på lodsens: kom herud!
Men svar de fik tilbage, sæt kætting agterud!

ad vers 15 og 16. Visens forfatter skildrer – med dulgt foragt – de modløse bornholmeres flugt fra ulykkesskibet og vender – på en lidt ulogisk måde – tilbage til spørgsmålet om løftet om undsætning. Besætningen antages nu at være purret ud, der råbes om hjælp og fra land svares: sæt kætting agterud. Bag disse gådefulde ord ligger følgende: »Emerald« lå, som tidligere nævnt, fortøjet lige uden for havnemundingen. Søndag aften udtalte havnekommissionen⁷ i et brev til konsul Hansen imidlertid frygt for, at skibet ved en evt. pålandsstorm kunne drive ind i havnegattet og derved blokere havnen. Konsulen bad derfor lodsens sørge for, at skibets ankerkætting med et varpanker blev lagt ud sydøst for skibet, hvilket også skete.

Da nu det sidste pumpehold var bragt i land, og ingen på havnen vovede

at gå ud igen, anså konsulen, der imidlertid var blevet kaldt ud af Peder Lou, det for mest formålstjenligt ved en råber at opfordre besætningen til at slippe ankeret og lade skibet drive ind på klipperne, inden søen blev endnu højere. Der svaredes fra skibet, men hvad det betød, kunne ikke opfattes i den voldsomme storm.

17.

Deres kætting uklar blive, hvad skal de fange an,
Deres jolle den var borte, de kunne ej komme i land.
Man hørte dem at råbe: Med båden kom herud!
Oh, kom I tyveknægte, som har bortstjålet den.

ad vers 17. Forfatteren forsøger her en forklaring af hændelsesforløbet: Besætningen har ikke kunnet komme klar af forankringen og er derved blevet forhindret i at sætte skibet på grund (herom oplyser forhøret dog intet). Besætningen kunne heller ikke på anden måde komme i land, idet storbåden flere timer tidligere var knust og skibsjollen, som nævnt, fjernet af 2 af pumpefolkene. Fortøjningerne til land omtales ikke. Man bør ikke betvivle, at der fra skibet er blevet råbt rædsomme skældsord mod land. Af nærliggende grunde får man dog ikke gennem forhørene nogen viden herom.

18.

Det skib i stykker bragtes, i nød de nu var stedt,
slet ingen kunne dem redde, de råbte om Guds hjælp.
Det var en stor elende at høre og at se.
Ni mennesker ombragtes, i havets bølger blev.

ad vers 18. Skibets og dets besætnings endeligt skildres således i konsul Hansens redegørelse: »Man mærkede imidlertid ikke, at der foretoges noget omhelst ombord enten med at slippe kættingerne, kappe masterne eller sligt, og skibet lå og red på flot vand indtil omtrent kl. 5, da det drev ind på klipperne. Flere mennesker var imidlertid kommet ned til stranden og blev posterede langs kysten med tynde tove, bådshager og lanterner for om muligt at erholde et tov iland fra skibet og yde besætningen al mulig hjælp. På omtrent en halv time var skibet aldeles sønderslået, og intet tov havde været at opdage derfra, ej heller sås nogen af besætningen, kun enkelte råb hørtes gennem den frygtelige storm og det oprørte havs brusen. Da dagen frembrød, var der intet andet at se af skibet uden en mængde træsplinter i stranden og et stykke fra land en svømmende masse af brækkede master, stænger, ræer, sejl, tovværk m.m.«

19.

De mænd optagne ere, i sorte kister lagt,
i kirkegården satte, i jordens skød henbragt.
Her hviler de nu rolig, befriet fra al nød.
De føler ingen smerte, thi de er alle død.

20.

Den ynkelige skæbne, de mænd her fristet har,
vist blive vil begrædet med mangan modig tår.
Hver hustru for sin mage, hver pige for sin ven,
forældre for sin yngling og børn forsørgeren.

21.

Oh, Gud i Himmerige, de sjæle nådig vær,
lad hver sin mage finde og samles med dem der.
Jeg fælde mangan tåre over de arme lig.
Men jeg vil herren takke, jeg har ej skyld deri.

ad vers 19-21. Stærkt og inderligt og helt i den folkelige vises tone tolkes de efterlevendes følelser ved synet af de 9 sorte kister.

22.

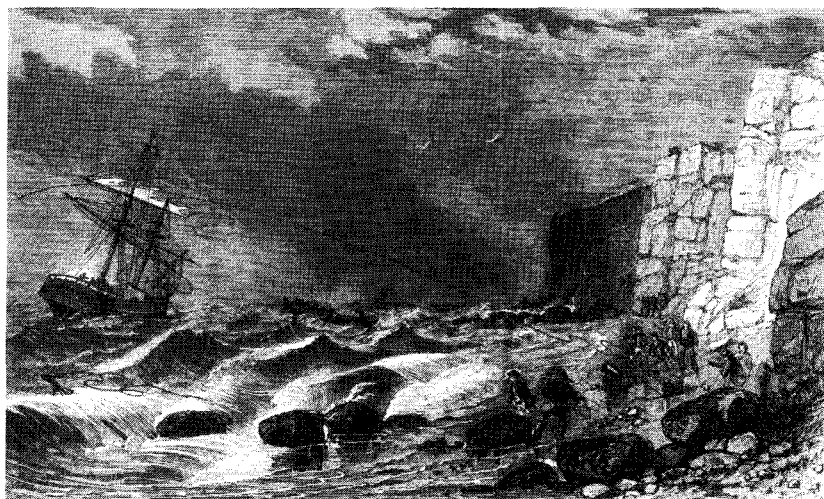
Oh, hør I mine venner, som her tilbage står,
hvorledes skal vi dømme, om hvem der årsag har
så grusomt at behandles slet ingen mindes kan.
Det aldrig har passet i her i vort fædreland.

23.

Om sandhed kom for lyset, det vistnok farligt var
for lodsens og for konsulens og for dem, som båden tog.
Den ene krage ej hakker øjet på den anden ud.
Når de et ådsel finder, da er de lige god.

ad vers 22 og 23. Visen klinger ud i en stærk fordømmelse af de direkte implicerede: Konsulen og lodsens og de to, som tog båden. Men der ingen tvivl om, at slutningsordene: »Når de et ådsel finder, da er de lige god« har en langt videre adresse, nemlig til alle deltagere i det mislykkede redningsforretagende, ja til alle som drog fordel af forliset. Samtidig citeres ordsproget om den ene krage, som ikke hakker øjet ud på den anden, hvorved menigmands gamle mistillid til den jordiske retfærdighed finder udtryk: De implicerede vil dække over hinanden og de store vil holde sammen.

DET DEJLIGE VRAG

Redningsaktion med raketapparat på en klippekyst. 1. raketten afskydes, 2. der arbejdes med redningsstolen. Fra en engelsk reklamebrochure ca. 1860. (Marinemin. 784-09-2. Redningsvæs. Jr. sager. R.A.)

II Retsopgøret

Således kom det imidlertid ikke til at gå. Visens forfatter benytter helt åbenbart sin viden som flittig tilhører ved politiforhørene, som byfoged G. Koefoed⁸ påbegyndte allerede 4 timer efter forliset og fortsatte de følgende dage. Men visen må være skrevet, inden der ved resolution fra det Danske Cancelli af 6/3 1847 var givet ordre til rejsning af straffesag mod konsul Hansen og Peder Lou. Herefter fortsatte de retslige forhør; aktor og 2 defensorer blev udnævnt, men først året efter, den 28/4 1848⁹ kunne byfogden afsige sin dom, som fastslog, at konsul Hansen ikke havde udvist den fornødne opmærksomhed og omhyggelighed, således som det havde været hans pligt i henhold til det bornholmske strandingsreglement af 27/5 1785. Et særligt kritikpunkt – der ikke er omtalt i visen – var, at Hansen ikke havde taget hensyn til, at kaptajn Davidson under hele bjergningsarbejdet nærmest havde været utilregnelig, idet han var konstant beruset. Lørdag aften vendte han således, efter en forhandling iland hos konsul Hansen om vilkårene for at tage skibet af grunden, tilbage med 2 flasker cognac. Hertil kom, at kaptajnen var deprimeret, idet han havde haft 2 havarier tidligere på denne rejse.

Ved bytingsdommen fradømtes konsul Hansen sin bestalling som strandingskommisionær.

For Peder Lous vedkommende gik kritikken ud på, at han havde svigtet sit løfte til konsul Hansen om at blive ombord, og at han ikke straks vendte tilbage til skibet, såsnart han var blevet advaret om, at situationen efterhånden var blevet faretruende. Hans forseelse takseredes til en kraftig bøde – 100 Rdl. – til Svaneke Fattigkasse.

De domfældte appellerede til Højesteret, som afsagde frifindelsesdom november 1848.¹⁰

Ang. konsul Hansens forhold udtalte Højesteret, at han ganske vist havde givet kaptajnen et dårligt råd ved at foreslå skibet placeret lige udenfor havnen, men at han ikke i sin egenskab af strandingskommissionær var forpligtet til at besidde sømandskundskab. Kaptajnen havde selv truffet sit valg mellem de foreslåede alternativer: Ilandsætning af skibet eller opankring uden for havnen. At sætte kaptajnen fra kommandoen på grund af hans sindstilstand lå uden for en strandingskommissionærs myndighed. Ulykkens årsag var alene den pludseligt opståede NO-storm, og da det stod Hansen klart, at en katastrofe var forestående, havde han gjort alt, hvad der i et sådant tilfælde kunne forlanges.

Om Peder Lou udtales, at han ganske vist havde brudt sit løfte til konsul

Hansen om at blive ombord natten over, idet han kl. 11 aften havde forladt skibet, udmattet efter over 24 timers uafbrudt arbejde. Men han havde bedt sin yngre, søkyndige broder Mads Lou om at være hans stedfortræder, indtil han selv vendte tilbage. Peder Lous myndighed ombord gik kun ud på at føre tilsyn med pumpemandskabet. Kaptajnen måtte være den, fra hvem alle ordrer udgik.

Det er forståeligt, at »Emerald«-katastrofen måtte præge sindene dybt og længe, ikke blot på Bornholm men også i det øvrige Danmark. Konsul Hansen blev efter bytingsdommen hårdt angrebet af Svaneke's byskriver Olivarius,¹¹ men også Hovedstadens blade tog, allerede efter at politiforhørene var blevet kendt, fat på sagen.

Bag angrebene lå – usagt – mistanken om egen nytte, som er skillingsvisens morale. For kystbeboerne var en stranding alle dage et velkomment tilskud til en beskeden indtjening. Svaneke's berømte søn J.N. Madvig – selv en byskriversøn – har udtrykt det således i sine erindringer: »Jeg erindrer engang som barn ved Nytårstid at have været upåagtet vidne til en samtale imellem mine forældre, i hvilken min fader, der både ifølge sin hele karakter og erindringen fra hans egen ungdom havde den største deltagelse for sømandens farer og lidelser, med venligt tak imod Forsynet udtalte, at *han ikke vidste, hvordan han skulle have gennemstridt det trange år, hvis Vorherre ikke havde sendt de to dejlige vrage*.«¹²

Det var ikke småpenge, der kom i cirkulation, når en stranding indtrådte. En gennemgang af landsarkivets bevarede strandingssager viser, at der i de 18 år fra 1835 til 1852 strandede 28 skibe alene på Østerherreds 20 km lange kyststrækning. Strandingsauktionernes samlede provenue udgjorde for disse skibe ca. 108.000 Rdl. Herfra gik ca. 47.000 Rdl. til bjergningsomkostninger m.v., resten ca. 61.000 Rdl. tilfaldt fartøjs- og ladningsejer, se tabellen side 140. Herefter skal, såvidt kilderne rækker, forsøges en redegørelse for lokalbefolkningens økonomiske fordele i forbindelse med »Emeralds« stranding.

III »Emeralds« strandingsregnskab

De økonomiske forhold vedr. bjergninger på Bornholm indtil slutningen af forrige århundrede var fastsat ved det særlige bornholmske strandingsreglement – Reskript af 27/5 1785. I medfør heraf skulle der snarest muligt efter en stranding afsluttes formel bjergningskontrakt mellem skibets ejer og det

lokale bjergningslav. Da kaptajnen i »Emerald«-tilfældet var omkommet, måtte skibs- og ladningsejer repræsenteres af strandingskommissionæren. Den anden kontraktspartner var den såkaldte »bestandige forbjergere« by-kaptajn og møller Hans Bendtsen Bech (ejer af stubmøllen nord for Sv.) samt 2 andre forbjergere og 37 ordinære bjergere. Disse hverv gik på omgang mellem byens borgere, og deres antal blev fastsat i hvert enkelt tilfælde efter bjergningsarbejdets omfang. Såfremt en af byens enker stod for tur, måtte hun stille en arbejdsduelig mand for sig. Af de udpegede 37 bjergere var der ved denne lejlighed 10 enker. Også fra lovgivningsmagts side betragtedes strandinger som et indkomsttilskud til kystbefolkningen. Derfor skulle bjergerne udtages efter tur, og ingen måtte heri fornærmes. En arbejdsfær mand, som ikke var fordrunken eller uvederhæftig, måtte ikke forbigås. Også leje af både og vogne gik efter tur.

I bjergningskontrakten dateret 30/11 1846 – altså strandingsdagen – fastsloges at bjergelønnen skulle udgøre 1/3 af auktionsværdien af vragesterne samt inventar, da meget gods forudsattes optaget fra havbunden. Også for ladningens vedkommende skulle 1/3 af værdien tilfalde bjergerne. Af besætningens ejendele skulle ingen bjergeløn beregnes. Omkostningerne ved bjergningsarbejdet påhvilede bjergningslavet.

Daglig indgik nu rapporter til byfogden underskrevet af de 3 forbjergere, om hvad der den dag var bjerget. Den 11. januar, altså ca. 40 dage efter strandingen afsluttedes arbejdet. Af selve skibet reddedes kun enkelte rundholter (master, bomme, rær), sammenfiltret tovværk, kættinger, sejl, skibsdele af jern og metal f.eks. skrogets kobberbolte, mandskabets beskedne ejendele, samt sidst men ikke mindst store mængder af knuste vragedele, anvendeligt som brændsel.

Af ladningen var som nævnt, forinden forliset lægtret 182 fustager hørfrø til land i ubeskadiget tilstand. De øvrige fustager var gået tabt eller blev indbjerget mere eller mindre fyldte, sammen med tomme fustager eller staver af disse samt rester af de 350 bastmåtter indkøbt i Riga, måske for kaptajnens egen regning.

Alt dette skulle nu – med fradrag af de påløbne udgifter, herunder bjergelønnen – sælges for reders og ladningsejers regning. Man tog fat på dette uden opsættelse. Allerede 5/12 1846, endnu inden de ulykkelige søfolk var kommet i jorden¹³ var auktionererne i fuld gang under almindelig tilstrømning af indenbys og udenbys boende.

De ialt 6 auktioner¹⁴ – den sidste d. 13/2 – afholdtes i fri luft på havnens terræn og indbragte følgende beløb:

DET DEJLIGE VRAG

<i>Indtægt</i>	Rdl.	mk.	sk.
Salg af skib og inventar	2237	4	14
Havareret ladning	496	5	8
Uhavareret ladning (182 tdr. hørfrø)	1709	2	12
ialt	4444	1	2

I auktionsregnskabet kan vi følge, hvem der var købere og med hvilke beløb. Hvad der blev solgt, fremgår af forbjergernes rapporter, men der oplyses ikke, hvem der købte hvad. Dog kendes køberne af det ikke havarerede hørfrø på auktionen den 13. februar 1847.

På udgiftssiden giver strandingskommissionærens af byfogden og amtet godkendte General-Regnskab følgende oplysninger:

<i>Udgift</i>	Rdl.	mk.	sk.
1. Bjergeløn (brutto)	690	5	8
2. Toldafgifter	231	5	9
3. Tolddiæter	31	—	—
4. Vagthold ved stranden	77	2	8
5. Strandingsanmeldelse	2	3	—
6. Politimesteren for møder	4	—	—
7. Auktionsomkostninger	432	1	13
8. Havneafgift for auktionshold	22	—	2
9. Retsomkostninger	33	5	9
10. For at tage skibet af grunden	393	4	8
11. Pumpeudgifter, indbugsering	26	—	—
12. Kørsel, arbejdspenge, lægterleje	69	3	—
13. Pakhusleje for uhavareret hørfrø	40	—	—
14. Havnepenge	7	3	—
15. Distancefragt af bjerget ladning	163	3	9
16. Skønsmænd	7	5	8
17. Stempelpapir	8	2	2
18. Lægeregning	3	4	8
19. Begravelsen	92	4	10
20. Dusør for eftersøgning af besætningen	5	—	—
21. Beskadigelse af trosse m.v.	4	—	—
22. Konsul Arboe, Rønne	5	—	—

23. Konsul Hansens strandingskommissionærsalær . . .	215	4	9
24. Forskud og porto	10	—	—
25. Bankprovision for veksler 1 ½ % af nettoprovenue .	27	3	—
ialt udgifter	2606	2	7

De enkelte udgiftsposter kan nærmere uddybes således:

ad post 1. Bjergeløn:

Dennes beregning foretoges af dommeren efter aftale i bjergningskontrakten som følger:

1. Auktionssalg af <i>Skib med inventar</i> , forsåvidt der skulle beregnes bjergeløn heraf (bl.a. fradrag for mandskabets ejendele)	2202	2	4
Fragår forholdsmæssige omkostninger (auktionsomk. told, vagt, m.m.)	518	3	4
Bjergeløn beregnes af	1683	5	—
⅓ bjergeløn heraf	561	1	10
2. Auktionssalg af <i>havareret ladning</i>	496	5	8
Fragår forholdsmæssige omkostninger (auktionsomk., told, vagt, m.m.)	108	—	—
Bjergeløn beregnes af	388	5	8
⅓ bjergeløn heraf	129	3	13
Samlet bjergeløn 561-1-10 + 129-3-13	690	5	7
fragår bjergningsomkost. (løn til ekstrabjergere, leje af både og 2 % for dommerens beregning)	100	4	3
tilbage	590	1	4

Dette beløb deltes således af

a. 3 forbjergere: hver 41-1-0	123	3	—
b. 34 ordinære bjergere hver: 13-4-6	466	4	12
ialt	590	1	12

Der blev antaget ialt 11 ekstrabjergere til arbejder, som krævede særlig kompetence, f.eks. optagning af skibsdele fra havbunden. Disse ekstrafolk – som iøvrigt næsten alle samtidig hørte til bjergelavet – var alle søfarende.

Deres daglønning var 0-3-8 eller noget over ½ Rdl. pr. dag, hvortil kom deres andel af bjergelønner.

De ordinære bjergere modtog herefter, hvad der svarer til ca. 24 daglønninger, og forbjergerne ca. 70 daglønninger, et ikke ringe tilskud til indtjeningen i en mager vintertid.

ad post 2. Toldafgifter:

Statskassen fik sin rundelige part af udbyttet 231-5-9. Ikke blot skulle der betales told af de ilandbragte 182 tdr. hørfrø, men også af materialerne i det knuste skib og den beskadigede del af ladningen.

ad post 3. Tolddiæter:

Den stedlige toldkontrollørs regning for møder var på 11 Rdl. og hans toldbetjentes diæter beløb sig til 20 Rdl.

ad post 4. Vagthold ved stranden:

Når bjergerne var udnævnt, måtte efter strandingsreglementet ingen tåles på stranden, som var uvedkommende. Bitre erfaringer om uautoriseret plyndring af vrage havde tidligt ført til strenge straffe for uredelige bjergere. (Fr. 21/3 1705). Men bjergerne var tillige i princippet ansvarlige for uopdaget tyveri og kunne blive kendt erstatningspligtige efter reglementet. Til hjælp under disse vanskeligheder var der anordnet en militær vagt på stranden, bestående af 1 over- og 1 underofficer med 6 »gemene«. Ingen af disse måtte naturligvis være bjergere. Denne vagttjeneste, som varetoges af borgervæbningen, skulle ligesom bjerge-hvervet gå på omgang. For 24 timers vagt fik overofficeren 3 mk. og underofficeren 2 mk. ligesom de gemene. Disse 8 borgere – eller deres stedfortrædere – modtog altså 17 mk. pr. døgn tilsammen. Divideres de samlede vagtomkostninger 77-2-8 med døgnvederlaget 2-5-0 fås altså, at der er gået vagt i ca. 27 døgn efter strandingen. Man kan vist regne med, at der så lang tid efter strandingen ikke har været større værdier, som det kunne vare fristende at forsvinde med.

ad post 5. Strandingsanmeldelse

Her er tale om en rundelig belønning til den person, som opdager det nedstødte skib og uden opsættelse gør anskrig overfor rette vedkommende, byfogden og bykaptajnen som bestandig forbjerger. Amtmanden skulle samtidig underrettes ved ridende bud.

ad post 6. Politimesteren for møder

Som regel gav strandinger kun anledning til en beskeden politimæssig ind-

sats, en enkelt inspektion på strandingsstedet. Men i visse tilfælde, som her hvor der var mistanke om uregelmæssigheder, måtte politimesteren (dommeren) lade afholde en række tidkrævende politiforhør.

ad post 7. Auktionsomkostninger

Disse omkostninger, 432-1-13 er udgiftsopgørelsens næststørste udgiftspost. Nøglepersonen her var byskriveren, som i ugerne efter strandingen udfoldede stor aktivitet med affattelse og trykning af auktionskatalog, afholdelse af auktioner – i vort tilfælde hele 6 auktioner – og senere inkassation hos de ofte flere hundrede købere, aflæggelse af regnskab og meget mere. Hans vederlag var 4% af auktionssummen for afholdelse af selve auktionen, og 4% i inkassationssalær. De resterende udgifter var trykningsomkostninger (katalog og plakater), afgift til Justitsfond (statskassen), Fattigkassen (byens kasse) foruden betaling for bekendtgørelse på kirkestævne af kommende auktioner; småbeløb til retsvidner og trommemanden kom også med i opgørelsen.

ad post 8. Havneafgift for auktionshold

Som ovenfor nævnt afholdtes auktioner på en plads, som tilhørte havnen. Derfor måtte havnekassen naturligvis også tilgodeses med et passende beløb.

ad post 9. Retsomkostninger

Der er her tale om sportler til byfoged og byskriver for udstedelse af retsdokumenter sagen vedrørende.

ad post 10. For at tage skibet af grunden

Som tidligere fortalt blev bjergningsarbejdet indledt ved at både med 30-40 Svanekeboere dukkede op på det grundstødte skib om aftenen den 28/11. For de 9 ombordværende må dette være blevet opfattet som en besættelse af en fremmed magt, indledning til en overtagelse af skib og lading. På anden måde kan man dårlig forestille sig mandskabets mærkeligt passive holdning overfor bjergerne og pumpemandskabet, – som man ikke var i stand til at kommunikere med – under hele det senere handlingsforløb. Nogle har måske frygtet for deres liv, alle sikkert for deres personlige ejendele. Også strandingskommissionær Hansen kom ombord og tilbød kaptajnen sin assistance. Forhandlingerne begyndte med, at bornholmerne forlangte 60 £ St. for at tage skibet af grunden. Strandingskommissionæren forsøgte en nedsættelse til 35 £ St.. Dette godkendtes af kaptajnen på be-

tingelse af, at skibet var bragt flot inden 3 timer. Hvis ikke, bortfaldt betalingen, og en ny aftale måtte træffes. Et varpanker og et kabeltov blev nu hentet i havnen, men forsøget mislykkedes efter ca. 4 timers arbejde, og en ny aftale blev gjort. Bjergningmandskabet – ledet af skipperne Mogens Smidt og P.J. Blem – skulle efter denne aftale have 45 £ St., hvis de fik skibet flot og 10 £ St., hvis det mislykkedes. Denne gang havde man heldet med sig; kl. ca. 1 var skibet flot og forankret. De 45 £ st. modsvarer godt udgiftspostens 393-4-8. Kilderne tier imidlertid, om hvorledes dette beløb blev fordelt. Hvis ligedeling har fundet sted, har de måske henimod 40 deltagere hentet en halv snes rigsdaler hjem for nogle timers natarbejde. Man kan imidlertid ikke udelukke, at lederne, strandingskommissionær Hansen og skipperne Blem og Smidt, har affundet sig med det menige mandskab mod betaling af alm. dagløn (3 mk. 6 sk.) og tilegnet sig hovedparten. Baggrunden for denne formodning er, at de betalinger, som iøvrigt blev ydet for manuel assistance (pumpning, kørsel, havnearbejde osv.) netop svarede til normallønnen for arbejdsfolk. Under alle omstændigheder blev flotbringningen af »Emerald« et ganske givtigt foretagende.

ad post 11. Pumpeafgifter, indbugsering

»Emerald« blev holdt flot ved pumpning fra lørdag aften 28/11 til pumpe-mandskabet definitivt forlod skibet kl. ca. 2 om natten 30/11. Det første hold på 12 mand arbejdede fra lørdag aften 28/11 indtil søndag aften kl. 20 altså 24 timer. Det andet hold, også på 12 mand, arbejdede herefter i 6 timer. Vederlaget har været omkring 1 Rdl. pr. mand hvortil kommer en dusør til de fiskere, som bugserede »Emerald« ind til havnen, efter at Kap-tajnens plan om at nå til Christiansø var opgivet.

ad post 12. Kørsel, arbejdspenge, lægterleje

Disse poster omhandler ilandbringningen af de 182 tdr. hørfrø i løbet af søndagen. De medvirkende havnearbejdere og de vognmænd, – avlsbrugere – som kørte tønderne op i land, fik tilsammen 12-3-0 mens ejerne af 2 lægtere som modtog tønderne på skibssiden og sejlede dem i havn – en distance på max. et par hundrede meter – fik tillagt 57 Rdl.

ad post 13. Pakhusleje af uhavareret hørfrø

De 182 tdr. hørfrø blev indtil bortauktioneringen d. 13/2 1847 oplagt under tag hos en af byens købmænd.

ad post 14. Havnepenge

Blev betalt af alt, hvad der blev indbragt til havnen fra »Emerald«s vrage.

ad post 15. Distancefragt af bjerget ladning

Der var afsluttet certeparti om transport af hørfrøladningen fra Riga til Newry i Irland med betaling af 6 shilling pr. fustage. Af fragtbeløbet påhvilede det herefter ladningsejeren at betale distancefragt for transporten fra Riga til Svaneke af 299 bjergede og bortauktionerede fustager.

ad post 16. Skønsmænd

Af Retten udmeldtes 2 af byens købmænd til at udregne distancefragten, jfr. ovenfor. 2 andre købmænd havde efter kaptajnens begæring til Retten allerede om søndagen inden forliset foretaget skøn over ladningsværdien.

ad post 17. Stempelpapir

Stempelafgift betaltes for stempling af bjergningskontrakten og til de vekslers, som efter havariopgørelsen sendtes til det handelshus – i Helsingør – som varetog skibsrederens interesser, samt til ladningsejerens forsikringsselskab i Hamburg.

ad post 18. Lægeregning

Landphysicus Grove i Rønne afgav ligskøn og udfærdigede dødsattest.

ad post 19. Begravelsen

Gav anledning til at mange kom i arbejde og fik del i Forsynets velvilje. 2 af byens snedkere fremstillede de 9 ligkister for 38 Rdl., der betaltes 19-2-8 for at beklæde kisterne. Præsten fik 6-3-0 for sin medvirken, kirkesangeren 3-0-0 for sin indsats og klokkeren 9-4-8 for sin. Ligbærernes arbejde og beværtning – hvordan var stemningen? – honoreredes med 7-0-10. Endelig måtte kirken – ved kirkeværgen – naturligvis have betaling for jord og klokker.

ad post 20. Dusør for eftersøgning af besætning

Beløbet blev tildelt de mænd, som fik det triste hverv at få de druknede søfolk bjerget op på land.

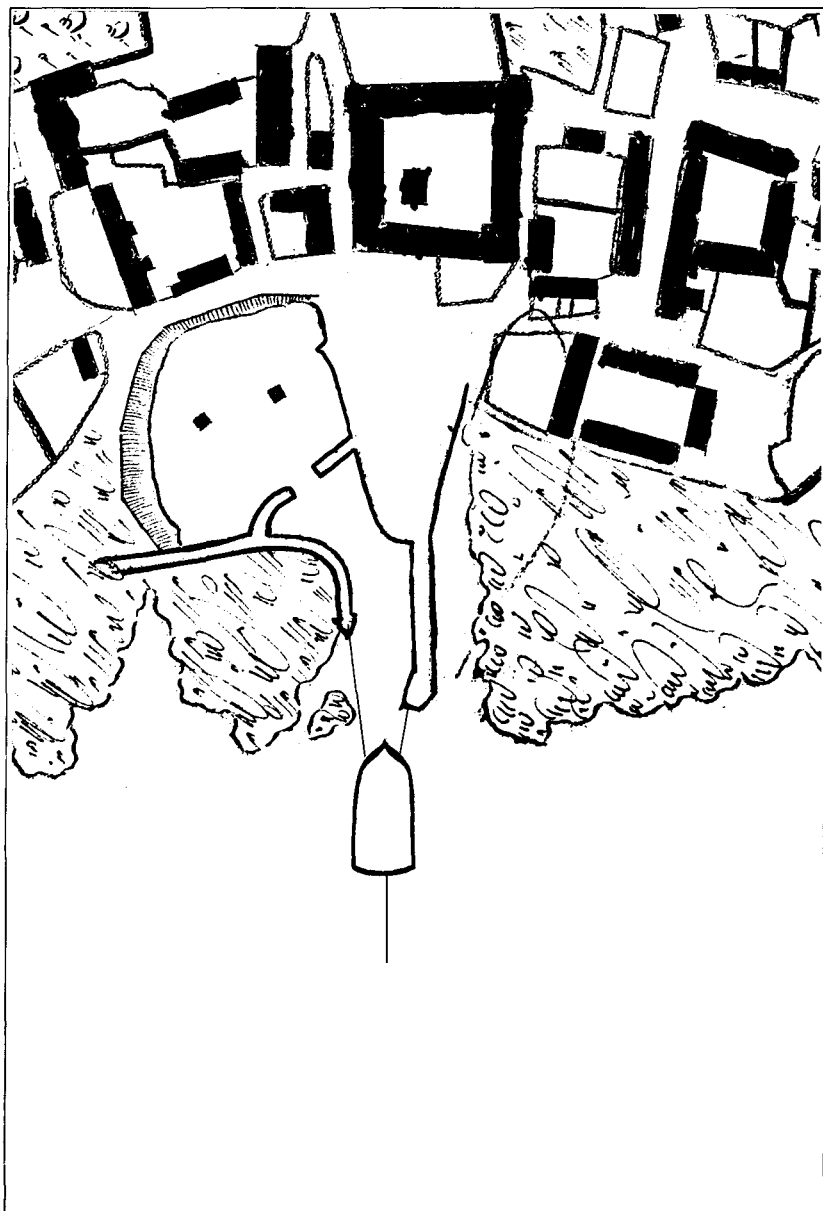
ad post 21. Beskadigelse af trosse m.v.

Trossen var vel et af de tove, hvormed »Emerald« var fortojet til havnemoen. Den blev formentlig revet over, da NO-stormen satte ind kort før forliset.

ad post 22. Konsul Arboe i Rønne

var repræsentant for ladningsejerens forsikringsselskab og iøvrigt også engelsk konsul.

DET DEJLIGE VRAG

Svaneke havn. Udsnit efter Smiths opmåling 1818 revideret 1858. (Matr.dir.) »Emerald« lå fortojet til havnemolerne og forankret tæt udenfor havneudmündingen med klippekyst på begge sider af havnen.

ad post 23. Konsul Hansens redningskommissionærsalær m.v.

Salæret var beregnet til 185-4-9 eller 4% af auktionssalget, hvilket var i overensstemmelse med Fr. 2/12 1825 om strandingskommissionærernes salærer. Han var hele redningsforetagendets leder, besørgede korrespondancen med skibs- og ladningsrepræsentanter, udarbejdede en fuldstændig redegørelse for handlingsforløbet, foretog udbetaling af honorarer, salærer og arbejdsvederlag samt udfærdigede sluttelig en generalopgørelse, som indsendtes til Amtets endelige godkendelse. Sammen med byskriveren var han den, som havde det mest omfattende arbejde – og størst økonomisk fordel – af skibbrudet. Udover det ordinære salær beregnede han sig 30 Rdl. for sin assistance, da skibet blev taget af grunden. Man kan spørge sig selv, hvad hans indsats gik ud på, når der foruden kaptajnen var 2 bornholmske skippere ombord.

ad post 24. Forskud og brevporto

Også denne post tilfaldt strandingskommissionæren. Forskud må vel dække rentetab for beløb, han har lagt ud, inden opgørelsen forelå.

ad post 25. Bankprovision for veksler 1½% af nettoprovenue

Beløbet tilkom den bank i København, som formidlede nettoprovenuet afsendt til reder og ladningsejer.

IV Udbyttets fordeling

Som ovenfor anført indbragte auktionerne ialt	4.444	1	2
Udgifterne androg som vist	2.606	2	7
Nettoprovenuet blev altså	1.837	4	11

som strandingskommissionæren herefter tilsendte skibsrederen og ladningsejerens forsikringsselskab. Skibet selv var ikke assureret.

Kan nu dette – formelt korrekte – regnskab stå for nærmere kritik; tilsikrede bjergningsordningen skibets og ladningens ejere en fair behandling? Et kan fastslås: Strandingskommissionærens stilling i dette tilfælde var uheldig. Formelt var han de skibbrudnes repræsentant og skulle som sådan varetage deres interesser bedst muligt, men reelt var det vanskeligt for hans opdragsgivere at se ham på fingrene. Flere poster synes da også at vise, at man ikke lagde fingrene imellem, når udgifterne skulle gøres op.

Men hvordan fordeltes nu de ca 2600 Rdl., som Forsynet havde skænket den lille by i form af arbejdsvederlag, salærer, dusører osv.?

Svanekes folketal var i marts 1845, altså godt 1 ½ år før strandingen, 924 personer fordelt på 211 husstande. Af disse modtog ca. 75 navngivne personer kontante ydelser under den ene eller den anden form. Andre ca. 100 navngivne personer optrådte som købere ved strandingsauktionerne. Da disse ca. 175 personer stort set repræsenterede hver sin husstand, kommer man til det resultat, at *ca. ¾ af byens husstande havde direkte økonomisk fordel af skibssulykken.*

Af de ca. 75 personer, som havde modtaget kontant betaling, var der ca. 50, som tillige var købere på auktionerne og således fik både i pose og sæk. Disse tal er minimumstal, idet der herudover udbetaltes vederlag til et antal personer, hvis navne ikke angives i kilderne. f.eks. ekstra hjælp ved eftersøgningen af besætningen, folk, som assisterede ved begravelsen m.v. Endelig kan det vel heller ikke udelukkes, at der ikke, trods den strenge militærvagt, altid er gjort nøje rede for, hvad der drev i land efter forliset rundt om på kysten, eller hvad der fra tid til anden kunne fiskes op fra havbunden på strandingsstedet.

Der var naturligvis stor forskel på størrelsen af de økonomiske fordele, som den enkelte kunne udtrække af forliset. Den vindskibeligste var – strandingskommissionæren. Som nævnt modtog han ca. 215 Rdl. i salær for sin assistance, men han var tillige den største køber på strandingsauktionerne. Af den samlede auktionssum på ca. 4444 Rdl. repræsenterede hans egne indkøb ca. 900 Rdl. eller ca. 20% af auktionssummen. Konsul Hansen var til daglig brug købmand og tilmed Svanekes rigeste mand, ihvert fald efter vurderingen af faste ejendomme. Hans gård Havnegade 5 (nu Hotel Østersøen) var sat til 5750 Rdl. mod J.C. Pingel Siemsens gård (Havnegade 9) 3590 Rdl. og købmand O.N. Holsts Gård (Torvet 2) 3220 Rdl.¹⁵. Også byens andre købmand sikrede sig bl.a. høfrø for betragtelige beløb. På den sidste auktion, hvor der blev solgt høfrø for ca. 1700 Rdl., tegnede Svanekes købmænd sig alene for halvdelen af varepartiet.

De små håndværksmestre købte jern og metal samt træ fra vraget til brug i virksomheden. Og mange småposter i auktionsregnskabet vidner om, at folk med beskedne indtægter fik tilslået godt vragsbrænde for billige penge.

Også udenbys fra kom der købere, de fleste naturligvis fra sognene i Øster Herred, ialt et par hundrede personer (incl. »gengangere«). Mange landbrugere erhvervede sig således hver en tønde høfrø for en gennemsnitspris af en halv snes rigsdaler.

Gennemgår man (efter 1845-folketællingen) de husstande, som ikke gjorde sig gældende som auktionskøbere, falder det i øjnene, at byens talri-

ge daglejere, arbejdsmænd m.fl. ikke havde kontante muligheder for at deltage, ligesom byens mange enker med egen husstand kun undtagelsesvis var købere. Borgersekabet – taget i bred betydning – mødte derimod flittigt op og gjorde fordelagtige forretninger.

V. Strandingskommissionær- Byskriver

Som tidligere nævnt gjorde »Emeralds« skæbne et stærkt indtryk overalt, og der hævdede sig røster, som offentligt krævede, at de personer, som ved formodet forsømmelighed var årsag til skibsmandskabets død, blev draget retsligt til ansvar. Et par uger efter at politiforhørene var afsluttet d. 10/12 1846, rejste en indsender K i dagbladet Københavnsposten krav om en alvorlig undersøgelse, hvortil dagbladet Fædrelandet straks sluttede sig; Det hedder bl.a. her: »Der bør ikke hvile skygge af mistanke på danske mænd, at de handler ukristeligt.«¹⁶ Konsul Hansen svarede på Fædrelandets angreb, dels i dette blad, dels i Bornholms Avis. I Københavnsposten langede han ud efter indsenderen K, som han påstod at kende, ligesom han afviste, at denne indsender havde forstand på sagen, K's angreb var i Hansens øjne alene dikteret af animositet mod ham.

Utvivlsomt sigter konsul Hansen her til by- og herredsskriver Johan Finchenhagen Olivarius, som fjendtligt indstillet. Men få dage efter blev angrebet på Hansen fornyet og uddybet i Fædrelandet, idet »nogle indvånere i Svaneke« offentliggjorde 10 stærkt kritiske spørgsmål til konsul Hansen. Disse spørgsmål viser så omfattende kendskab til resultatet af politiforhørene, at de kun kan have været formuleret – eller inspireret – af Olivarius. Herpå fremkom intet svar fra Hansen.

Ganske åbenbart arbejdede man fra lokalt hold for rejsning af straffesag mod deltagerne i redningsforetagendet, især naturligvis mod konsul Hansen og lods Peder Lou. Det Danske Cancelli beordrede da også d. 6/3 1847 – efter amtets indstilling og utvivlsomt under påvirkning af den offentliggjorte kritik – retsmaskineriet sat igang.

Efter den fældende dom af 28/4 1848 appellerede Hansen og Lou bytingsdommen til Højesteret, men før sagens endelige afgørelse her, genoptog konsul Hansen sagen i et langt indlæg i Bornholms Avis. Her beklagede han sig over bytingsdommen og i det hele over den behandling, som var overgået ham. Ulykken kunne ikke tilregnes ham. Vejromslaget i forbindelse med skibsmandskabets manglende påpasselighed var den egentlige årsag. Han selv var blevet offer for ondskab og avindsyge.

Hansens indlæg blev imødegået af et anonymt indlæg i Bornholms Avis. Heri påpegedes det uanstændige i, at Hansen appellerede til offentligheden, mens hans sag var til påkendelse i Højesteret. Hansen sigtede herefter byskriver Olivarius for at være den anonyme indsender. »De burde vist ikke hr. skriver (tillad at jeg bruger denne benævnelse, da jeg tror, den passer godt) indladt Dem på at bedømme, hvorvidt jeg har udvist konduite eller ej, når det gælder ting, som De aldeles ikke forstår Dem på«. Byskriveren vedkendte sig derpå sit indlæg, hvorefter konsul Hansen sluttelig i et åbent brev til byskriver Olivarius påstod, at denne havde krænket sin embedsed ved at offentliggøre retslige forhandlinger. Hermed endte pennefejden i Bornholms Avis.

Tendenser til konflikt mellem byskriver og strandingskommissionær var så at sige indbygget i den dagældende bjergningslovgivning. Byskriveren var som Statens repræsentant medansvarlig for bjergningsforetagendets retslige og fiscale sider og måtte derfor have indseende med strandingskommissionærens ledelse af bjergningsforetagendet og de deraf flydende forretningsmæssige dispositioner. Blandt andet påhvilede det Retten at gøre indstilling til Amtet om størrelsen af strandingskommissionærens salær. Såre let kunne et par stejle naturer, som begge – med ikke ubetydelige pengesummer – var involveret i forlisets økonomi, komme til at træde hinanden over tærne.

I denne atmosfære af fjendskab mellem de 2 nøglepersoner: Konsul Hansen og byskriver Olivarius melder spørgsmålet sig: »Hvem var forfatter til »Emerald«-visen?«. ¹⁷ Den adskiller sig i bund og grund fra andre skilleviseres løsagtige beskrivelser af gruopvækkende forbrydelser eller tragiske hændelser. »Emerald«-visen fortæller virkelig sandheden om, hvad der passerede, hvem der deltog, når og hvor det skete. Forenklet sagt: Visen er en versificeret – men naturligvis forkortet – gengivelse af, hvad der blev oplyst i Retten i dagene umiddelbart efter forliset. At udpege byskriveren selv som forfatter er nok for dristigt, men så meget er sikkert, at visen er blevet til i samarbejde med en person, som har haft adgang til forhørsreferaterne eller har overværet forhørene fra begyndelse til afslutning.

VI Danmarks første redningslovgivning

De stærke – vel overvejende lokale – reaktioner på »Emerald«-ulykken vidner om en ny indstilling til søulykker. Også andetsteds var nye, humanere tanker ved at bane sig vej. Omkring 1845 havde således den bekendte sand-

Fiskernes læskur ved Listed havn er opført over ruffet fra den hollandske kuf »Josina Wilhelmina«, som strandede her i 1852. På skurets gavl skibets originale navnebrædt. (Fot. H. B. Schultz).

flugtskommissær Claudi i Nørrejylland slået til lyd for indretning af et redningsvæsen ved Jyllands nordvestkyst. Også i Stænderforsamlingerne i Roskilde og Viborg rejstes spørgsmålet. Således i juli 1846 under stændermøderne i Roskilde. Her tog selveste byskriver Olivarius som den ene af de 2 bornholmske stænderdeputerede aktiv del i forhandlingerne.¹⁸ I november 1847 beskæftigede Berlingske Tidende sig med de i England opfundne raketkasteapparater til brug ved strandinger, og – hvad der interesserer i denne forbindelse – man agiterede direkte for anskaffelse af disse apparater til de danske kyster ved at henvise til »Emerald«-ulykken. Bladet udtaler: «Iblandt de i de senere år på vore kyster stedfundne skibbrud, er der måske intet, som har vakt så megen sensation som det, der fandt sted natten d. 29. og 30. nov. 1846 tæt udenfor Svaneke havn, og hvorved et skib totalt forliste og dets hele besætning, så vidt jeg mindes 10 mennesker, fandt døden i bølgerne. Men denne besætning, som man hele natten igennem på det ynkeligste hørte råbe om hjælp, ville rimeligvis have været til at redde, såfremt en vel indrettet redningsmortér havde været tilstede.»¹⁹

Påvirket af den offentlige opinion nedsatte Indenrigsministeriet i 1849 en kommission, som gav udkast til en lov om et organiseret redningsvæsen for Nørrejylland forsynet med synkefri redningsbåde samt raketapparater og betjent af et veluddannet mandskab. Loven vedtoges d. 26/3 1852, idet der under rigsdagsforhandlingerne – efter kommissionens indstilling – opnåedes enighed om, at også Bornholm skulle medtages i loven. Herefter skulle der indrettes redningsstation ved Snogebæk udrustet med redningsbåd og raketapparat. Rønne, Allinge, Gudhjem og Svaneke blev forsynet med raketapparater.

Måske gav »Emerald«-ulykken stødet til, at Bornholm kom med i den første lov om et ordnet redningsvæsen for skibsfarten i de danske farvande.

1835	Neptunus	Galease	Blankenese	Pillau-Dunkerque	Årsdale	Ibsker	Hørfro	731	237	4
–	Hercules	Slup	Drammen	Riga-Hull	–	–	Ben.	570	252	1
–	Skandinavien	Skon.	Larvik	Riga-København	–	–	Hør, blå, hamp	4495	1520	29
–	Vesta	–	Pernau	Bergen-Pernau	Hammerslet	Svaneke		1702	710	9
1836	Avon	Brig	Newcastle	Riga-Newcastle	Gyldensåens Bat.	Østermarie	Trælast	5244	2352	28
1839	De tvende Brødre	Slup	Trondhjem	København-Stettin	Norden Svaneke	Svaneke	Sild	590	299	
–	Nicolaus I	Bark	Danzig	Danzig-Liverpool	Melsted	Østerlars	korn, ærter	9258	3641	50
–	Prinzessin Louise	Slup	Stralsund	Stockholm-Wolgast	Frenneodde	Ibsker	Jernplader m.v.	7936	2678	50
–	Mercur	Bark	Memel	Memel-Oporto	Gulchald Bat.	–	Pibestaver (fadetræ)	12601	4626	70
1840	Dygden (Dyden)	Galease	Nystad (Finl.)	Nystad-København	Melsted	Østerlars	Trælast & Finlappervarer	5122	2227	20
–	Alexander	–	–	–	–	–	–			
1841	De jonge Gerritzen	Kuf	Nees (v. Frisland)	Stolpmünde-Amsterdam	Hollenakke	Svaneke	Rug	3042	2490	
–	Nadeschda	Bark	Christinestad (Finl.)	Christinestad-Marseille	Gudhjem	Østerlars	Planker, tjære	11188	4185	70
–	Amphion	–	Nystad (Finl.)	Nystad-Marseille	Hollenakke	Svaneke	Planker	7526	3223	40
1844	Snellmann	Slup	Karlshamn		18. slg. 8 fortov	Østerlars		189	132	
1846	Emerald	Skon.	Donaghadee (Ulster)	Riga-Newry	Hollenakke	Svaneke	Sæd-hørfro	4444	2606	10
1847	Helene	Slup	Karlshamn	Karlshamn-Hasle	Saltuna	Østermarie	Brædder, lægter	352	209	
–	Harmonie	Galiot	Elsfleth (Oldenb.)	Kronstadt-Helsingør	Salne	Gudhjem	Hvede	3597	1872	10
–	Emanuel	Galease	Stavanger	Pillau-Stavanger	Nørremark	Ibsker	Ballast	894	388	
1848	De två Vänner	–	Bottorp (v. Kalmar)		Melsted	Østerlars	Brædder	984	414	
1849	Sophia	Brig	Memel	Königsberg-Duadde	Gudhjem	Gudhjem	Hør, Blår	15260	7034	80
1852	Engeline Helene	Tjalk	Sappemeer (Holl.)	Libau-Holland	Nørremark	Ibsker	Byg	1782	810	
–	Marie Louise	Galease	Memel	Memel-Irland	Melsted	Østerlars	Jernbanetømmer	2717	1335	10
–	Josina-Wilhelmina	Kuf	Harlingen	Danzig-West-Laan	Listed	Ibsker	Raps	1212	471	
–	Josephine	Slup	Døderhulsvik (Sv.)	Døderhulsvik-Kiel	Svaneke	Svaneke	Brædder, tjære	1654	715	
–	Charlotte	Jagt	Pillau	Pillau-Stettin	Frennemark	Ibsker	Hørfro m.v.	660	397	
–	Die gute Hoffnung	Slup	Greifswald	Königsberg-Stettin	–	–	Rug	471	249	
–	Victoria	Skon. Kuf	Papenburg	Riga-Gent	–	–	Hørfro	3833	1473	20
ialt (affundet)								108054	46545	610

Kilde: Sv. Byf. Strandingssager 1835/52 LA

NOTER OG HENVISNINGER

1. Hans Madsen Jørgensen født i Svaneke 1831 og død der 1896. Hans forældre var kvaseskipper og avlsbruger Johan Jørgensen (1791-1832) og Margrethe Madsdatter (1795-1849) begge fattige fiskerbørn fra Gudhjem, som ca. 1820 slog sig ned i Sv. – H.M.J. var gift med Marie Charlotte Mahler (1826-1910) fra Byfogedgård i Østermarie. Han arbejdede i sin ungdom som tømmermand på Henrik Hansens skibsværft i Sv. Siden opførte han som bygmester flere ejendomme i Sv. Efter stormfloden i 1872 ledede han reparationsarbejderne i Sv.havn. Også stormportene mellem yder- og inderhavnen er hans arbejde. Ved sin død i 1896 var hans sidste entreprise – fiskerihavnen i Listed – endnu ufuldført. Han beklædte flere hverv i byen bl.a. som havnefoged og fra 1867 til sin død som leder af redningsvæsenet i Sv. Hans eget hjem var i ejendommen Kirkebakken 2, som han opførte ca. 1865. Se Danmarks kirker Bornholm s. 110 og kilder til Sv. Bygningshist. s. 176.
2. Th. Lind: Svaneke Bys hist. 1955 s. 152/54.
3. I Bornholms Centralbibl. findes 2 »Emerald«-afskrifter. Den ene svarer stort set til Hans Madsen Jørgensens; den anden, som foregiver at være skrevet af »D H M P sømand i Svaneke på Bornholm« er ret usammenhængende i skildringen af hændelsesforløbet. Den indeholder dog et par faktiske oplysninger, som ikke findes i H.M.J.'s vise. Med hensyn til visernes melodi kan følgende oplyses: Forfatteren har i sin barndom hørt H.M.J.'s vise sunget på en melodi, som i det hele svarer til »I Hytten derhjemme vi dansede som Små«. Se Dansk Folkemindesamling nr. 66 »Selma Nielsens Viser« s. 34. Melodien findes også i »Lystige Viser I« s. 116, Politikens Forlag.
4. Jørgen Herman Hansen, købmand og strandingskommissionær, russisk vicekonsul, født i Nexø døbt 28/12 1801, søn af koffardikaptajn strandingskommissionær Jeppe Jørgen Hansen og Ellen Christine Sonne. Død i Sv. 26/5 1854. (Kirkebogsopl.) Ejede Havnegade 5 (nu Hotel Østersøen).
5. Sv. Byf. afd. B Politiprot. 1825/59 L.A.
6. Peder Lou, avlsbruger og bådfører født i Sv. 10/7 1804, søn af avlsbruger Hans Lou og Barbara Christine Bohn. Død i Sv. 23/12 1860. Han omkom ved en ulykkelig hændelse, idet han druknede uden for Svaneke havn (Kirkebogsopl.) P.L. var ejer af ejendommen Storegade 12 (nu snedkerm. Torben Hansen) (Kilder til Sv. Bygn. hist.).
7. Svaneke Rådstue. Havnekom. forhandl. prot. 1846 29/11 s. 108. L.A.
8. Byfoged Gerhard Koefoed, født 26/4 1808 i Ålborg, søn af stiftsfysikus K. i Ålborg. Cand.jur. 1830, 1845 byfoged i Sv. og herredsfoged i Ø.Herred. 1854 byf. og byskriver i Nykøbing Mors, død der 1854. (Falk-Jensen og Hjorth-Nielsen) Ejede i Sv. ejendommen Svanegade 2 (nu Fridolph Christensen) Kilder til Sv. Bygn.hist.)
9. Sv. Byf. afd. b Domprot. 1825/60 L.A.
10. Højesterets vot.prot. nr. 198. H.rets slutningsbog 1847/49 s. 123. R.A.
11. Johan Finchenhagen Olivarius f. i Næstved 12/2 1792, søn af sognepræst

DET DEJLIGE VRAG

- for Ipsker/Svaneke Holger F.O. Exam. Jur. 1814, prokurator på Bornholm 1817. Byskriver i Svaneke og Ø. Herred 1840, stænderdeputeret 1840/46, afsked som byskriver 1867, død i Sv. 18/5 1876. G.m. Ellen Margr. Bohn. (Hjorth-Nielsen) O.'s bolig var den nuværende lægebolig Storegade 22. (Kilder til Sv. Bygn. hist.).
12. J.N. Madvig: Livserindringer. Kbh. 1884. s. 40 - s. 39: kort oversigt over hvem der tjente på strandingen.
 13. Sv. k, begr. prot. 1846 s. 152, bringer navnene på de 9 omkomne søfolk, som blev begravet. 6/12 1846 L.A.
 14. Vedr. bytingssagen og bjergningsforetagendets økonomi henvises til flg. arkivalier i Sv. Byf. L.A.
 - a) Auktionsinkassationsager 1845/52, Auktionsprot. 1825/47.
 - b) Strandingssager 1835/52
 - c) Ekstraretsdok. 1823/66
 - d) Justitsdok. sø- & gæsteretssager 1841/68
 - e) Justitsprot. 1827/55
 - f) Journ. indk. breve 1845/49
 15. Nat.Mus.: Kilder til Sv. Bygn.hist. Rønne 1969.
 16. Presseomtale af »Emeralds« forlis findes i flg. blade
 Københavnsposten: 23/12 1846, 22/1 1847
 Fædrelandet: 24/12 1846, 23/1, 30/1 1847
 Berl.Tid.: 6/11, 8/11 1847
 Bornholms Avis: 12/11, 19/11 1847: 6/6, 11/7, 25/7, 11/8, 12/9 1848
 17. Der tales her alene om Hans Madsen Jørgensens vise, se note 3
 18. Stændertidende (Roskilde) 25/7, 30/7, 10/8, 13/8 1846
 19. Se note 16.
 Vedrørende dansk strandings-og redningsvæsen se iøvrigt: C.P. Eisenreich: Det nørrejdyske Redningsvæsens Historie, Kbh. 1927.
 Birte Hjorth: Dragør Bjergningsvæsen, årbog 1978 Handels- og søfartsmuseet på Kronborg.

Af Henrik Vensild

Ved begyndelsen af året 1978 blev der ved amtskommunens bevilling skabt mulighed for at ansætte en museumstekniker. Stillingen blev delt mellem bygningskonstruktør, senere arkitekt Niels-Holger Larsen og museumstekniker Hans Kapel. Herved opnåedes en så bred faglig dækning som muligt. I den forløbne tid har det vist sig, at der var rigeligt med forskelligartede opgaver at løse.

Med støtte fra amt, kommune samt Sparekassen, Andelsbanken og Handelsbanken blev det muligt at erhverve det lille hus Rolighedsgade 37, som var det eneste, museet manglede for at kunne afrunde grundkøbene omkring Sct. Mortensgadebygningen. Rolighedsgade 39 og 37 er nu slået sammen, og der er indrettet kontorer, arkiv og fællesrum, således at vi kan opfylde myndighedernes krav og give vore ansatte ordentlige arbejdsforhold.

Undersøgelserne af de bornholmske gårdes byggeskik er blevet videreført, således at vi nu er oppe på at have besøgt omkring 300 af de ca. 900 gårde. Bygningerne er blevet fotograferet, og de enkelte længers konstruktioner er blevet undersøgt. De særlig gamle bygninger er blevet nøje undersøgt, målt og tegnet, ligesom flere stuelængers forandring gennem tiderne er blevet dokumenteret. Foreløbig er materialet blevet fremlagt af Niels-Holger Larsen som afgangsupgave på akademiet. Der mangler nu en gennemgang af det rige arkivalske kildemateriale for at kunne samle materialet og publicere det.

Undersøgelsen af de ældre pottemagere i Rønne er blevet fortsat. Der er gravet i Søndergade 10, hvor Nicolai Nielsen boede fra 1701-32. En af de ældste 1700-tals pottemagere i Rønne. Der blev fundet et skårførende lag, som kunne dateres til 1750-60. Det stammer således ikke fra Nicolai Nielsens værksted. Alligevel er materialet spændende, da en stor del af skårene kunne sættes sammen til større dele af fade, krukker, skåle m.v. Det er første gang, vi har fået et veldateret skårmateriale fra 1750-60.

I Bondegade 2, hvor pottemageren Niels Nicolaisen, en søn af Nicolai Nielsen fra Søndergade 10, boede fra 1731-44, er der også blevet gravet.

Her var resultatet meget negativt, da vi slet ikke fandt spor af pottemagerens kasserede keramik.

Bedre gik det i Østergade 48, hvor pottemageren Peder Jensen boede fra 1802-45. Her gav en lille prøvegravning i haven rigeligt med keramik. De mange skår er limet sammen, og vi har nu et godt udvalg af krukker, fade, skåle m.m., som Peder Jensen lavede i begyndelsen af 1800-årene.

I Snorregade-Teaterstræde er der i 1978-79 gravet forskellige søgegrøfter for at få kontakt med rester af det ældste Rønne. Ved første forsøg nåede lagene ikke så langt tilbage i tid. Men ved forlængelse af søgegrøften ud mod Teaterstræde i 1979 blev der fundet lag fra middelalderen. Både den fundne keramik og en mønt fra slutningen af 1300-tallet giver dateringen. Det er således nu muligt at finde middelalderlag i Rønne, og vi håber i de nærmeste år at få lejlighed til at grave flere steder for at kaste lys over Rønnes ældste historie.

På Bjørnebakken i Klemensker er undersøgt en storstensætelse med begravelser og hensat keramik fra overgangen mellem bronze- og jernalder.

Ved Over Sandegaard i Østerlars er udgravet 9 brandpletter. I de fem var der lerkar, og i fire af disse var en bronzefibula.

På Runegaard i Åker er konstateret mange brandpletter og lergulve. Der er rigelig med lerkarskår fra jættestuetid, så fundet tegner godt. En større undersøgelse vil blive iværksat i efteråret 1979 og eventuelt også i 1980.

Nogle af nyerhvervelsene og gaverne til museet skal også nævnes, og her først den store og værdifulde samling af bornholmsk keramik, som Jens Erik Eimose fra Køge har skænket os. Den er samlet gennem de sidste 18 år og omfatter omkring 900 stk. keramik. Samlingen, hvoraf en del er overført til museet, udfylder på mange måder de huller, der var i musets store keramiksamling, og her ganske særlig de over 100 buddingforme, hvoraf vi kun havde nogle få stykker. Med tiden håber vi at få ordentlig plads til vor store keramiksamling, da det jo er et vigtigt kendetegn for Bornholm.

En spændende fiskekrog af ben, fundet ved torskefiskeri ud for Årsdale, blev indleveret til museet. Den menes at stamme fra en jægerfiskerbefolkning, der levede ved vore kyster for 5-6000 år siden og kaldes for den grubekeramiske kultur.

En vinduesrude i huset Årsdalevej 4, hvori oplysninger om strandingen af briggen Berta af Frederiksstad, den 11. og 12. oktober 1881 var indridset, da strandingskommissionen behandlede sagen den 9. november samme år, har overlevet de næsten 100 år på stedet. Den er nu ophængt på museet.

Fig. 1. Eimoses hjem i Køge var fyldt med bornholmsk keramik. Her er et hjørne af rummet, foreviget inden de bedste ting blev hentet til museet. (NHL foto).

Ved stenhugger Harald Mortensens død har museet fået overladt alt hans arbejdstøj, således at vi kan supplere samlingen om stembrydning med arbejderens tøj.

Urmager Anne Hermansen videreførte sin fader, Ludvig Hermansens urmagergerning. Deres værktøj, arbejdsbord og -skab er nu tilgået museet og vil blive brugt i forbindelse med opsætningen af et urmagerværksted.

Sølvsamlingen er blevet stærkt forøget, idet der ved køb er erhvervet 4 spiseskeer af C.F. Boesen og 1 ske af A.F.W. Møser. Handelsbanken muliggjorde, at vi kunne erhverve endnu en ske af Møser og et sjældent hovedvandsæg af H. Edvardsen Sonne, den ældst kendte Rønne sølvmed, som vi kun havde 3keer af. Foden er repareret af en sølvmed, AK, som står for Andreas Creutzberg i Åkirkeby, hvad der gør hovedvandsægget kulturhistorisk mere spændende.

Kunstmuseet har også haft en fin tilvækst. Som gave er modtaget et selvportræt af Olaf Rude og et fint lille maleri af broen ved Hammershus fra

1849 malet af A.E. Kieldrup, samt præstegårdshaven i Rønne og portræt af pastor M. Christensen, malet af Agnes Jensen. Med støtte fra Ny Carlsbergfondet og Statens Museumsnævn er erhvervet Weies kendte maleri Dansende Figurer fra omkring 1908.

For egne midler er erhvervet malerierne: slagtescene af Hans Øllgaard 1945, Victor Isbrand: Gadeparti fra Gudhjem, Kamma Salto: Verdens Ende, Christiansø, Poul Høm: Søskende samt A. Tastrup: Hammershus 1856.

Af grafik, litografi, tegning m.v. er der erhvervet arbejder af: Inge Lise Westman, Pipin Hendersom, Erik Thommesen, Karl Larsen, Finn Carlsen, P. Harch-Fausbøll, Oluf Høst, Olaf Rude, Andreas Friis, Poul S, Christiansen, Poul Høm og Palle Thrane.

Af kunsthåndværk er der som gave fra Ny Carlsbergfondet medtaget en skål af Gertrud Vasegaard og en cylindrisk krukke af Bo Kristiansen. For egne midler er der købt keramik af: Julie Høm, Gertrud Vasegaard, Evelyn Noval, Mette Høm, Gerd Hiort Petersen, Hans Munch Andersen, Ursula Munch-Petersen, Eva Brandt og Hanne Stange.

Der er erhvervet en samling glasarbejder fra Snogebæk Glashytte fra 1977, 78 og 79 samt unikaarbejder af Peter Hunner.

Af læderarbejder er erhvervet et par fine håndsede sko af Ole Funder.

Af Finn Carlsen er erhvervet en stor skulptur i keramik, Mandehoved fra 1978.

Konserveringen af malerisamlingen forsætter, idet 4-5 af de mest værdifulde malerier hvert år konserveres i Århus. Kunstmuseerne i provinsen er gået sammen om at drive en del af konserveringsanstalten i Århus for at få en fast konserveringsordning.

Museets oldsagsmagasin er ved at blive ordnet, således at alle de mange fund fra sten-, bronze- og jernalder endelig kan blive tilgængelige for studier. Det er fund, der går helt tilbage til amtmand Vedel og lærer Jørgensens tid i forrige århundrede. Denne ordning er også en forudsætning for en nyopstilling af oldtidsafdelingen, da vi må vide, hvad vi har, før den laves om. En meget stor del af de jordfundne metalgenstande, smykker, våben m.v. trænger hårdt til konservering. Vi håber, der kan skaffes midler til dette i de nærmeste år, således at tingene ikke går til.

Den mere udadvendte virksomhed har formet sig i en række udstillinger: Året begyndte med en stor udstilling af de sidste fem års tilvækst til kunstaafdelingen. Det blev en både fin og spændende udstilling, hvoraf det klart fremgik, hvor mange gode ting, der var tilgængeligt. Da samlingen fyldte den plads, vi normalt har til udstilling af den faste kunstsamling, blev det

Fig. 2. Udstillingen *Ansigtet, sansning og sammenhæng*, en kunstudstilling for børn blev arrangeret i samarbejde med 8 andre kunstmuseer. Her blev kunst og kultur vist i en anden sammenhæng, hvad der viser sig at være meget frugtbart. (HV foto).

helt klart, hvor påtrængende en udvidelse af kunstsamlingens udstillingsforhold er, da ellers mange af de gode ting skal stå på magasin.

I påsken vistes en stor udstilling af maleren Søren Kjærsgaards arbejder. I efteråret 78 viste keramikkerne Gerd Hiort Petersen og Hans Munch Andersen deres fine og særprægede keramik i porcelæn og stentøj. Denne udstilling fortsatte til København og Ålborg.

Børneåret i 1979 gav anledning til, at 9 kunstmuseer gik sammen om at lave en fælles kunstudstilling for børn. Susanne Ussing og Henrik Have blev de to, der kom til at forme udstillingerne. Her tog Henrik Have udgangspunkt i Kr. Zahrtmanns maleri *Mor Thule*, udfra hvilket han opbyggede et rum af kendte ting, vist i en anden sammenhæng, således at de alle havde relation til *Mor Thule*. Museets malerisal var også lavet om efter ideen: Bornholm er et ansigt i Østersøen. Alle værker drejede sig om havet, landet og ansigtet. Titlen var *Ansigtet, sansning og sammenhæng*. Det blev en spændende udstilling, hvor kunst og kultur blev blandet sammen og vist i en ny sammenhæng, og vi kunne glæde os over et meget stort besøg, bl.a. skoler.

I marts vistes en udstilling af arkitekten og lokalhistorikerne K. Thorsens mange arbejder, både opmålinger, tegninger, ejendomsbeskrivelser, bøger, artikler m.v. Det viste denne vidt favnende persons brede arbejdsfelt.

I efteråret vistes en udstilling »Red hvad reddes kan« om konservering af malerier, hvor man kunne følge arbejdet i foto og tekst.

På Christianshøjekroen er der opsat en udstilling om Skov og Jagt, lavet i samarbejde med Bornholms Skovdistrikt og Poul Bruno Hansen.

Museets filial Tømmehuset i Sandvig blev genåbnet i juni 1978 efter flere års restaurering. Brødrene Langes samling af møbler og husgeråd er nu genopsat på næsten samme måde som før. Man får et levende indtryk af de to brødres samlerglæde, samtidig med at huset og haven er en seværdighed i sig selv.

Haven i Erichsens Gaard i Laxegade er nu ved at blive retableret i prokurator Erichsens stil. Her yder stadsgartneren os værdifuld hjælp, således at denne særprægede have kan bevares og vises frem i ordentlig stand.

Fig. 3. Tømmehuset i Sandvig omkring 1920, da søstrene Tømme endnu ejede det. I 1924 blev det overtaget af brødrene M. og H. Lange, der indrettede det til sommerbolig og til museum for deres store samling af møbler og husgeråd. I dag er Tømmehuset en filial af Bornholms Museum. Huset er restaureret i 1977-78 og de mange ting i samlingen konserveret, så vi igen kan være bekendt at vise brødrene Langes værk frem for publikum.

LITTERATUR OM BORNHOLM 1976-78

Ved Bornholms Centralbibliotek

00-02 BOG- OG BIBLIOTEKSVÆSEN. BIBLIOGRAFI. ARKIVVÆSEN.

Eliassen, Sigrid og Hans Michelsen: Bøger og artikler om Rønne. -i: Rønne købstad i 650 år, s. 291-302. 1977. (01).

Litteratur om Bornholm 1974-76. Ved Bornholms Centralbibliotek. -i: BS 2. rk. bd. 10, s. 189-203. 1976. (01).

Larsen, Hans Chr.: Bornholms Centralbibliotek. -i: Bogens Verden 1977, nr. 7, s. 254-260, ill. (02).

Jørgensen, Harald: Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse. 2. reviderede udg. 1977. 405 s. (02.9).

05 TIDSSKRIFTER OG ÅRSSKRIFTER

Bornholm i billeder. Red.: Mogens Dam. 11.-13. årgang, ill. 1976-78.

Bornholmske Samlinger. Udgivet af Bornholms Historiske Samfund. Redigeret af Ebbe Gert Rasmussen. 2. række bind 10-12, ill. 1976-78.

Bind 10: Bodil Tornehave: Fajancefabrikken i Storegade. Henning Heilesen: Beretninger om bispevisitationer på Bornholm i det 18. årh. Vilh. Svendsen: Rovmordet i Baadstad. Ebbe Gert Rasmussen: Elever på Bornholms Folkehøjskole i vinteren 1872-73. Erik Løvind Andersen: Bornholms Baptistmenighed i 1920'erne. Henrik Vensild: Nyt fra Bornholms Museum 1975. Olaf Hansen: Bornholms Historiske Samfund. Bornholms Centralbibliotek: Litteratur om Bornholm 1974-76.

Bind 11: Karsten Davidsen: Stenalderbopladsen på Lilleborg. Svend Nielsen: En bronzealdergravhøj i Knudsker sogn. Dagmar Nielsen: Breve fra tusmørket (fra Karen Elisabeth Jensen 1883 og 1887). Ewy Palm-Andréasson: 150 år med amatører i Rønne Theater. Henrik Vensild: Nyt fra Bornholms Museum 1976. Olaf Hansen: Bornholms Historiske Samfund.

Bind 12: Margrethe Watt: Hellekiste på Krusegårds mark i Poulsker. Ulla Fraes Rasmussen: Bjergely. Bopladrester fra ældre jernalder. Jette Arneborg Pedersen og Per Kristian Madsen: Bornholmske kakkelfund. Bodil Tornehave: Bornholmske pottemagere. Ebbe Gert Rasmussen: Elever på Bornholms Folkehøjskole i året 1882-83. Bent Bergsøe: Svanekebørn på Københavnsrejse i året 1900. Henrik Vensild: Nyt fra Bornholms Museum 1977. Olaf Hansen: Bornholms Historiske Samfund.

- Register 2. rk. bd. 1-10. Ved Hans Michelsen. Udg. af Bornholms Historiske Samfund. 1979. 107 blade.

Burgundiajul 1977-1978. Ill.

- Jul* paa Bornholm. Redigeret af Frede Kjøller. 44.-46. årgang, ill. 1976-78.
Klippeøen. Redigeret af Arne Ipsen, H. Sonne Kofoed og Eyvind Lind. 35.-37. årgang, ill. 1976-78.
Narrifassing. Bornholmsk satire. Redigeret af Djorn Juni. 1. årgang, ill. 1978.
Ø-kulleren. Tegninger af Sabber, tekst af Mogens Dam og Sabber. 1. årgang, ill. 1978.

06 MUSEER

- Kirk*, Frode: Frilandsmuseets bornholmske gård. -i: Nationalmuseets Arbejdsmark 1976, s. 190-191, ill.
Vensild, Henrik: Bornholms Museum. -i: Rønne købstad i 650 år, s. 281-289, ill. 1977.
 -: Legetøj på museum. -i: Leg og legetøj. Udg. af Dansk Kulturhistorisk Museumsforening. S. 185-198, ill. 1978.
 -: Nyt fra Bornholms Museum. -i: BS 2. rk. bd. 10, s. 167-177, ill.; bd. 11, s. 199-211, ill.; bd. 12, s. 239-254, ill. 1976-78.

07 PRESSE

- Bornholmeren*. Tillæg i anledning af 75 års jubilæum lørdag den 2. april 1977. 1977. 24 + 24 + 32 s. ill.
Markvard, Willy: Den socialistiske presse fra Socialisten til Aktuelt. 1976. 3 bind.
 Bd. 2, s. 117-121: Bornholmeren, Rønne.

20 KIRKELIGE FORHOLD

- Møller*, Christian: Når Kristus kommer. En bibelsk undersøgelse. Ny udgave ved Frode Thorngreen. 1977. 96 s. (23.6).
Lindblom, Johan Sonne: På klippegrund. En årgang Nørrebroprædikener. 1975. 167 s. (24).
Nielsen, Viggo: Smuler. 1978. 382 s. (24).
Vestergård, Evan-Th. og Johs. Kirkegård: Kristus sange. Nye salmer. 1977. 24 s. (24.43).
Heilesen, Henning: Beretninger om bispevisitatser på Bornholm i det 18. århundrede. -i: BS 2. rk. bd. 10, s. 85-96, ill. 1976. (27).
Løvind Andersen, Erik: Bornholms Baptistmenighed i 1920'erne. -i: BS 2. rk. bd. 10, s. 153-165, ill. 1976. (27).
Frans, broder: Myrendal Kloster. -i: Klosterliv. 1976. S. 31-39, ill. (28.2).

LITTERATUR OM BORNHOLM

30 SAMFUNDSFORHOLD

Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm: Fremmed arbejdskraft i Danmark før 1. verdenskrig. En arkivudstilling. 1977. 44 blade. (30.16).

Evolø, Bent: De kom til Amerika. 1976. 111 s. ill. (Drømmen om Amerika, 4). (32.6).

S. 35-93: Historien om bornholmeren Axel Brandt.

Vestermarie Brugsforening A.m.b.A. 1902-1977. 75 års jubilæum. 1977. 45 s. ill. (33.43).

Svensen, Vilh.: Rovmordet i Bådstad 1813. -i: BS 2. rk. bd. 10, s. 97-107. 1976. (34.31).

SFO »Bornholm«. 1942 - 26. september - 1977. 1977. 39 s. ill. (35.5).

Om sergentgruppens Fællesorganisation.

36 ADMINISTRATION

Bornholms Amtskommune: Ressourceopgørelse pr. 7.4.1976 og 12.1.1977. Med bemærkninger fra Danmarks Statistik, 10. kontor. 1976-77.

-. Samlet redegørelse for (oversigt over) kommunernes og amtskommunens udbygningsplaner for perioden 1979-1984. 1978. 14 + 25 blade.

-. Plan i henhold til § 11 i lov om styrelse af sociale og visse sundhedsmæssige anliggender. 1979. 17 blade.

Bornholms Amtskommune. Teknisk forvaltning: Årsberetning 1976-77. 1977-78.

37 UNDERVISNING OG OPDRAGELSE

Bornholms Amtsråd: Retningslinier for udbygningsplaner for folkeskolen og fritidsundervisningen i Bornholms Amt. 1977. Forskellig paginering.

Bornholmske spejderhytter og lejrpladser. Udg. af Sankt Georgsgilderne på Bornholm. 3. udg. 1978. 24 s. ill.

Herberg-Ringens lejrskolehåndbog. 1978. 144, s. ill.

S. 128-137: Bornholm.

Bergsøe, Bent: Svanekebørn på Københavnsrejse i året 1900. -i: BS 2. rk. bd. 12, s. 229-237, ill. 1978.

Rasmussen, Ebbe Gert: Elever på Bornholms Folkehøjskole vinteren 1872-73. -i: BS 2. rk. bd. 10, s. 109-131, ill. 1976.

-. Elever på Bornholms Folkehøjskole i året 1882-83. -i: BS 2. rk. bd. 12, s. 199-227, ill. 1978.

Tiemroth, Peter: Bornholms første landskole (Østermarie). -i: JpB 1977, s. 19-22, ill.

38 FORSORG

Bornholms Plejehjemsforening 1901-1976. Ved W. Skovgaard og A. Munch. 1976. 8 s.

Børnehjemmet Fagerlund. Rønne-Svaneke. 1977. 14 s. ill.

39 FOLKELIV OG FOLKETRO

Bøggild, Hansaage: Bornholmernes urtebog. 1976. 46 s. ill.

Møller-Christensen, Vilhelm: Broder Jon. Et sagn fra Bornholm. -i: JpB 1977, s. 29-34, ill. og 1978, s. 21-26, ill.

Stub-Jørgensen, Chr.: Folketro og folkesagn på Bornholm. -i: JpB 1976, s. 38-42, ill.; 1977, s. 35-37, ill.; 1978, s. 32-36, ill.

40 KORT. TOPOGRAFI.

Geodætisk Institut: Turistkort Bornholm. 1:60000, 1978. 1 kort.

-: Danmark 1:100000. 1 cm kort. 1812 Bornholm. 1977. 1 kort.

-: Danmark 1:50000. 2 cm kort. 1812 Bornholm. 1979. 2 kort.

-: Danmark 1:25000. 4 cm kort. 1812 Bornholm. 6 kort.

Dansk Orienteringsforbund: Orienteringskort Blykobbe Plantage. 1:15000. 1973. 1 kort.

-: I-kort Nexø Lystskov, Klemensker Plantage, Vestermarie Plantage, Torpe Bakker. 1:10000. 1976-77. 4 kort.

Weckers bykort. En kortsamling fra 1700 årene suppleret med bykort fra Pontoppidan og Resen. 1977. 83 s. ill.

S. 15-18, 77: Rønne, Nexø, Svanike, Hasle, Aakirkebye.

Aakirkeby kommune: Skovkort. Ca. 1977. 7 blade.

- - -

Bedstefars Bornholm som fotografen så det. Af H. V. Jørgensen og Henrik Vensild. Bd. 4. 1977. 56 s. ill.

Blüthgen, Joachim: Bornholm. Ein Beitrag zur Landeskunde der dänischen Ostseeinsel. -i: Erdkunde. Archiv für wissenschaftliche Geographie, Band 29, s. 194-209, ill. 1977.

Dressler, Fritz og Manfred Sack: Bornholmske billeder/Bornholmer Bilder. 1978. 119 s. ill.

Federau, Bernt og Ulrich Schmidt: Bornholm. Billedbog fra en eventyrø. 1978. 139 s. ill.

-: Bornholm. Bilderbuch einer Märcheninsel. 1978. 139 s. ill.

-: Bornholm. Bilderbok från en sagoö. 1978. 132 s. ill.

- Hansen, Olaf Jørgen m.fl.*: Bornholm, den grønne rejsefører. 1978. 70 s. ill.
Tysk udg. 1978. Svensk udg. 1979.
- Hassing, K. P. og Sv. Dam Larsen*: Med skolen på Bornholm. 4. reviderede oplag. 1977. 36. s. ill.
- Jæger, Frank*: Bornholm 38. -i: Udsigt til Kronborg. Sengelæsning. 1976. S. 23-31.
- Kjeller, Frede*: Bornholms ukendte stier. 2. reviderede udg. 1976. 120 s. ill.
-: Bornholms ubekannte Wanderwege. 2. udg. 1978. 115 s. ill.
- Schwede, A. O.*: Insel mit runden Kirchen. Streifzüge durch Bornholm. Berlin, 1978. 202 s. ill.
- Steenstgård, S.*: Bornholm før og nu. 1977. 2. udg. 1978. 72 s. ill.
- Werner, Ragnar*: Bornholm - ön i Östersjön där forntid möter nutid. -i: Jorden runt 1977, nr. 4, s. 255-263, ill.

ENKELTE LOKALITETER

- Gosselman, Carl August*: Besök på *Ertholmarna* i november 1842. 2. udg. (facsimileudg.) Karlskrona, 1976. 60 s.
- Madsen, Arne*: Fra det gamle *Gudhjem*. -i: JpB 1976, s. 10-11, ill.
- Rohmann, Otto*: Fra *Poulsker* sogn. -i: JpB 1976, s. 28-33, ill.
- Bøggild, Hansaage*: Byens nips. *Rønne* kuriosa. 1977. 55 s. ill.
-: Der tages gennemgående for mange hensyn til forretningslivet og trafikken i *Rønne*. -i: JpB 1977, s. 7-11, ill.
- Exsteens Gaard*. St. Torvegade/Magstræde,. matr. nr. 555a, *Rønne* byggrunde. Opmåling udført af byggeteknikerklasser ved Bornholms Erhvervsskole. 1977. 26 s. ill.
- Jørgensen, H. V.*: Kastellet. Blade af *Rønne* Taarns historie. 1977. 4 s. ill.
Rønne købstad i 650 år. Redigeret af Robert Egevang og Johannes Thoms. 1977. 310 s. ill.
- Indhold: *Rønne - købstad i 650 år*. Af Robert Egevang og Johannes Thoms. P. V. Glob: Før *Rønne* blev by. Ebbe Gert Rasmussen: Middelalderbyen - købstadsrettighederne. Jørgen Steen Jensen: Middelalderligt møntfund fra *Rønne* kirke. Fritze Lindahl: Lybske eksportvarer i *Rønne* og Knudsker kirker. Erik Skov: Som de sad i kirken - stolestader og pulpiturer i *Rønne* o. 1700. Aage Kjeller: To rev og en arbejdsplads - *Rønne* havn. Jens Rømer: Småskibsfarten - en gammel skipper fortæller. Jørgen Klindt: Den første rutetrafik på *Rønne* 1844-1873. Bodil Tornehave: Teglproduktion på Bornholm. Johannes Thoms: Husene i *Rønne* - »Bondepiger i højtidsklæder«, Sølvmedens kår i købstaden; Bornholmske kandestøbere. Niels Holger Larsen: Johnsons Gård - en bygningsundersøgelse. H. E. Madsen: Stene til brød - stenindustrien på Bornholm. Hansaage Bøggild: Zahrtmann og Drachmann - Vilhelmines store verden. Poul Holst-Jensen: *Rønne* Theater. Poul Fischer Jørgensen: Apoteket. Ebba Brønne: En Krønike om by og borgerskab omkring århund-

redskiftet. Hans Stiesdal: Bornholmerurets værk. Bodil Tornehave: Keramikere - lertøj, fajance, terracotta og stentøj. Harald Langberg: Rønne-planer. H. V. Jørgensen: Fæstnings- og garnisonsby. H. Larsen-Bjerre: Ny tid - grotid - politik i Rønne 1914-77. Henrik Vensild: Bornholms Museum. Bøger og artikler om Rønne, af Sigrid Eliassen og Hans Michelsen.

Kjølby, Vilh.: *Østermariebogen*. Festskrift for Østermarie Idrætsforening, 1875-1975. 1977. 96 s. ill.

50 NATUR. NATURFREDNING.

Fjælstaunijn. Tidsskrift om naturen på Bornholm. Årg. 1-2, ill. 1977-78.

Larsen, Arne: Bornholm med kikkert og lup. 2. rev. udg. 1976. 40 s. ill.

Bornholms Amt. Fredningsplanudvalget: Grundanalyse. Registrant over fredninger og byggebeskyttelseslinier i henhold til naturfredningsloven, samt byzoner og sommerhusområder. Trykt på grundlag af Geodætisk Instituts kort 1:25000. 1978. 6 kort.

-: Et oplæg om friluftslivets udvikling. 1977. 51 blade + 11 kort.

Bornholms Amtskommune. Teknisk Forvaltning: Foreløbig recipientkvalitetsplan for Bornholm. 1976. 9 blade + 7 kort.

55 GEOLOGI

Abrahamsen, Niels: Palaeomagnetism of 4 dolerite dikes around Listed, Bornholm. -i: Bulletin of the Geological Society of Denmark, vol. 26, s. 195-215, ill. 1977.

Bjerreskov, Merete: Llandoveryan and Wenlockian graptolites from Bornholm. Oslo, 1975, 93 s. ill.

-: A new type of graptolite synrhadosome. -i: Bulletin of the Geological Society of Denmark, vol. 25, s. 41-47, ill. 1976.

Bruun-Petersen, Jens m.fl.: Geologi på Bornholm. 2. udg. 1977. 96 s. ill. (Varv ekskursionsfører, 1).

-: Geologie auf Bornholm. 2. Ausgabe. 1977. 96 s. ill.

Jensen, Aage: Character and provenance of the opaque minerals in the Nexø sandstone, Bornholm. -i: Bulletin of the Geological Society of Denmark, vol. 26, s. 69-76, ill. 1977.

Jørgart, Tommy: Eksempler på databehandling af geologiske problemer ved hjælp af vektor- og matrixregning. -i: Dansk Geologisk Forenings årsskrift 1978, s. 23-31, ill.

Poulsen, Valdemar: Dalmatina beds (late ordovician) on Bornholm. -i: Danmarks Geologiske Undersøgelses årbog 1976, s. 53-87, ill.

LITTERATUR OM BORNHOLM

- Sørensen*, Tage og Hans Ole Hansen: Comprehensive Geohydrological study of consolidated sedimentary rocks on Bornholm. -i: Nordic Hydrology 1977, nr. 8, s. 117-128.
- : Geofysiske borehuls-logs i Nedre Kambrium på Bornholm. -i: Dansk Geologisk Forenings årbog 1977, s. 1-3, ill.

57-58 PLANTE- OG DYRELIV

- Jespersen*, Henrik: Biotopundersøgelse af Kohullet i Almindingen, Store Grydesø i Paradisbakkerne og Donnemyr i Rø Plantage. Udg. af Fredningsplanudvalget for Bornholms Amt. 1978. 48 blade.
- Hansen*, Kjeld: Ecological studies in Danish heath vegetation. 1976. 118 s. (Dansk Botanisk Arkiv, bind 31 nr. 2).
5 hedearealer på Bornholm og 50 i Jylland.
- Brøndegård*, V. J.: Fra Vajd til Indigo. -i: JpB 1976, s. 37, ill.
- Hjortå*, Harry: Fuglelivet året rundt. 1977. 360 s. ill.
Om fuglelokaliteter på Bornholm s. 166-171 og 325-326.
- Petersen*, Johann Dieterich: Verzeichnis baltischer Vögel alle auf Christiansøe geschossen, zubereitet und ausgestopft. 2. udg. (facsimileudg.) 1978. 24 s.
Originaludgave 1 1766.
- Pihl*, Stefan og Jørgen Rabøl: Christiansø. Rapport over (ornitologisk) feltarbejde 1976. Udg. af Fredningsstyrelsen. 1977. Hæfte 1-2.

61 MEDICIN. HYGIEJNE.

- Bornholms Amtskommune*. Teknisk Forvaltning: Badevand 1978. 10 + 5 blade.
- Fischer Jørgensen*, Poul: Apoteket. -i: Rønne købstad i 650 år, s. 175-180, ill. 1977.
- Lægeberetning* for årene 1975-1977. Udg. af Bornholms Amtskommunes sygehuse. 1977-79.

62 TEKNIK

- Rønne Kommune*: Skitseprojekt for fjernvarme i Rønne med varmeudnyttelse fra Østkraft. Udarbejdet af Bruun & Sørensen A/S Ingeniørfirma. 1976. Forskellig paginering.
- Østkraft*: Beretning og regnskab 5.-7. driftsår. 1976-78.
- Andersen*, O.: Tyske befæstningsanlæg på Bornholm. 1978. 8 blade + 14 tavler.

Nielsen, Christian: Danske bådtyper. 1977. 152 s. ill.

Om Bornholm s. 32-35, 43, 46-49.

63 LANDBRUG. FISKERI.

De *Samvirkende* Bornholmske Husmandsforeninger 1903-25. juni-1978.

Red.: J. Gantzel Lauridsen. 1978. 63 s. ill.

Foreningen til Hesteavlens Fremme på Bornholm i 100 år. Red.: Helmer

Hansen. 1979. 55 s. ill.

Carsten, Poul: Fiskeri. 1978. 45 s. ill.

Fotografisk billedbog om en tur med en Svanekutter.

Holm Joensen, Poul: Sild og sildefangster. 1976. 81 s. ill.

S. 62-65: Om sildefangst og røgning på Bornholm.

Kofoed, Anker E.: Bornholmerfiskernes besværing over edderfugle og svenske fiskere. -i: JpB 1977, s. 38-39, ill.

64.9 HOTELVÆSEN

Hotel & Restaurant 1977/9. Hotelbranchens delegeretmøde i Rønne 21.-22. september 1977.

S. 8-21: Bornholm som turistområde.

65 HANDEL. SAMFÆRDSEL.

Bornholms Tidendes vejvisere, alle med kort:

Allinge-Gudhjem Kommune. Vejviser 1977/78-1979/80. 1977-79.

Hasle Kommune. Vejviser 1977/78-1979/80. 1977-79.

Nexø Kommune. Vejviser 1977/78-1979/80. 1977-79.

Rønne Kommune. Vejviser 1977/78-1979/80. 1977-79.

Åkirkeby Kommune. Vejviser 1977/78-1979/80. 1977-79.

Kjølby, Vilh.: A/S P. Berg 1851-1976. Nexø-Rønne. 1976. 69 s. ill. (65.08).

Andersen, Peter: Smalsporede industrimotorlok. Bd. 3: Sjælland, Lolland, Falster, Bornholm. 1976. 68 s. ill. (65.84).

Jensen, Niels: Jernbaner på Lolland-Falster og Bornholm. 1977. 110 s. ill. (Clausens Jernbanebibliotek). (65.84).

Pedersen, Svend Lund: Med dampen oppe. Et kig bag kulisserne. -i: JpB 1977, s. 14-18, ill. (65.84).

Dahl, Erik: Bornholms Sporvognstrafik B/S. Årsberetning 1976. 1976. 84 s. ill. (65.841).

-.: Vildledning for sporvognsformænd. Udg. af Bornholms Sporvognstrafik. 1979. 240 s. ill. (65.841)

- Klindt, Jørgen*: Den første rutetrafik på Rønne 1844-1873. -i: Rønne købstad i 650 år, s. 99-106, ill. 1977. (65.9).
- Pedersen, Erik*: Med damp, sejl og motor. Bornholmske skibe ca. 1850-1976. 1976. 203 s. ill. (65.9).
- Rømer, Jens*: Småskibsfarten - en gammel skipper fortæller. -i: Rønne købstad i 650 år, s. 79-98, ill. 1977. (65.9).

66-69 INDUSTRI. HÅNDVÆRK.

- Tørnehave, Bodil*: Teglproduktion på Bornholm. -i: Rønne købstad i 650 år, s. 107-124, ill. 1977. (66.25).
- Kjølby, Vilh.*: Vindmøller før og nu: Bornholm. 1978. 176 s. ill. (66.81).
- Lemvig, A. M.*: Lidt oplysninger om mølleriet, hvori bl.a. forekommer nogle bornholmske fagudtryk. -i: JpB 1976, s. 34-36, ill. (66.81).
- Saxebo Mølle* 1958. Af Pauli Andersen m.fl. Opmåling udført i juni 1976 af 2. byggeteknikerklasse ved Bornholms Tekniske Skole. 1976. 17 blade, ill. (66.81).
- Vilstrup, Kasper*: De bornholmske skoleelever og tobakken. Erfaringer fra en forsøgskampagne i skoleåret 1973-74. 1974. 60 + 21 s. ill. (Børn og tobak - et projekt under Ejnar og Meta Thorsens Fond). (66.88).
- Brødrene Anker, Hasle*. Maskinfabrik - jern- og metalstøberi. Opmåling udført af 2. byggeteknikerklasse ved Bornholms Erhvervsskole/Teknisk Skole. 1978. 3 s. + 13 tavler, ill. (67.2).
- Madsen, H. E.*: Stene til brød - stenindustrien på Bornholm. -i: Rønne købstad i 650 år, s. 141-146, ill. 1977. (67.9).
- Vensild, Henrik*: Bornholms stenindustri. -i: Industrialismens bygninger og boliger, s. 21-25, ill. 1976. (67.9).
- Jørgensen, Poul*: Bornholmeruret - standurenes folkevogn. -i: Antik - Skønne og gamle ting, 2. årg. nr. 4, s. 4-6, 31, ill. 1978. (68.13).
- Stiesdal, Hans*: Bornholmerurets værk. -i: Rønne købstad i 650 år, s. 193-202, ill. 1977. (68.13).
- Bech, Henry*: Rønne Vandværk 1903-1978. 1978. 66 s. ill. (69.84).
- Finne Jensen, Steen*: Beretning om Rønne kommunale brandvæsen. 1978. 12 s. ill. (69.89).
- Omslagstitel: Rønne Brandmandsforening 1928 - 50 år - 1978.
- Plesner, M.*: Beretning om skaktsækningen ved A/S Bornholms Kulværker i årene 1920-21. -i: Burgundiajul 1978, 12 s. ill. (69.94).

71 ARKITEKTUR. KIRKEKUNST.

- Nylars Kirke*. Kortfattet beskrivelse med en kort sammenfatning på tysk. 1978. 21 s. ill.
- Ældste* beskrivelse af Rønne Kirke. Red.: H. C. Lorentzen. 1977. 4 s. ill.
Jubilæumsnummer af Rønnes kirkeblad.
- Lindahl, Fritze*: Lybske eksportvarer i Rønne og Knudsker kirker. -i: Rønne købstad i 650 år, s. 47-60, ill. 1977.
- Skov, Erik*: Som de sad i kirken - stolestader og pulpiturer i Rønne o. 1700. -i: Rønne købstad i 650 år, s. 61-70, ill. 1977.

71.95 PLANLÆGNING

Bornholms Amtsråds regionplanserie:

- Rapport nr. 5: Den offentlige debat om målsætninger og skitser. 1976. 36 blade, ill. Bilag: Skriftlige debatindlæg. 1976. 218 blade, ill.
- Rapport nr. 6: Forslag til regionplan 1977-1990. 1977. Forskellig paginering.
- Rapport nr. 7: Regionplanforslagets offentliggørelse og vedtagelse. 1978. 178 blade.
- Notat nr. 2: Alders- og områdefordelte befolkningsprognoser 1976-1990. 1978. 41 blade.
- Notat nr. 3: Amtsrådets forhandlingsoplæg om regionplanforslaget. 1977. 63 blade.
- Notat nr. 4: Referater fra forhandlingerne om regionplanforslaget. 1977. 32 blade.
- Notat nr. 5: Alders- og områdefordelt befolkningsprognose 1977-2000. 1977. 40 blade.
- Planstyrelsen*: Notat om Bornholms Amtsråds rapport nr. 4 »Målsætninger og skitser«. 1976. Bd. 1-2.
- Bornholms Amtskommune*: Statusbeskrivelse og principskitse - cykelsti-planlægning. 2. udkast. 1978. 14 + 4 blade + 1 kort.
- Bornholms Amt. Fredningsplanudvalget*: Retningslinier for sagsbehandling vedrørende etablering af små vindmøller på Bornholm. 1978. 64 blade, ill.
- Institut for Center-Planlægning*: Centre i Danmark. Bind 6: Bornholms Amt. 1976. Forskellig paginering.
- Tonboe, Jens Chr. m.fl.*: Regionplandebate. En sociologisk undersøgelse på Bornholm 1975-76. 1977. 367 s. ill.

Allinge-Gudhjem kommune: Skitse til dispositionsplan og oplæg til regionplanlægningen. Udarbejdet af Bornholms Arkitekt- og Ingeniørkontor ApS. 1975. 17 blade, ill.

-: Midlertidige rammer for lokalplanlægningen i henhold til § 15 i lov om kommuneplanlægning. 1978. 12 blade + 9 kort.

Hasle Kommune: Midlertidige rammer for lokalplanlægningen i henhold til § 15 i lov om kommuneplanlægning. 1976. 7 blade + 1 kort.

-: Lokalplan nr. 4-E. 1978. 8 blade + 1 kort.

-: Lokalplan nr. 5-E. 8 blade + 2 kort.

-: Lokalplan nr. 32-B,0. 1978. 11 blade + 1 kort.

Nexø Kommune: § 15-rammer. Midlertidige rammer for lokalplanlægningen i henhold til § 15 i lov om kommuneplanlægning. 1976. 9 blade + 6 kort.

Rønne Kommune: Centerplan for Rønne 1977. Udarbejdet af Finn Monies og Ole Svensson i samarbejde med Rønne Kommunes tekniske forvaltning. 1978. 36 blade, ill. + 1 kort.

Omslagstitel: Rønne Bycenter.

-: Bilagsrapport. Rønne Bycenter. 1977. 89 blade, ill.

-: § 15-rammer. Midlertidige rammer for lokalplanlægningen i henhold til § 15 i lov om kommuneplanlægning. 1977. 16 blade, ill.

-: Byplanvedtægt nr. 14. 1976. 7 blade + 2 kort.

-: Byplanvedtægt nr. 15. 1975. 3 blade + 1 kort.

-: Byplanvedtægt nr. 16. 1976. 3 blade + 1 kort.

-: Lokalplan nr. 17. 1976. 9 blade + 3 kort.

-: Lokalplan nr. 19. 1978. 8 blade + 2 kort.

-: Lokalplan nr. 20. 1978. 8 blade + 3 kort.

Rønne og Aakirkeby kommuner: Forslag til lokalplan for del af lufthavnsområdet. 1979. 12 blade + 1 kort.

Aakirkeby Kommune: Dispositionsplan 1975. Af Vibeke Fischer Rasmussen. 1975. 74 blade, ill. + 3 kort.

-: § 15-rammer for Åkirkeby Kommune. 1977. 11 blade + 1 kort.

-: Lokalplan nr. 6. 1978. 21 blade, ill. + 2 kort.

-: Lokalplan nr. 7. 1979. 8 blade, ill.

-: Lokalplan nr. 8. 1978. 7 blade + 1 kort.

-: Lokalplan nr. 9. 1978. 7 blade + 1 kort.

-: Lokalplan nr. 10. 1978. 21 blade + 3 kort.

-: Lokalplan nr. 12. 1978. 5 blade + 1 kort.

72-74 BILDENDE KUNST

- Bornholms Museum:* Fire bornholmske kunstnere. Inge Lise Westman - Marie Hjorth - Hans Helge Nielsen - Hanne Mailand. 1976. 12 s. ill.
 -: Fem års tilvækst. 1972-1977. 1977. 26 s. ill.
Bornholms Kunstforening: Mindeudstilling for Claus Johansen. 1977. 15 s. ill.
Bornholms Kunstmuseum: Søren Kjærsgård. 1978. 12 s. ill.
Ernst, Helge: Tanker omkring en kunstsamling (Bornholms Museums). -i: BS 2. rk. bd. 10, s. 178-182, ill. 1976.
Vensild, Henrik: Bornholms Kunstmuseum, Rønne. -i: Kunst og Museum, 12. årg. nr. 2, s. 3-5 og 47-49, ill. 1977.
Hasle Malere. Udg. af Klubben Rarus. 1979. 11 s., ill.
Kjærsgård, Søren: Indimellem. Skrivelier og grafik. 1977. 56 s. ill.

76 KUNSTHÅNDVÆRK OG -INDUSTRI

- Klindt,* J.: Bornholmske antikviteter. -i: JpB 1976, s. 14-19, ill.
Thoms, Johannes: Sølvsmedens kår i købstaden. -i: Rønne købstad i 650 år, s. 203-212, ill. 1977.
 -: Bornholmske kandestøbere. -i: Rønne købstad i 650 år, s. 227-230, ill. 1977.
Arneborg Pedersen, Jette og Per Kristian Madsen: Bornholmske kakkelfund. -i: BS 2. rk. bd. 12, s. 27-58, ill. 1978.
Tørnehave, Bodil: Bornholmske pottemagere. -i: BS 2. rk. bd. 12, s. 59-197, ill. 1978.
 -: Keramikere - lertøj, fajance, terracotta og stentøj. -i: Rønne købstad i 650 år, s. 213-226, ill. 1977.
 -: Fajancefabrikken i Storegade. -i: BS 2. rk. bd. 10, s. 9-83, ill. 1976.
Bøggild, Hansaage: Hjorths græske æra. -i: Kunst- og antikvitetsårbogen 1976, s. 112-119, ill.
Hjorth, Peter m.fl.: L. Hjorth. En keramisk virksomhed i Rønne. 1977. 65 s. ill.
Schou-Kristensen, Jørgen: Syv keramikere - tre generationer. 1977. 28 s. ill.

77 TEATER

- Holst-Jensen,* Poul: Rønne Theater. -i: Rønne købstad i 650 år, s. 159-174, ill. 1977.
Palm-Andréasson, Ewy: 150 år med amatører i Rønne Theater - Danmarks ældste teater i bruk. -i: BS 2. rk. bd. 11, s. 87-198, ill. 1977.

LITTERATUR OM BORNHOLM

79 SPORT

- Hansen, Werner*: Mod nye mål. Åkirkeby Idrætsforening 1927-1977. 1977. 222 s. ill.
- Juni, Djorn*: Sognebo og aktiv ungdom. Poulsker Idrætsforenings første 50 år i ord og billeder. 1978. 48 s. ill.
- De bedste* bådture. Red.: Anders Høegh Post. 1978. 111 s. ill.
S. 86-95: Bornholm.

80 LITTERATUR

- Bro, Margrethe*: Slægten Hansen fra Nexø. 1976. 137 s.
- Drachmann, Holger*: Det forunderlige syn på Østersøen Helligtrekongersnat 1870. -i: Burgundiajul 1977, s. 10-16, ill.
- En *global* afkrog. 56 bornholmere og andre danskere skriver og digter. Red.: Hansaage Bøggild. Ill. af Oluf Høst. 1978. 142 s., ill.
- Hauch-Fausbøll, Poul*: Gudhjemdrømme. Erindringsdigte fra 30'ernes Gudhjem med 12 træsnit af forfatteren. 1978. 61 s., ill.
- Ipsen, Henning*: David Bismers fortvivlede ungdom. 1976. 187 s.
-: David Bismer i fryd og gammen. 1977. 165 s.
- Jomsvikingernes* saga. Harald Blåtand, Svend Tveskæg og vikingerne i Jomsborg. Oversat af Helle Degnbol og Helle Jensen. 1978. 165 s.
- Juni, Djorn*: Bisseline fra Bornholm. Ill. af Bent Kaas. 1977. 35 s. ill.
-: Bisseline von Bornholm. Ill. af Bent Kaas. 1977. 35 s. ill.
- Mahler, Ludvig*: Kærlighedssmeden som jeg husker ham. 1977. 18 s. ill.
- Milton, Freddy*: Vagn i viking. 1977. 24 s. ill.
Tegneserie.
- Nexø, Martin Andersen*: Bornholmernoveller. Et udvalg ved Sven Møller Kristensen. 1977. 240 s.
-: Pelle Erövraren. Stockholm, 1976. Bd. 1-4.

89 SPROG

- Espersen, J. C.*: Bornholmsk ordbog. 2. udg. 2. opl. 1978. 171 + 512 s.
- Stednavneudvalget*: Fortegnelse over stednavne i amterne øst for Lillebælt. 1978. 294 s.

90 HISTORIE. ARKÆOLOGI.

- Hansen, Olaf*: Bornholms Historiske Samfund. -i: BS 2. rk. bd. 10, s. 183-188; bd. 11, s. 213-215; bd. 12, s. 255-258. (90.6).
- Steen Jensen, Jørgen*: Middelalderligt møntfund fra Rønne Kirke. -i: Rønne købstad i 650 år, s. 39-46, ill. 1977. (90.88).

- Aner, Ekkehard* und *Karl Kersten*: Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen. Band 3. 1977. 240 s. + 174 tavler. (91.15).
S. 3-57 og tvl. 1-35: Ole Klindt-Jensen: Bornholms Amt.
- Davidson, Karsten*: Stenalderbopladsen på Lilleborg. -i: BS 2. rk. bd. 11, s. 9-22, ill. 1977. (91.15).
- Dehn-Nielsen, Henning*: 356 oldtidsminder på øerne. 1977. 223 s. ill. (91.15).
S. 176-191: Bornholms Amt.
- Fraes Rasmussen, Ulla*: Bjergely. Bopladsrester fra ældre jernalder. -i: BS 2. rk. bd. 12, s. 19-25, ill. 1978. (91.15).
- Kapel, Hans*: Kalk til slottets mure. -i: Antikvariske studier tilegnet Knud Thorvildsen, s. 211-230, ill. 1978. (91.15).
- Nielsen, Svend*: En bronzealdergravhøj i Knudsker sogn. -i: BS 2. rk. bd. 11, s. 23-31, ill. 1977. (91.15).
- Watt, Margrethe*: Hellekiste på Krusegårds mark i Poulsker. -i: BS 2. rk. bd. 12, s. 9-17, ill. 1978. (91.15).
- Vensild, Henrik*: Hestekranier under Damaskegård. -i: Antikvariske studier tilegnet Knud Thorvildsen, s. 231-234, ill. 1978. (91.15)
-: Udgravningerne på Damaskegård - et bornholmsk stuehus gennem 400 år. -i: Nationalmuseets Arbejdsmark 1977, s. 27-41, ill. (91.15).
- Moltke, Erik*: Runerne i Danmark og deres oprindelse. 1976. 435 s. ill. (91.18).
Om Bornholm bl.a. s. 269-281.
- Matthiesen, S. A.*: Østersøregionen - i går, i dag og i morgen. En bibliografi. 1978. 60 blade. (91.99).
- Militærhistorisk Konference*, 1977: Østersøens militærhistoriske betydning for Danmark. 1977. 102 blade. (91.99).
- Rasmussen, Ebbe Gert*: Begivenhederne på Bornholm under Sveriges besiddelse af øen 1658. 2. oplag. 1978. 192 s. ill. (96.2).
- Barfod, Jørgen H.*: V 1-bomben. -i: Nationalmuseets Arbejdsmark 1976, s. 72-87, ill. (96.71).
- Basov, A.*: Landgangen på Bornholm. Baggrunden for landgangen set med sovjetrussiske øjne. Noter ved Thomas Jensen. 1976. 26 s. (96.71).
- Hammerich, Poul*: Fred og nye farer. Første bind af en Danmarkskrønike 1945-72. 599 s. (96.71).
S. 61-78: Et mindre kørselsuheld (om bombardementerne af Bornholm).

Portrætter af kendte bornholmere afgang ved døden sidste år. Med korte biografiske data. Årlig i Jul paa Bornholm.

Bjerg, Hans Chr.: Folketingsmand, borgmester, kaptajn *Philip Rasch Dam* 1823-1900. Privatakiv nr. 5319 - og artillerikaptajn *Markus Ludvig Dam* 1791-1851: Privatakiv nr. 6793. 1975. 14 blade.

Registratur, udg. af Rigsarkivet.

Kofoed, Anker E.: Grevinde *Danner* og Bornholm. 1978. 24 s. ill.

Bøggild, Hansaage: Han blev selv et stykke historie (om lektor *Aage David- sen*). -i: JpB 1977, s. 43, ill.

-: Lossepladsens kommunikerende diamanter (om *William Fridericia*). -i: JpB 1976, s. 4-9, ill.

Dalgaard, Leif: Brev til en bornholmsk kunstner (*Børge Hermann Hansen*). 1977. 37 s. ill.

Bøggild, Hansaage: Breve fra Mester *Oluf* (*Høst*). 1977. 38 s. ill.

Sørensen, Kurt: *Henning Ipsen*. Udg. af Bibliotekscentralen. 1976. 8 s. (Forfatterportræt 1976/77, 8).

Nielsen, Dagmar: Breve fra tusmørket - dagbog og breve fra *Karen Elisabeth Jensen*. -i: BS 2. rk. bd. 11, s. 33-86, ill. 1977.

Larsen, Aa. D.: Dignus memoria (Om maleren *Claus Johansen*). -i: Bur- gundiajul 1977, s. 18-22, ill.

Dwinger, Jonna: (*Søren*) *Kjærsgaard*. 1978. 28 s. ill.

Kofoed, K. H.: K. H. Kofoeds erindringer ved Hans Kirchhoff. 1979. 562 s. ill.

Madsen, Arne: Maleren *Karl Larsen*. -i: JpB 1978, s. 40-41, ill.

Ernst, Helge: *Niels Lergaard*. En retrospektiv udstilling. 1978. 44 s. ill.

Kofoed, Anker E.: En Østerlarskerbos (*A. P. Low*) barndomserindringer. -i: JpB 1978, s. 18-20, ill.

Bøggild, Hansaage: Leret fra Salene (om *Lisbet Munch-Petersen*). -i: JpB 1978, s. 5-9, ill.

Houmann, Børge: Brevet til Pelle. Om *Martin Andersen Nexø*s erindrings- roman Morten hin Røde. 1976. 53 s. ill.

-: Mellem London og Moskva. Træk fra *Martin Andersen Nexø*s ophold som emigrant i Sverige 1943-44. 1977. 76 s. ill.

-: *Martin Andersen Nexø*. Udg. af Bibliotekscentralen. 1975. 8 s. ill. (For- fatterportræt 1975/76, 1).

Nielsen, Th.: Mine erindringer. 1976. 98 s.

Dam, H.: Et kort udtog af et levnedsløb (*Torgius Petersen*). -i: JpB 1978, s. 12-15, ill.

Rying, Bent: Redaktørungernes Pistolstræde. -i: Det var dengang - danske hjem i tyverne og trediveerne, s. 157-181, ill. 1976.

Skovmand, Helge: Et hjem - en skole - et blad. 1976. 187 s. ill.

08.998-999 STAMTAVLER

Bidstrup, Julius: Stamtavler over de bornholmske familier Muller, Madvig og Sode. 2. udg. 1979. 24 s.

Fotografisk optryk af 1. udg. 1884.

Christensen, H. Fridolf: Hermanmine Anine Munch født Müller's efterslægt. 1976. 15 blade.

Dahl, Elise: Stamtavle over slægterne Dahl og Jensen, Rønne. 1977. 41 s.

Juul Nielsen, Gunnar: Bedstemoder (Marie Dorte Munch) og hendes søskende. 1977. 13 blade.

Skovgaard, Louise: Af Oluf Koefoeds efterslægt. 1976. 35 blade.

-: Gadegaardsslægten fra Vestermarie. 1979. 23 blade.

-: Hans Svendsens stifbørn. 1976. 50 blade.

-: Jens Hansen på Bjerget. 1978. 33 blade.

-: Ladegårdsslægten. 1978. 28 blade.

-: Margrethe Juuls efterslægt. 1978. 18 blade.

- og E. Kofoed: Register til hefte I-IV. 1977. 54 blade.

I. Hans Svendsens broderbørn. II. Haagen Sonesen Rønneby. III. Af Oluf Koefoeds efterslægt. IV. Hans Svendsens stifbørn.

Munch, G. A.: Claus Jensen *Munchs* familie. 1978. 231 s. ill.

Stamtavle for familien *Pedersen »Paradis«*, Bornholm. 2. reviderede udg. ved Gunnar Kofoed Pedersen. 1975-77. 1-2 i ringbind.

Hansen, Albert og Børge Reimert Nielsen: *Sonneslægten*. Sommergaardsgrenen 1626-1976. 1976. 76 s.

Forkortelser: JpB - Jul paa Bornholm.

BS - Bornholmske Samlinger.

Redaktionen afsluttet 1.6.1979.

Af Olaf Hansen

Siden sidste beretning om arbejdet i Bornholms historiske Samfund har foreningen fået to nye æresmedlemmer, således at foreningen nu har hædret tre af sine medlemmer. – Den 16. august 1978 blev fhv. overlærer Anker E. Kofoed i Svaneke 85 år. Og den 4. september 1978 blev fhv. overbibliotekar Chr. Stub-Jørgensen i Aarhus 81 år. På deres fødselsdage blev de, ved besøg af formand og næstformand, udnævnt til æresmedlemmer i foreningen, som tak for den store indsats begge på den ene eller anden måde har ydet i oplysning om Bornholm og bornholmske forhold. Noget der indirekte er kommet Bornholms historiske Samfund til gode, selvom ingen af dem har skrevet i Bornholmske Samlinger. – Begge har forlængst modtaget Bornholms historiske Samfunds ærespris »Bornholmerprisen«.

Lørdag d. 12. august 1978, havde vi den traditionelle sommerekskursion, der denne gang var lagt til Åkirkeby. På det gamle rådhus fortalte socialinspektør Werner Hansen og dennes søn stud. teol. Povl Bruno Hansen om »Bevaring af Åkirkeby«. Foredraget var ledsaget af lysbilleder. Efter at den medbragte kaffe var drukket på rådhuset, var der en vandring gennem byen, hvor vi så på huse og hørte om deres bygmestre med mere. Byvandringen sluttede i Åkirke, hvor pastor Rossel fortalte.

Lørdag d. 2. september 1978. Den årlige generalforsamling afvikledes på Centralbiblioteket i Rønne med ca. 40 deltagere og handelsskoleinspektør Leif Henriksen som dirigent. – Formanden nævnte i sin beretning, at foreningen nu havde 725 medlemmer. Takkede Jørn Klindt for 19 år som foreningens formand. For 19 år siden havde foreningen 397 medlemmer, og kontingentet var 5 kr. Så der havde på disse år været en glædelig fremgang. Bibliotekar Hans Michelsen i Roskilde har udarbejdet et registerbind for de første 10 bind af samlingerne i II række. Dette vil udkomme i begyndelsen af 1979. Det samme er tilfældet med bind 3, der i flere år har været udsolgt, men nu bliver genoptrykt. – Formanden havde deltaget i årsmødet hos »De skånska Landskapens historiske och arkeologiska Förening« i Lund, samt i årsmødet i »Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger« og »Dansk historisk Fællesforening«.

Redaktøren Ebbe Gert Rasmussen fortalte bl.a. om indholdet i det kommede bind 12, der ventes udsendt inden jul, samt lidt om planerne for bind 13.

Kassereren Jørn Uffe Hansen oplæste regnskabet for tiden 1/4 til 31/12 1977. Dette regnskab er trykt i bind 12 side 259. Beretninger og regnskab godkendtes uden kommentarer.

Næste punkt på dagsorden var ændring af §§ 4-5-6-7 i foreningens love. Samtlige ændringer vedtoges. Dog for § 6 vedkommende efter en livlig diskussion, fortrinsvis om ordvalget i udformningen af paragraffen – Foreningens love efter ændringen af de nævnte paragraffer er trykt i dette bind side 172.

Efter de gamle love afgik efter tur i bestyrelsen: Jørn Uffe Hansen, Carl H. Kibsgaard og Frede Kjøller. De blev alle tre genvalgt. – Ifølge den lige vedtagne § 5, skulle der vælges yderligere to medlemmer til bestyrelsen. Bestyrelsen selv foreslog: adjunkt Ebbe Gert Rasmussen og overbibliotekar H.C.Larsen. De blev begge valgt. – Som revisorer valgtes i henhold til den ændrede § 5: malermester Harald Lind (genvalg) og handelsskoleinspektør Leif Henriksen. Som revisorsuppleant overlæge Johs. Thoms (genvalg).

Aarets BORNHOLMERPRIS blev tildelt Bornholms Centralbibliotek »for historisk virksomhed vedrørende Bornholm«. Og her berørte formanden det, som overbibliotekar Gøtzsche i 1924 begyndte, at biblioteket skulle være bornholmernes bibliotek. »Et sted, hvor man skulle kunne finde alt, hvad man ønskede at lære at kende om Bornholms forhold i fortid og nutid. Gøtzsche lagde grunden til lokalsamlingen, der stadig øges. Biblioteket arbejder med katalogisering af lokalhistoriske artikler samt diverse bøger og skrifter, der udkommer. Og om dette kan man læse i hvert andet bind af Bornholmske Samlinger som »Litteratur om Bornholm«. For en 4-5 år siden oprettedes på biblioteket et lokalhistorisk arkiv, hvor der modtages arkivmateriale fra enkeltpersoner, virksomheder, foreninger m.v. Samt billeder. Dette materiale ordnes og registreres. »De higer og søger i gamle bøger« digtede Oehlenschläger i Guldhornene. Men det gør man vel ikke mere i den grad, idet den store samling af bøger og arkivalier om Bornholm, der findes her på Centralbiblioteket, gør arbejdet lettere. Og dette i forbindelse med bibliotekets personale, der står til rådighed for den besøgende. Alt sammen noget til glæde for den historisk interesserede og andre, der vil vide noget om Bornholms forhold i fortid og nutid«.

Under eventuelt nævnte formanden en kontingentforhøjelse fra 1. januar 1980. Spørgsmålet vil blive taget op på næste års generalforsamling. Li-

geledes om interessen for en tur til Skåne. Interessen var vistnok ikke stor.

Efter at den medbragte kaffe var drukket blev lokalsamlingen og det lokalhistoriske arkiv forevist af overbibliotekar H.C. Larsen og bibliotekar fru Sigrd Eliassen.

Ved et senere bestyrelsesmøde konstituerede bestyrelsen sig, og denne er nu:

Olaf Hansen, formand, Nexø
 H.V. Jørgensen, næstformand og sekretær, Rønne
 Jørn Uffe Hansen, kasserer, Rutsker pr. Hasle.
 Ebbe Gert Rasmussen, redaktør, Rønne
 Carl H. Kibsgaard, Rønne
 Jørn Klindt, Rønne
 Frede Kjøller, Østermarie
 H.C. Larsen, Rønne
 Henrik Vensild, Rønne

Forretningsudvalget består af: formand, næstformand, kasserer, redaktør samt H.C. Larsen.

De planlagte arrangementer i vinteren 1978/79 løb ikke ud i sandet men ud i sne. Vinteren artede sig på en sådan måde, at vi ikke turde træffe aftale om noget, som måske ikke kunne gennemføres. Men 8. marts 1979 havde Centralbiblioteket et foredrag om »Folketøj på Landet« ved museumsinspektør Erna Lorentsen fra den gl. by i Aarhus. Ved annonce gjorde vi vore medlemmer opmærksom på foredraget.

Lørdag d. 18. august 1979. Sommerekskursion til Gudhjem under ledelse af foreningens næstformand, major H.V. Jørgensen. Formanden bød velkommen og nævnte, at det netop var 10 år siden, foreningen sidst var i Gudhjem og ved hvilket lejlighed Gudhjem Museums formand og initiativtager Axel Munch fik Bornholmerprisen. Axel Munch er ikke mere, men fru Esther Munch, der har videreført sin mands interesser på museet, viste os dette og specielt den store samling af bornholmske tekstiler. – Fra museet til Gudhjem kirke, hvor turens leder fortalte både om den gamle kirke Sct. Annæ kapel og den nye kirke. Og i særdeleshed om altertavlen og prædikestolen, der tidligere var i den gamle, men nu er restaureret og opstillet i den nye kirke. Bygmester Viggo Pedersen, Gudhjem, fortalte træk om kirken fra hans barndom. – Herfra til batteriet ved Nørresand, hvor H.V. Jørgensen igen fortalte, denne gang om øens kystforsvar. Og ekskursionen

sluttede i Prinsessehaven, skabt af gartneren og forfatteren Stephan Nyeland.

Lørdag d. 8. september 1979. Generalforsamling i Aarsdale med 50 deltagere. Dirigent var kontorchef Fritz Olsen. I sin beretning nævnte formanden vedtægtsændringen fra sidste år, bestyrelsens konstituering samt forretningsudvalgets sammensætning. Bind 12 var udkommet ca. 1. december og meget godt modtaget både blandt medlemmerne og i pressen. Genoptrykket af bind 3 samt registerbindet, der var udgivet af Bornholms lokalhistoriske arkiv, udkom først på året 1979. I registerbindet, der er på godt 100 sider A-4, er konstateret enkelte fejl, og formanden opfordrede derfor brugere af registeret til at notere disse fejl og indsende disse til Ebbe Gert Rasmussen, der ville samle disse og lade dem gå videre til bibliotekar Hans Michelsen. Det skulle jo gerne være således, at det kommende registerbind (for bind 1-19) er fejlfrit. Formanden nævnte det, som nu optager mange historikere »den nyere historie« og nævnte her de folkelige bevægelser: indremision, grundtvigianisme, husmandsbevægelse, afholdsbevægelse og arbejderbevægelse, der er nogle af de mange vækkelser, bevægelser og foreninger, der har sat et markant præg på det samfund, vi er vokset op i. Formanden opfordrede foreningens medlemmer, dersom de lå inde med materiale eller kendte sådant eller ved samtale med ældre mennesker, at få dette materiale samlet, ligesom samlingernes redaktør Ebbe Gert Rasmussen ville være behjælpelig med at få det behandlet.

Redaktøren fortalte om de artikler, der kommer i det kommende bind 13. Og kunne også fortælle noget om bind 14, hvortil der allerede foreligger nogle artikler.

Kassereren Jørn Uffe Hansen oplæste regnskabet for året 1978. Regnskabet findes side 173 i dette bind.

Beretninger og regnskab godkendtes.

Næste punkt var forslaget om kontingentforhøjelse, der blev nævnt ved generalforsamlingen i 1978. Bestyrelsen foreslog kr. 55,00, altså en forhøjelse på kr. 15,00. Vedtoges uden modforslag.

Til bestyrelsen genvalg af Jørn Klindt, Olaf Hansen, H.V. Jørgensen og Henrik Vensild. Efter de nye loves § 5 afgik ved lodtrækning H.C. Larsen, der blev genvalgt. Også genvalg af revisorerne: Harald Lind og Leif Henriksen samt suppleanten Johs. Thoms.

Aarets Bornholmerpris blev givet til mølleejer Anthon Mikkelsen, Aarsdale Mølle. Formanden nævnte forskellige energikilder som: skubbekvær-

nen, skvatmøllen, horisontalmøller, stubmøller og sidst i rækken den store hollandske mølle. Men billedet skifter igen. Man fandt andre energikilder, møllerne forsvandt fra landskabet, som de gennem generationer havde præget. Aarsdale mølle er nu den eneste hollandske mølle på Bornholm, som endnu arbejder med vindkraft. Møllen er meget velholdt og er en del af det bornholmske landskab ved Aarsdale fiskerleje. Men ikke nok med det. Møllen er åben for besøgende, der ønsker at se, hvordan der arbejdes i en vindmølle. Aarsdale mølle er bygget i 1877 af den nuværende ejers farfar og har således været i drift i over 100 år. Der er måske besøgende, der opfatter møllen som et arbejdende museum, men det er ikke rigtigt. Det man ser, er en arbejdsplads, hvor tre generationer har arbejdet med mølleerhvervet, men et erhverv, der under disse former er ved at forsvinde i dansk kulturliv. »For historisk virksomhed på Bornholm« nemlig bevaring af mølleerhvervet og »For bevaring af det bornholmske landskab«, nemlig den velholdte mølle i landskabet, kunne formanden overrække Bornholmerprisen til møllejer Anthon Mikkelsen.

Efter at kaffen var drukket, fortalte kaptajn Pepke, der er Aarsdales historiker, om fiskerlejet Aarsdale. Og efter denne orientering var Pepke fører på en vandring gennem fiskerlejet, hvor han fortalte og viste frem. På denne vandring blev også møllen besøgt. Møllejer Mikkelsen satte møllen i gang, således at vi alle fik at se »den levende mølle« arbejde.

LOVE FOR BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

- § 1. Foreningens navn er »Bornholms historiske Samfund«.
- § 2. Foreningen har til formål at vække og bevare interessen for Bornholm og dens fortid. Foreningen udsender et årsskrift »Bornholmske Samlinger« med afhandlinger om bornholmske forhold, eller undtagelsesvis selvstændige værker om Bornholm.
- § 3. Enhver interesseret kan blive medlem ved henvendelse til et af bestyrelsens medlemmer.
- § 4. Foreningen holder generalforsamling hvert år i august eller september måned efter bekendtgørelse i øens dagblade en uge i forvejen.
Generalforsamlingen er foreningens øverste myndighed og dens beslutninger træffes ved almindelig stemmeflertal.
- § 5. Generalforsamlingen vælger en bestyrelse på 9 medlemmer for 2 år, således at der hvert år afgår skiftevis 4 og 5 medlemmer, første år ved lodtrækning. - Samtidig vælges 2 revisorer samt 1 revisorsuppleant for hvert år.
- § 6. Bestyrelsen konstituerer sig med en formand og en næstformand, der også er sekretær. Bestyrelsen vælger desuden kasserer og redaktør, der ikke behøver at være medlemmer af bestyrelsen. - Bestyrelsen vælger et forretningsudvalg på 5 medlemmer, hvori kasserer og redaktør skal være medlemmer
- § 7. Det årlige kontingent fastsættes af generalforsamlingen. Kontingentet opkræves i maj måned ved girokort.
- § 8. I tilfælde af foreningens opløsning overgår evt. aktiver til Bornholms Museum.

Foreningens love er sidst trykt i Bornholmske Samlinger II række bind 4 i 1969.

På foreningens generalforsamling d. 2. september 1978 blev der foretaget ændringer af §§ 4-5-6-7.

På foreningens generalforsamling d. 8. september 1979 blev kontingentet sat til kr. 55,00.

BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Driftsregnskab for tiden 1/1 til 31/12 1978

Indtægter:

Tilskud fra ministeriet for kulturelle anliggender	kr.	4.400,00	
Hasle Bank A/S	-	1.000,00	
Bornholms Amt	-	15.000,00	
Kontingenter	-	30.285,00	
Bogsalg	-	2.833,18	
Renter: Sparekassen BORNHOLM	kr.	3.252,96	
Renter: Postgiro	kr.	48,18	- 3.301,14
		kr.	56.819,32
Beholdning pr. 1/1 1978	-	70.279,48	
			<u>kr. 127.098,80</u>

Udgifter:

Trykning af bind 11	kr.	43.375,00	
Udsendelse af bind 11	kr.	6.662,50	kr. 50.037,50
Trykning bind 3	-	15.825,00	
Annoncer og porto	-	1.545,08	
MOMS	-	7.480,51	
Brandforsikring	-	283,00	
Møder	-	841,85	
Girokort - adressesedler	-	1.035,84	
Multidate (E.D.B.)	kr.	1.713,22	
Tilskud Sparekassen BORNHOLM	kr.	1.500,00	- 213,22

Kontingenter:

De skånska Landskapens	kr.	30,98	
Sammenslutninger af lokalhistoriske			
Foreninger	kr.	838,80	
Danske historisk Fællesforening	kr.	98,94	- 968,72
Kontorartikler	-	26,85	
Diverse	-	228,70	
		kr.	78.486,27

Beholdning pr. 31/12 1978:

Sparekassen BORNHOLM	kr.	41.251,62	
Sparekassen BORNHOLM	kr.	5.688,81	
Postgiro	kr.	1.672,10	- 48.612,53
			<u>kr. 127.098,80</u>

PRIS PÅ ÆLDRE PUBLIKATIONER
TIL SAMFUNDETS MEDLEMMER

Bornholmske Samlinger:

1. række.

Af denne findes endnu en lille beholdning af følgende bind: 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 32, 34, 35, 36, 37, 39, 40.

Prisen for ovennævnte er kr. 30,00 pr. bind.

N.B. Bind 39 og 40 er registerbind for 1. række.

2. række.

Bind 1 koster kr. 30,00

Bind 2 koster kr. 30,00

Bind 3 koster kr. 45,00

Øvrige bind 4-12 koster kr. 55,00 pr. bind.

Øvrige publikationer:

Bornholms politiske historie* (5 bind) kr. 35,00

Nexø Bogen, bind 1 kr. 35,00

Bornholmske Gårdnavne* kr. 10,00

Prahls Agerdyrknings Catechismus kr. 25,00

Bornholmerskolen* (malerkunst) kr. 15,00

Bornholms Værns Historie* kr. 15,00

Priserne er incl. moms og porto.

De med * mærkede bøger er særtryk af Bornholmske Samlinger.

Ovenstående bøger kan købes i Will. Dam's Boghandel, Snellemark, Rønne, ved forevisning af medlemskort.

FORFATTERNES ADRESSER

Cand. scient. *Finn Hansen*
Skolelodden 20, 4520 Svinninge

Redaktionssekretær *Hansaage Bøggild*
Segenvej 18, 3700 Rønne

Adjunkt *Ebbe Gert Rasmussen*
Østerled 43, 3700 Rønne

Cand. mag. *Bodil Tornehave*
Tornebakken 45, 2830 Virum

Fhv. arkitekt *Sven Fritz*
Kærvej 31, 8230 Åbyhøj

Oberstløjtnant *H. E. Skaarup*
Stormgade 19, 3700 Rønne

Fhv. kontorchef *Bent Bergsøe*
Tværmarksvej 33, 2860 Søborg

Museumsinspektør *Henrik Vensild*
Storegade 29, 3700 Rønne

Bogholder *Olaf Hansen*
Stenbrudsvej 5A, 3730 Nexø

